

ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΤΚΤΣΙΝ

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΜΑΚΗΣ ΚΟΡΑΚΙΑΝΙΤΗΣ

ΟΔΟΣ ΘΕΩΡΙΑΣ, Λρ. 2
ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΣ

Η Σύγχρονη Οικολογική Κρίση

ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΤΚΤΣΙΝ

Η Σύγχρονη
Οικολογική Κρίση

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΜΑΚΗΣ ΚΟΡΑΚΙΑΝΙΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΣ
ΑΘΗΝΑ 1993

Τίτλος πρωτοτύπου:
Murray Bookchin: The Modern Crisis

ISBN: 960-7280-06-7 Πανόδετο
ISBN: 960-7280-07-5 Χαρτόδετο

- Copyright 1986:
New Society Publishers
4527 Springfield Avenue
Philadelphia, PA 19143

- Για την ελληνική γλώσσα, copyright 1993:
Εκδόσεις Βιβλιόπολις
Ισιδώρου 61
104 44 Αθήνα
Τηλ. 51.28.304

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα τέσσερα δοκίμια που αποτελούν αυτό το βιβλίο είναι διαλέξεις και άρθρα του Μάρει Μπούκτσιν που δόθηκαν ή γράφτηκαν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80, της δεκαετίας που λίγο πριν τελειώσει χαρακτηρίστηκε από κοσμοϊστορικά γεγονότα. Το πρώτο δοκίμιο, «Αναθεωρώντας την Ηθική, τη Φύση και την Κοινωνία», γράφτηκε ειδικά για τη Σύγχρονη Κρίση. Το «Οικονομία της Αγοράς ή Ηθική Οικονομία;» βασίστηκε σε ομιλία του συγγραφέα στην ετήσια συνέλευση της Ένωσης Οργανικής Γεωργίας της Νέας Αγγλίας τον Ιούνιο του 1983 ενώ το δοκίμιο «Έκκληση για Κοινωνική και Οικολογική Ισορροπία» πρωτοκυκλοφόρησε με τη μορφή φυλλαδίου για το Ινστιτούτο Κοινωνικής Οικολογίας το Μάιο του 1983. Τέλος, το κείμενο «Εργαζόμενοι και Ειρηνιστικό Κίνημα» γράφτηκε το καλοκαίρι του 1983 με αφορμή τις αντιθέσεις μεταξύ του ειρηνιστικού κινήματος και των εργαζομένων στην πολεμική βιομηχανία.

Στην ελληνική έκδοση, προσθέτοντας τον επιθετικό προσδιορισμό «οικολογική» στη λέξη «κρίση», επιδιώκουμε να τονιστεί και να γίνει σαφής στον αναγνώστη η θεώρηση του Μάρει Μπούκτσιν πως το οικολογικό ζήτημα δεν περιορίζεται μόνο στα τεράστια περιβαλλοντικά προβλήματα που έχουν ανασύψει. Το φαινό-

μενο του θερμοκηπίου, η καταστροφή των τροπικών —και όχι μόνο— δασών, η τρύπα του όζοντος της ατμόσφαιρας, η ρύπανση των υδάτων και του αέρα, η εξάντληση των ενεργειακών αποθεμάτων του πλανήτη, η ερημοποίηση τεράστιων εκτάσεων, η εξάλειψη ειδών του φυτικού και ζωικού κόσμου δεν αποτελούν παρά ένα τμήμα της συνολικής οικολογικής κρίσης, ένα υποσύνολό της. Ένα τμήμα που βρίσκεται σε στενή αλληλεξάρτηση με όλα τα υπόλοιπα. Διότι οίκος μας δεν είναι μόνο το φυσικό και δομημένο περιβάλλον αλλά και το κοινωνικοπολιτικό σύστημα που κυριαρχεί, ο τρόπος που θεσμίζεται η κοινωνία, ο τρόπος που οργανώνεται η παραγωγή και η κατανάλωση. Η σημερινή παγκόσμια οικολογική κρίση —για να χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις από ένα σημαδιακό κείμενο των εν Ελλάδι οικολόγων εναλλακτικών— είναι αδιαίρετα κοινωνική, πολιτική, θεσμική, οικονομική και περιβαλλοντική. Είναι κρίση αξιών και οραμάτων, σε τελευταία ανάλυση, κρίση του ίδιου του πολιτισμικού μοντέλου και της ηθικής του. Ο Μάρεϊ Μπούκτσιν, χωρίς να ηθικολογεί, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική, θεωρώντας την μέτρο της συνολικής κρίσης. Σχετικοποιείται στις μέρες μας το «καλό» όπως σχετικοποιείται και η ηθική μας. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι από το λεξιλόγιό μας εκλείπει σιγά σιγά ο υπερθετικός βαθμός του επιθέτου «καλός», εκλείπει ο «άριστος», καθώς μεγεθύνονται και στην Ελλάδα οι παράμετροι της κρίσης.

Το κινέζικο ιδεόγραμμα για την κρίση είναι φτιαγμένο από δύο στοιχεία, παρατηρεί εύστοχα ο Αμερικανός εκδότης της Σύγχρονης Κρίσης, Ματ Μπέκερ: από τον «κίνδυνο» και τη «δυνατότητα». Για όσους ενδιαφέρονται για μια ριζοσπαστική κοινωνική αλλαγή η Σύγχρονη Οικολογική Κρίση είναι μια προκλητική εκτίμηση και για τους κινδύνους και για τις δυνατότητες. Άλλω-

στε «εκεί που ελλοχεύει ο κίνδυνος, εκεί αναφέεται και η σωτήρια δύναμη» (Χέλντερλιν). Ή, σύμφωνα με μια οξυδερκή παρατήρηση του ίδιου του Μάρει Μπούκτσιν, «το χάσμα ανάμεσα σ' αυτό που υπάρχει και σε εκείνο που δύναται να υπάρξει δεν ήταν ποτέ άλλοτε στην ιστορία της ανθρωπότητας τόσο μεγάλο».

Στον αντίποδα του απλού και, εν πολλοίς, αφελούς περιβαλλοντισμού ο Μάρει Μπούκτσιν με τη θεωρία της κοινωνικής οικολογίας δεν περιορίζεται απλώς στη μελέτη της περιβαλλοντικής ή, ακόμη, και της οικολογικής κρίσης. Αντλώντας από το παρελθόν τα στοιχεία για την υπέρβαση του παρόντος, ανακαλύπτει το υλικό του στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία, στις μεσαιωνικές πόλεις, στις μεγάλες επαναστάσεις των δύο τελευταίων αιώνων και κατορθώνει να διατυπώσει μια πρόταση που διαφέρει τόσο από το νεοφιλελευθερισμό και την οικονομία της αγοράς όσο και από το «σοσιαλισμό» και τη συγκεντρωτικά σχεδιασμένη οικονομία.

Το «τοπικώς αυτοδιοικήσθαι», που εν συντομία συνοψίζει την εναλλακτική πρόταση του Μάρει Μπούκτσιν, απαντά και στην απανθρωπιά της «ελεύθερης» οικονομίας και στη γραφειοκρατία, στην αναποτελεσματικότητα και, τελικά, στον ολοκληρωτισμό, τον οποίο απηχεί σε ολόκληρη την κοινωνία ο συγκεντρωτισμός και το πατερναλιστικό κράτος — ο κρατικός καπιταλισμός. Εισάγοντας την τοπικότητα ως καθοριστικό στοιχείο, ξεπροβάλλει στην κοινωνία το κοινωνικοποιείν με ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο απ' αυτό των σοσιαλδημοκρατών, δηλαδή από το συμβιβασμό κράτους πρόνοιας και νεοφιλελεύθερου σχεδίου. Η συνοικιακή, κοινοτική ή δημοτική αποκεντρωμένη ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, ο έλεγχος και η διεύθυνσή τους από τις κοινότητες των εργαζομένων μέσα από διαδικασίες άμεσης δημοκρατίας και,

τελικά, η συνομοσπονδιοποίηση αυτών των κοινοτήτων ξεπερνούν με ρεαλιστικό τρόπο το δίλημμα «ιδιωτικοποίηση ή κρατικοποίηση». Ταυτόχρονα ο εργαζόμενος παύει να είναι αποκλειστικά και μόνο ένα τμήμα της καπιταλιστικής παραγωγής, που ενδιαφέρεται μόνο για το μισθό, και γίνεται γείτονας ή συμπολίτης, μέλος μιας κοινότητας και ενδιαφέρεται για συνολικότερα ζητήματα όπως το περιβάλλον, ο πολιτισμός, η ηθική, η ειρήνη, η ανατροφή των παιδιών, η σχέση των δύο φύλων κ.λπ. Συγκροτεί πρωτοβουλίες για την υγεία, την εκπαίδευση, τη διασκέδαση και μαθαίνει στην αυτοδιοίκηση της τοπικής κοινότητας μέσα από πρόσωπο με πρόσωπο συνελεύσεις. Σε ένα μικρό Δήμο, μια γειτονιά ενός μεγάλου Δήμου ή μια Κοινότητα ο καθένας μπορεί να εισάγει τη φαντασία του, να ενεργοποιείται, ταυτόχρονα να βλέπει τα αποτελέσματα της εργασίας του και να νοιάζεται γι' αυτά αφού ο ίδιος θα είναι και ο αποδέκτης τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο εργαζόμενος, ο παραγωγός, ο ανεύθυνος καταναλωτής εμπορευμάτων, ο παθητικός θεατής των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ο ψηφοφόρος μετατρέπονται σε πολίτες με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου, σε αυτεξούσια άτομα που μαζί με τους συμπολίτες τους ορίζουν την τύχη της τοπικής κοινωνίας.

Στην εποχή μας, που οι μεγάλες ιδεολογίες πνέουν τα λόισθια, προτάσεις σαν αυτές που διατυπώνει ο Μάρει Μπούκτσιν στη Σύγχρονη Οικολογική Κρίση, αν μη τι άλλο, ιχνηλατούν το μονοπάτι που πρέπει να πάρει η ανθρωπότητα προτού η κρίση γίνει μη αντιστρέψιμη.

Ευχαριστούμε θερμά το Νίκο Ράπτη και το Δημήτρη Ρουσσόπουλο που, ο καθένας με τον τρόπο του, συνέβαλαν σ' αυτή την έκδοση.

ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ

ΑΝΑΘΕΩΡΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ,
ΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΤΑ ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΡΘΡΑ ΠΟΥ ΣΥΝΘΕΤΟΥΝ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ Κρίση διαπνέονται από την αντίληψη ότι οι ιδέες μας και η πρακτική μας πρέπει να εμποτιστούν με ένα βαθύ αίσθημα ηθικής δέσμευσης. Οφείλουμε να αποκαταστήσουμε την έννοια του κοινού καλού μέσα σε έναν κόσμο ο οποίος ολοένα περισσότερο εγκλωβίζεται στη λογική του να επιλέγει ανάμεσα σε δύο κακά το «μικρότερο κακό». Η προσπάθεια αυτή, την οποία σκοπεύω να επεξεργαστώ στο επόμενο βιβλίο μου που θα έχει τίτλο *Η Ηθική του Κακού*, μπορεί εύκολα να διολισθήσει σε φαρισαϊκό κήρυγμα, εάν δεν εξετάσουμε ορισμένες βασικές προϋποθέσεις που έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη βαρύτητα στην εποχή μας.

Οι περισσότεροι από τους «-ισμούς» που μας έχουν κληροδοτήσει —φιλελευθερισμός, σοσιαλισμός, συνδικαλισμός, κομμουνισμός, καπιταλισμός— έχουν βαθιά τις ρίζες τους στη χοντροκομμένη αντίληψη ότι τα ανθρώπινα όντα δρουν σχεδόν αποκλειστικά σύμφωνα με το ατομικό τους συμφέρον. Η αντίληψη αυτή διαπερνά διαφορετικούς στοχαστές με τεράστια επιρροή όπως ο Άνταμ Σμιθ, ο Καρλ Μαρξ και ο Σίγκμουντ

Φρόνιτ, για να μην αναφέρουμε το αμέτρητο πλήθος των φιλελεύθερων, των σοσιαλιστών και των αυτοαποκαλούμενων «ελευθεριακών», για να ακριβολογούμε «ιδιοκτησιακών», των οπαδών του Άιν Ραντ. Όλοι αυτοί οι φαινομενικά διαφορετικοί «-ισμοί» διακατέχονται από την ίδια ιδέα για τα ανθρώπινα κίνητρα και την κοινωνική συμπεριφορά. Ήταν κατ' αρχήν στην περίοδο του Διαφωτισμού και αργότερα στη Βικτωριανή εποχή που μια ηθική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας, βασισμένη στην ελευθερία, την αυτοσυνείδηση και την αρμονία, άρχισε να υποχωρεί και να παραδίδει τη θέση της σε μια «επιστημονική» ή, καλύτερα, «υλιστική» προσέγγιση, χαρακτηριστικό γνώρισμα της οποίας είναι ο εγωτισμός* και η εικόνα του ανθρώπου σαν ένα ον που είναι από τη φύση του φιλάργυρο και ατομικιστικό. Ακόμη και ένας ελευθεριακός οραματιστής όπως ο Μιχαήλ Μπακούνιν, η πύρινη φωνή του αναρχισμού του 19ου αιώνα, αντηχεί τον Μαρξ και πολλούς άλλους ριζοσπάστες της εποχής του όταν φλογερά δηλώνει ότι «ο πλούτος υπήρξε ανέκαθεν και παραμένει στις μέρες μας η αναπόφευκτη συνθήκη για την πραγμάτωση κάθε τι αν-

* Σ.τ.Μ.: Ο εγωτισμός προσδιορίζει μια κατάσταση όπου το εγώ αναπτύσσεται όχι σε ανοιχτή, δημιουργική σχέση με τον κόσμο, αλλά σε ρήξη μαζί του. Αυτό το στενό, εγωκεντρικό, ιδιωτικοποιημένο «εγώ» είναι ψεύτικο και πηγή ψευδών παραστάσεων για τον εαυτό του και τον κόσμο. Είναι ένα απομονωμένο «εγώ» που αγνοεί την αλότητα των δυνατοτήτων του καθώς σαν βασική προϋπόθεση της ανάπτυξής του αναγκάζεται να εκλάβει το διαχωρισμό του από τον κόσμο και την εξατομίκευσή του αντί μιας πλούσια διαθρωμένης, αμφίδρομης και ενεργητικής σχέσης με το όλον.

θρώπινου...»* Ας μην κάνουμε το λάθος να πιστέψουμε ότι στο στόχαστρο αυτής της φράσης βρίσκεται κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία ή δόγμα. Αντικατοπτρίζει μάλλον την τάση, ευρύτατα αποδεκτή την εποχή εκείνη, να παρουσιαστούν όλες οι προγενέστερες εκκλήσεις για ελευθερία σαν «ιδεολογικές» εκφάνσεις (διάβαζε: απολογίες) της ελευθερίας του εμπορίου· οι εκκλήσεις για αυτοσυνείδηση σαν «μυστικοποιημένες» εξωτερικεύσεις του ταξικού συμφέροντος και το όραμα ενός αρμονικού κόσμου σαν απόπειρα να συγκαλυφθεί η «ιστορική» αναγκαιότητα της κοινωνικής δυσαρμονίας — είτε αυτή η τελευταία παίρνει τη μορφή του άγριου ανταγωνισμού στη σφαίρα της οικονομίας είτε της ένοπλης σύγκρουσης στην κοινωνική σφαίρα.

Αυτό που θα έπρεπε να μας ανησυχεί σοβαρά είναι ότι αυτή η «ουλιστική» εικόνα του ανθρώπου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της επικρατούσας σήμερα οικονομίας της αγοράς, του προσανατολισμένου στο κέρδος καπιταλιστικού κόσμου στον οποίο σθεναρά αντιτάχθηκαν άνθρωποι όπως ο Μπακούνιν και ο Μαρξ. Η «αστικοποίηση» της εργατικής τάξης, η οποία ήδη από το 1870 είχε προβληματίσει τον Μπακούνιν, έχει επεκταθεί τόσο πολύ ώστε να περιλάβει πλέον όλους τους ριζοσπαστικούς «-ισμούς» που κληρονομήσαμε από τον προηγούμενο αιώνα. Η αστική κοινωνία έχει διαποτίσει τον πνευματικό κόσμο των αντιπάλων της με τις ιδεολογικές προκατα-

* G.P. MAXIMOFF: *The Political Philosophy of Bakunin*, συλλογή που περιέχει επιλεγμένα γραπτά, Εκδόσεις The Free Press, Νέα Υόρκη, 1953, σελ. 358.

λήψεις της και προπαντός με την έννοια του ατομικού συμφέροντος.

Ως αποτέλεσμα, ο παραδοσιακός ριζοσπαστισμός σε όλες σχεδόν τις μορφές του έχει γίνει το *alter ego* του παραδοσιακού καπιταλισμού. Σε ένα κοινωνικό σύμπαν όπου ανταγωνιστικές ιδεολογίες —συντηρητικές, φιλελεύθερες ή ριζοσπαστικές— θεμελιώνουν τις φαινομενικά αντίθετες ερμηνείες τους για την κοινωνική ανάπτυξη στον εγωτισμό, το πρόβλημα που έχουμε να αντιμετωπίσουμε ξεπερνάει εκείνο της ιδεολογικής και ψυχολογικής ενσωμάτωσης. Η κυριαρχία του ατομικού συμφέροντος, είτε το βαφτίσουμε «ταξικό συμφέρον» είτε ιδιωτικό, έχει γίνει σε τέτοιο βαθμό τμήμα της κληρονομημένης γνώσης ώστε ασυνείδητα διαμορφώνει τις ίδιες τις βάσεις της ιδεολογίας μας. Υποθέσεις όπως «σοσιαλισμός», «φιλελευθερισμός» ή, ακόμα, και «αναρχισμός» είναι άρρηκτα συνυφασμένες με μια καθαρά αστική νοοτροπία και μάλιστα στην πιο ωμή και χοντροκομμένη εκδοχή της — ακόμα και όταν αγωνίζονται να προάγουν ιδεώδη που αποσκοπούν στην κοινή ευημερία.

Αυτές οι υποθέσεις έχουν στην πράξη ύπουλα διαβρωτικά αποτελέσματα. Δεν είναι μόνο το γεγονός ότι κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε ηθική αμφισβήτηση του ατομικού συμφέροντος απορρίπτεται σαν «αφελής», «ιδεαλιστική» και «ουτοπική», αλλά κυρίως ότι πολλά άτομα που είναι εκ πεποιθήσεως εναντίον της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων με ευκολία καταφεύγουν σε «στρατηγικές» που απευθύνονται σε ειδικά συμφέροντα και μάλιστα στην πιο άξεστη μορφή τους. Κανείς βέβαια δεν αντιλέγει ότι τα ζητήματα υλικής ευημερίας έχουν τερά-

στια σημασία, αλλά είναι ανησυχητικό ότι σχεδόν πάντοτε δίνεται σ' αυτά προτεραιότητα σε αντίθεση με τα ηθικά ζητήματα ή τα μακροπρόθεσμα υλικά συμφέροντα που κατά κανόνα παραμελούνται. Έτσι στο όνομα των άμεσων αναγκών των εργαζομένων καθαγιάζονται ολέθριες επιλογές όπως η ανεξέλεγκτη ανάπτυξη που απειλεί να υπονομεύσει το περιβάλλον, η συγκέντρωση της εξουσίας που σπρώχνει βαθμηδόν την κοινωνία προς τον ολοκληρωτισμό και η αύξηση των εξαπλισμών που δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας με τίμημα την υποταγή της κοινωνίας στο Πεντάγωνο.

Παρατηρούμε έτσι άτομα που διακηρύττουν την ηθική τους προσήλωση στην υπόθεση της ελευθερίας να προσαρμόζονται εύκολα στις υπάρχουσες συνθήκες επικαλούμενα την ανάγκη για «ρεαλισμό». Ο ριζοσπαστισμός καταντά ριζικά σχιζοφρενικός: ένας εύθραυστος και απόκοσμος τρόπος ζωής πλήρης ιδανικών συνυπάρχει με μια καθημερινή πρακτική που τη χαρακτηρίζουν η απάθεια και η υπερβολική προσήλωση στην πραγματικότητα, μια πρακτική δηλαδή καθοδηγούμενη από τον καιροσκοπισμό. Έχει γίνει πλέον κανόνας στην εποχή μας να καθορίζει τη δράση μας από τη μια πλευρά μια ορατή «υπερδομή» αποτελούμενη από ένα συνονθύλευμα συγκρουόμενων ατομικών συμφερόντων και από την άλλη μια κρυμμένη «βάση» υψηλών αρχών που φυλάσσονται για τις ιδιωτικές μας συζητήσεις — ένας «κατ' ιδίαν» σοσιαλισμός και φιλελευθερισμός που εξισορροπούν μια επιδέξια χειραγωγούμενη δημόσια ζωή. Με δεδομένο αυτό το χάσμα μπορούμε δίκαια να αναρωτηθούμε: τι είναι αυτό που έχει συμβεί στον «εαυτό» μας ώστε να δομεί την ιδεολογία του και τις δραστηριότητές του

από τη μια μεριά γύρω από το ατομικό συμφέρον και από την άλλη γύρω από μια απελευθερωτική αυτοσυνείδηση; Στην ουσία η σύγχρονη κρίση εμπεριυλείει μια σοβαρή κρίση του ίδιου του ριζοσπαστισμού καθώς και των διάφορων ιδεολογικών ρευμάτων που προσπαθούν να βρουν διέξοδο στα αδιέξοδα της εποχής μας.

Κάθε σχέδιο που επιδιώκει να αντιμετωπίσει αυτή την κρίση οφείλει παράλληλα να είναι ένα σχέδιο ανατροπής της κυρίαρχης αντίληψης για τα ανθρώπινα κίνητρα. Πράγματι, οι προσπάθειές μας πρέπει να στοχεύουν μακρύτερα: στο να αποτινάξει ο ριζοσπαστισμός από πάνω του (ή, αν προτιμάτε, το απελευθερωτικό κίνημα σε κάθε του μορφή) όλα εκείνα τα στοιχεία που έχουν τις ρίζες τους βαθιά μέσα στην οικονομία της αγοράς και τη φαύλη νοοτροπία που αυτή καλλιεργεί. Ανεξάρτητα αν πρόκειται για το σοσιαλισμό, τον αναρχισμό ή το φιλελευθερισμό, οφείλουμε να θέσουμε εκ νέου τα ηθικά ζητήματα προκειμένου να εξαλείψουμε τη δηλητηριώδη κληρονομιά της ρεαλιστικής πολιτικής [realpolitik], η οποία είχε ως αποτέλεσμα να εγκαταλείψουν όλα αυτά τα κινήματα τον αγώνα τους για τη χειραφέτηση του ανθρώπου. Δεν υπάρχει τίποτα πιο στρεβλό από το να προσπαθούμε να συμβιβάσουμε μια εξολοκλήρου ανορθολογική «πραγματικότητα» και έναν «πραγματισμό», ο οποίος σε αυξανόμενο βαθμό μας εξωθεί να διαλέξουμε μεταξύ του πυρηνικού ολοκαυτώματος και της οικολογικής καταστροφής. Το δίλημμα αυτό, που είναι τελείως μη πραγματικό αν το δούμε από τη σκοπιά της περιβόητης χεγκελιανής εξίσωσης του «πραγματικού» με το «λογικό», διαμορφώνει τη μακροσκοπική εικόνα της εποχής μας ή αυτό

που οι κοινωνιολόγοι πομπώδεια αποκαλούν «μακροπροβλήματα». Το να διεισδύσουμε στους παράγοντες οι οποίοι δημιούργησαν αυτό το δίλημμα είναι ένα ηθικό ζήτημα που σχετίζεται με την επανεξέταση της αντίληψης ότι κάθε όφελος «εξαργυρώνεται» με τον αντίστοιχο κίνδυνο, με άλλα λόγια ότι για κάθε «πρόοδο» που κάνουμε χρειάζεται να καταβάλουμε ένα τίμημα. Παραμένει ανεξήγητο γιατί πρέπει να είναι έτσι, εκτός κι αν αποδεχτούμε ότι το καλό είναι αξεδιάλυτα συνυφασμένο με το κακό. Παραδοχή η οποία, εφόσον εννοούμε την ηθική ως επιδίωξη της αρετής, είναι εξ ορισμού αντιφατική.

Αυτό το αξίωμα, ότι δεν υπάρχει όφελος δίχως ρίσκο, αποτελεί την πλέον έντεχνη υπεράσπιση όλων των δεινών της εποχής μας. Δεν καθαγιαίνει μόνο την ύπαρξη αυτού του ίδιου του κακού, αλλά οδηγεί επιπλέον τον καθένα μας στο να αποδεχτεί το κακό σαν θεμελιακό στοιχείο της ζωής στο σύγχρονο κόσμο. Όταν το καλό και το κακό δεν τοποθετούνται αντιθετικά το ένα ως προς το άλλο, αλλά προσαρμόζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να συνυπάρχουν σαν αναπόσπαστα μέρη του ίδιου φαινομένου, τότε τα ηθικά κριτήρια αντικαθίστανται από τεχνικές για τη διευθέτηση των πραγμάτων στην κρατούσα μορφή τους.

Ακόμη και μια ηθική κινητοποίηση για ό,τι αφορά τα κακώς κείμενα των κινημάτων κοινωνικής αλλαγής αντιμετωπίζεται σαν απλό υπολογιστικό πρόβλημα: για την ακρίβεια σαν ένα πρόβλημα υπολογισμού από τη μια πλευρά των κινδύνων που επισύρουν τα ζητήματα αρχής και από την άλλη των κερδών που επιθυμούμε να αποκομίσουμε στα ζητήματα πρακτικής. Πρόκειται για τυπικό αστικό υπολογισμό, τον οποίο κάθε ε-

πιχειρηματίας που εισέρχεται στη ζούγκλα της αγοράς είναι υποχρεωμένος να κάνει. Ένας υπολογισμός που έχει αναχθεί σε ζήτημα ηθικής ακριβώς επειδή κάθε ηθική στάση στον κόσμο της αγοράς είναι εξολοκλήρου αδύνατη. Η νοοτροπία «το όφελος απέναντι στο ρίσκο» έχει διαποτίσει την καθημερινή μας ομιλία, μαρτυρώντας έτσι την εισβολή της οικονομίας της αγοράς σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής. Ενυπάρχει τόσο στο σύγχρονο εμπόριο όσο και στο σύγχρονο ριζοσπαστικό κίνημα. Και στις δύο περιπτώσεις η γλυκειά οσμή της επιτυχίας, ανεξάρτητα από το πόσο καιροσκοπικά ήταν τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξή της, έχει την τάση να κυριαρχεί απέναντι στην απέχθεια που προκαλεί μια πιθανή αποτυχία οφειλόμενη σε ζητήματα αρχής.

Η αντίληψη για τη δικαιοσύνη που ενυπάρχει σ' αυτόν τον υπολογισμό είναι στην κυριολεξία ωμή και σαρκαστική. Κάθε κίνδυνος, που δημιουργείται ως αποτέλεσμα κάποιου οφέλους, κάθε «μικρότερο κακό», που εξαγοράζεται με τίμημα τη θυσία κάποιων ζητημάτων αρχής, τελικά παράγει ένα σύνολο κινδύνων και δεινών, τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ το αρχικό ζεύγος των επιλογών που μας οδήγησε σ' αυτή την απατηλή στρατηγική. Στο πολιτικό πεδίο, η Δημοκρατία της Βαϊμάρης στη Γερμανία, ανάμεσα στον Α' και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελεί κλασικό παράδειγμα αυτού του ηθικού εκφυλισμού. Αντιμέτωπη με αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις και ευρισκόμενη μπροστά σε κρίσιμα διλήμματα, η γερμανική σοσιαλδημοκρατία, διαποτισμένη με τη λογική του «μικρότερου κακού» και τη νοοτροπία ότι «κάθε όφελος έχει το ρίσκο του», έπαιξε ένα παιχνίδι με την τύχη. Ένα παιχνίδι

το οποίο την οδήγησε από την προοπτική της επανάστασης, που δε δίστασε να προδώσει, σε επιλογές μεταξύ μιας μετριοπαθούς αριστεράς και ενός φιλελεύθερου κέντρου, ενός φιλελεύθερου κέντρου και μιας αυταρχικής δεξιάς και, τελικά, μεταξύ της αυταρχικής δεξιάς και του ολοκληρωτικού φασισμού. Τα αποτελέσματα βέβαια αυτών των επιλογών είναι ιστορία. Αυτή η ιστορία πιθανώς να βρίσκεται απωθημένη στο παρελθόν, ωστόσο η στρατηγική που τη διαμόρφωσε παραμένει δυστυχώς απολύτως σύγχρονη. Στην καθημερινή μας ζωή αυτός ο ηθικός εκφυλισμός έχει πάρει τη μορφή μιας ανέταξ διαδικασίας, η οποία έχει γίνει αυτόματη σε τέτοιο βαθμό που να μην τίθονται πλέον ούτε κατ' επίφαση τα ζητήματα επιλογής. Τη θέση της ηθικής έχουν εξολοκλήρου καταλάβει μονολιθικές λειτουργικές διαδικασίες ενώ η απλή ρουτίνα της επιβίωσης έχει πλήρως εκτοπίσει τα ζητήματα αρχής. Στα μύχια της ανθρώπινης ζωής η ηθική έχει εκφυλιστεί σε μια σειρά από ανακλαστικές λειτουργίες.

Εύκολα θα μπορούσε να ψέξει κάποιος τους ανθρώπους ότι έχουν καταντήσει γελοιογραφίες της χαμένης ανθρωπιάς τους. Η απάθεια και η αποβλάκωση τείνουν να γίνουν οι θεμελιώδεις συνιστώσες της καθημερινής μας ζωής. Η ίδια η κοινωνία δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα βοσκότοπο και ο λαός ένα κοπάδι που βόσκει εν μέσω κοινοτοπιών και ασήμαντων επιδιώξεων. Το τίμημα που πληρώνουμε γι' αυτόν τον ειδικτή υποβιβασμό των ανθρώπων σε κατοικίδια, κοπαδοποιημένα και ανεγκέφαλα όντα ξεπερνά κατά πολύ την ανθρώπινη φαντασία. Το γεγονός ότι οι άρχουσες ελίτ, εκμαυλίζοντας τις συνειδήσεις, έχουν πείσει τους υπηκόους να δέχονται τις ύ-

βρεις τους όχι μόνο δε λύνει κανένα από τα προβλήματα της εποχής μας, αλλά επιπλέον τα εξορίζει από τη δημόσια σφαίρα.

Ως εκ τούτου η επαναφορά μιας ηθικής στάσης έχει κεντρική σημασία για την επανεγκαθίδρυση μιας έλλογης κοινωνίας και την αποκατάσταση του αισθήματος της ατομικότητας. Πρόκειται για ρεαλιστική επιλογή, η οποία βρίσκεται πλησιέστερα στην πραγματικότητα από τον καιροσκοπισμό που εμπερικλείουν οι στρατηγικές του «μικρότερου κακού» καθώς και οι μικρόπνοοι υπολογισμοί «οφέλους-ρίσκου» που είναι απόλυτα προσαρμοσμένοι στο πρακτικό πνεύμα της εποχής μας. Το να δρούμε ως ηθικά όντα με βάση τις αρχές μας δεν είναι πλέον δυνατό να διαχωρίζεται από την ώριμη, σοβαρή και συντονισμένη προσπάθεια επίλυσης των κοινωνικών και προσωπικών προβλημάτων. Ο υψηλότερος βαθμός ρεαλισμού μπορεί να επιτευχθεί μόνο κοιτάζοντας πέρα από τη δοσμένη κατάσταση πραγμάτων και οραματιζόμενοι αυτό που θα έπρεπε να είναι και όχι μόνο αυτό που είναι. Η κρίση της ανθρώπινης υποκειμενικότητας και των ανθρώπινων υποθέσεων είναι τόσο βαθιά και η κληροδοτημένη γνώση τόσο αναιμική ώστε κυριολεκτικά θα πάψουμε να είμαστε εάν δε συνειδητοποιήσουμε τις δυνατότητες να είμαστε κάτι παραπάνω από αυτό που είμαστε.

Με τα κείμενα που αποτελούν αυτό το βιβλίο γίνεται η προσπάθεια να διερευνηθεί η έκταση της κρίσης. Πρόθεσή μου δεν είναι να επανεξετάσω τα προβλήματα που συγκροτούν τη σύγχρονη κρίση (αυτό θα ήταν μάλλον περιττό), αλλά να διεισδύσω στο βάθος τους και στις μεταξύ τους διασυνδέσεις,

να προχωρήσω κάτω από την επιφάνεια και να διερευνήσω ορισμένες σκέψεις που τις διακρίνει μια συνοχή και βάσει των οποίων θα σταθεί δυνατό να αναπτύξουμε μια ολόκληρη γιομάτη νόημα.

Εάν έχουμε απεγνωσμένα την ανάγκη μιας ηθικής, η οποία θα συνυφάνει το ιδεατό με το πραγματικό και θα προσδίδει σε λέξεις όπως ο «ρεαλισμός» ένα νόημα πλουσιότερο και ορθολογικότερο απ' αυτό που ήδη έχουν, τότε είμαστε αντιμέτωποι με ένα παραδοσιακό δίλημμα. Πώς μπορούν να επικυρωθούν αντικειμενικά ηθικές αρχές μέσα σε μια εποχή ηθικού σχετικισμού όπου το καλό και το κακό, το σωστό και το λάθος, η αρετή και η διαφθορά, ακόμη και ο τρόπος που επιλέγονται οι στρατηγικές κοινωνικής αλλαγής εμφανίζονται εξολοκλήρου υποκειμενικοποιημένα, δηλαδή σαν να πρόκειται για ζητήματα προσωπικού γούστου ή προσωπικής γνώμης; Ο κατάφωρα υπερβολικός ισχυρισμός ότι αυτό που είναι καλό για «εμένα» (ως ένα έντονα προσωποποιημένο «εγώ») δεν μπορεί να είναι καλό για «εσένα» (ως ένα εξίσου έντονα προσωποποιημένο «εσύ») καθρεφτίζει απλώς την αυξανόμενη ανηθικότητα της εποχής μας. Με ανάλογο τρόπο αυτός ο ηθικός σχετικισμός (είναι μάλλον δύσκολο να τον αποκαλέσουμε σχετική «ηθική») δίχως να καταρακώσουμε το ίδιο το νόημα της λέξης ηθική) μέσα στο σύστημα διακυβέρνησής μας έχει αποκτήσει το απαραβίαστο μιας συνταγματικής αρχής. Έχει γίνει το δεδομένο βάσει του οποίου κρίνουμε την εγκληματικότητα της συμπεριφοράς και προσδιορίζουμε τις αρχές οι οποίες καθοδηγούν τη διπλωματία, τη θρησκεία, την πολιτική και την εκπαίδευση — για να μην αναφέρουμε τις επιχειρήσεις και τις

προσωπικές μας υποθέσεις. Η υποκειμενικοποίηση των αρχών συμπεριφοράς, που αντανακλά τον παγκόσμιο καιροσκοπισμό της εποχής μας, δίνει έμφαση στις τελεστικές πλευρές της ζωής σε αντίθεση με τις φιλοσοφικές, ιδιαίτερα στις πλευρές εκείνες που αφορούν την επιβίωση και τη λειτουργία της κοινωνίας παρά σε ορισμένα ιδανικά μεστά νοήματος.

Έχει επισημανθεί αρκετά, ώστε να μη χρειάζεται περισσότερη επεξήγηση, το γεγονός ότι ο ηθικός σχετικισμός είναι δυνατό να μας οδηγήσει σε μια εξολοκλήρου μη κριτική θεώρηση του κόσμου, στο πλαίσιο της οποίας το προσωπικό γούστο και η εφήμερη γνώμη θα δικαιολογούν τα πάντα, ακόμη και το πυρηνικό μακελειό. Εάν η απλή γνώμη αρκεί για την επικύρωση της κοινωνικής συμπεριφοράς, τότε η ίδια η κοινωνική τάξη μπορεί να επικυρώνεται μέσα από απλές σφυγμομετρήσεις της κοινής γνώμης. Κατ' αυτόν τον τρόπο το ερώτημα εάν η θανατική ποινή είναι «σωστή ή άδικη» παύει να είναι ένα ηθικό ζήτημα σχετικά με την ιερότητα της ζωής. Καταντά ένα πρόβλημα στατιστικής ταχυδακτυλουργίας βάσει της οποίας τον ένα χρόνο θα δικαιώνεται ο σφαγιασμός όσων διέπραξαν εγκλήματα ανθρωποκτονίας ενώ τον επόμενο θα κρίνεται δίκαιο να ζήσουν. Είναι οι διακυμάνσεις των αποτελεσμάτων των σφυγμομετρήσεων που θα αποφασίζουν εάν ένας δοσμένος αριθμός ανθρώπων θα καταδικαστεί ή όχι σε θάνατο. Επομένως λογικά καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι αυτή η персонаλιστική* λειτουργική αντίληψη για την ηθική

* Σ.τ.Μ.: Ο персонаλισμός είναι φιλοσοφική θεωρία που έχει τις ρίζες της στην Αμερική του 20ου αιώνα. Σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία το άτομο

θα μπορούσε να επικυρώσει ακόμη και ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, το οποίο θα καταργούσε βέβαια και αυτά τα δικαιώματα του ατόμου. Οι επισκέπτες της Ιταλίας του Μουσολίνι, τη δεκαετία του '20, που χειροκροτούσαν το φασιστικό καθεστώς επειδή τα τρένα έρχονταν πάντα στην ώρα τους δεν το έκαναν από ειρωνική διάθεση ή από ιδιορρυθμία. Τα απλά ζητήματα των προσωπικών ανέσεων και η αποτελεσματικότητα του κοινωνικού συστήματος αρκούσαν για να κάνουν πιστευτούς τους ισχυρισμούς του καθεστώτος ότι ήταν η ενσάρκωση της κοινωνικής ευημερίας. Το να απαλλαγούμε από τον ηθικό σχετικισμό, που μια από τις πλέον αποκρουστικές προεκτάσεις του είναι η πολιτική του «μικρότερου κακού» καθώς και μια πρακτική που χτίζεται πάνω σε υπολογισμούς οφέλους-ρίσκου, είναι πράγματι ένα μεγάλο πρόβλημα. Ας σημειώσουμε κατ' αρχήν ότι στην ανάστροφη πλευρά του ακραίου ηθικού σχετικισμού βρίσκεται ο ακραίος ηθικός απολυταρχισμός, ο οποίος σε ό,τι αφορά τη δύναμή του να ελέγχει μπορεί να είναι τόσο ολοκληρωτικός όσο δημοκρατικός είναι, μέσα στη δύναμή του να αποχαυνώνει, ο ηθικός σχετικισμός. Κατά παράδοξο τρόπο οι δύο αυτές ηθικές στάσεις συνυπάρχουν στο επίπεδο των ιδεών: ο κατ' επίφαση πλουραλισμός της δημοκρατικής ηθικής είναι γνωστό ότι ευνοεί την ανάπτυξη τόσο μιας φασιστικής όσο και μιας αναρχικής ηθικής, γε-

(person) έχει θεμελιακή οντολογική σημασία και κάθε φιλοσοφική έρευνα πρέπει να το έχει ως σημείο αναφοράς της. Ιδεαλιστική φιλοσοφία η οποία είναι και θειστική στο βαθμό που θεωρεί το θεό ως την πρωταρχική εκδήλωση της προσωπικότητας (personality).

γονός που θέτει το ερώτημα του τρόπου με τον οποίο μια δημοκρατία θα εμποδιστεί να ψηφίσει ενάντια στην ύπαρξή της.

Ας μας επιτραπεί να παρατηρήσουμε ότι ο ηθικός απολυτισμός δεν μπορεί να κριθεί παρά από τις συγκεκριμένες θέσεις που εκφράζει. Για παράδειγμα μια ηθική που θεμελιώνεται στην οικολογία μπορεί να μας οδηγήσει σε μια σαλάτα «φυσικών νόμων» οι οποίοι, σε ό,τι αφορά τα συμπεράσματά τους, να είναι τόσο τυραννικοί όσο επικίνδυνα ανεξέλεγκτο είναι το χάος που χαρακτηρίζει τον ηθικό σχετικισμό. Το να επικαλείται κάποιος το Θεό ξεκινώντας από την οικολογία ισοδυναμεί με το να κάνει ένα άλμα από το φυσικό στο υπερφυσικό, που σημαίνει (τι ειρωνεύα!) από το ανθρώπινο υποκείμενο, όπως αυτό υπάρχει στο φυσικό κόσμο, σε ένα μυθικό υποκείμενο όπως αυτό ζει στη φαντασία. Οι θρησκευτικές ηθικές αρχές είναι δημιουργήματα όσων κήρυτταν και οραματίζονταν έναν κόσμο διαφορετικό από τον αντικειμενικό κόσμο, δηλαδή από το μοναδικό κόσμο από τον οποίο μπορούμε να αντλήσουμε το αίσθημα του ηθικού προσανατολισμού, αίσθημα που δεν έχει απολύτως καμία σχέση με τις αναπόδραστες επιταγές του «φυσικού νόμου» ή του υπερφυσικού. Έχουμε δει πλέον καθαρά πως η εμπνευσμένη από «αίμα και χρώμα» φυσιολατρία των χιτλερικών καθώς και η κοσμολογική «διαλεκτική» του Στάλιν μπόρεσαν να χρησιμοποιηθούν τόσο διεστραμμένα όσο και οι έννοιες των «φυσικών νόμων» (με τα δαρβίνεια συμπαρομαρτούντα περί «επιβίωσης του ικανότερου» και «φυσικής επιλογής») προκειμένου εκατομμύρια ανθρώπινων υπάρξεων να μαντρωθούν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όπου είτε

εξαναγκάστηκαν να δουλέψουν μέχρι θανάτου είτε αποτεφρώθηκαν ή και τα δύο.

Είναι γεγονός ότι με την επικύρωση της ολιγαρχίας (Πλάτωνας), της δουλείας (Αριστοτέλης), της ιεραρχίας (Θωμάς Ακινάτης), της αναγκαιότητας (Σπινόζα) και της κυριαρχίας (Μαρξ) —για να αναφέρουμε μόνο τους πιο γνωστούς από τους Δυτικούς φιλοσόφους— η ίδια η ιστορία της φιλοσοφίας της φύσης δικαιώνει την υποψία με την οποία περιβάλλουμε την εκλογή της φύσης σαν θεμέλιο για την ηθική.* Πράγματι, σπανίως η φύση έχει ιδωθεί ως η εν τω γίνεσθαι επικράτεια της ελευθερίας, της ατομικότητας και της συνειδησης. Σχεδόν δίχως εξαίρεση οι στοχαστές της Δύσης αντιμετώπιζαν το φυσικό κόσμο σαν την άγρια πραγματικότητα που ήταν ανέκαθεν εχθρική στον άνθρωπο ή υπόκειτο αυστηρά στο «φυσικό νόμο» σαν μια πραγματικότητα που βρίθει από νόμους και άκαμπτες αιτιοκρατικές σχέσεις.

* Επιτρέψτε μου να δώσω έμφαση στη λέξη «θεμέλιο» και να επισημάνω ότι σκόπιμα δε χρησιμοποιώ τη λέξη «πηγή» την οποία θα μπορούσε κάποιος απερίσκεπτα να επικολλήσει στις απόψεις μου. Η ηθική προϋποθέτει την ύπαρξη βούλησης, τη διανοητική ικανότητα να διαμορφώνει κάποιος έννοιες και την κοινωνική ικανότητα να θεσμοποιεί κοινότητες και όχι απλώς να συναθροίζει σε κοινότητες. Αυτές οι ικανότητες είναι με μοναδικό τρόπο ανθρώπινες και αξίζουν έμφαση ως τέτοιες, πολύ περισσότερο όταν ορισμένοι περιβαλλοντιστές έχουν την τάση να αγνοούν τη μοναδικότητα του ανθρώπου ως ζώου δυναμικά ορθολογικού και κοινωνικού — με το νόημα που εγώ αποδίδω στη λέξη «κοινωνικό». Η φύση δεν έχει θέληση με την ανθρώπινη έννοια του όρου ούτε κατέχει τη δύναμη να διαμορφώνει έννοιες. Η έννοια σύμφωνα με την οποία η φύση δεν είναι ηθική από μόνη της, αλλά το θεμέλιο της ηθικής θα διερευνηθεί παρακάτω.

Είναι σ' αυτό το σημείο που η κοινωνική οικολογία έρχεται να καλύψει το κενό προτάσσοντας μια αντικειμενική ηθική η οποία δε θα είναι ούτε απολυτιστική ούτε σχετικιστική, ούτε εξουσιαστική ούτε χαοτική, ούτε αιτιοκρατική ούτε αυθαίρετη — με όλες τις παγίδες που κρύβουν αυτά τα ζεύγη εννοιών. Οι ιδέες μας για το φυσικό κόσμο έχουν αρχίσει να αλλάζουν κάτω από το φως των δεδομένων της κοινωνικής οικολογίας: τη γονιμότητα της φύσης, την τάση της να εξελίσσεται προς μια αυξανόμενη ποικιλομορφία και την απεριόριστη ικανότητά της να διαφοροποιεί τις ζωικές μορφές και να πορεύεται μέσα από πλουσιότερα και πιο διαφοροποιημένα μονοπάτια εξέλιξης, δημιουργώντας σταθερά πολυπλοκότερα είδη. Δε χρειάζεται πλέον να αντιμετωπίζουμε τη φύση σαν ένα απόρθητο οχυρό, σαν μια κλειστή, «φειδωλή», αιτιοκρατική πραγματικότητα, ένα χώρο όπου κυριαρχούν η τυφλή «βία» και οι ωμές αιτιοκρατικές σχέσεις. Αναμφισβήτητα η φύση δεν είναι, ούτε θα είναι ποτέ, ένα «βασιλείο της ελευθερίας», αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν είναι εξίσου πλασματική η αναγωγή της σε ένα «βασιλείο της αναγκαιότητας» όπως διατείνονται τους τελευταίους δύο αιώνες φιλόσοφοι, κοινωνικοί στοχαστές και επιστήμονες. Δυνατότητες ελευθερίας και ατομικευσης* διανοίγονται μέσα στη φύση όταν τα γένη (γένη που βρίσκονται εν τω γίνεσθαι και μέχρι τώρα έχουν ελάχιστα διαμορφωθεί), τα οποία έχουν ξεπηδήσει από την αυξανόμενη πολυπλοκότητα των ειδών και από τα εναλλακτικά μονοπάτια εξέλιξης,

* Σ.τ.Μ.: Ατομικευση είναι η εμφάνιση των ιδιαίτερων ιδιοτήτων που προσδίδουν την ατομική υπόσταση σε έναν οργανισμό.

αναπτύσσουν υποτυπώδεις μορφές αυτοεπιλογής ή, αν προτιμάτε, «συνειδητής επιλογής». Δίχως επομένως να βιάζουμε τα πραγματικά δεδομένα μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μέσα στην ίδια τη φυσική εξέλιξη ενυπάρχουν δυνατότητες ελευθερίας και ατομίκευσης. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στο να στοχαστούμε πάνω σε συγκεκριμένες βάσεις την κοινωνική ζωή την οποία αναμφίβολα θα πρέπει να τη θεωρήσουμε ως μια πορεία θεσμοποίησης από τη ζωική κοινότητα προς εν δυνάμει ορθολογικές, αυτοκυβερνώμενες μορφές ανθρώπινης συμβίωσης. Επίσης θα πρέπει να αναθεωρήσουμε τις απόψεις μας για την ανάδυση της ίδιας της λογικής παίρνοντας υπ' όψη την αυξανόμενη πολυπλοκότητα του νευρικού συστήματος και του εγκεφάλου.

Υποστηρίζω ότι το σύνολο αυτών των ιδεών μας προσφέρει το έδαφος για την ανάπτυξη μιας οικολογικής ηθικής σύμφωνα με την οποία η ατομικότητα, η λογική και η ελευθερία ξεπήδησαν από τη φύση και οπωσδήποτε δε βρίσκονται σε οξεία αντίθεση μαζί της. Η φυσική εξέλιξη στο πέρασμα του χρόνου δημιούργησε μέσα από τα ίδια της τα σπλάγχνα τον απεριόριστο πλούτο των διαβαθμίσεων που άνοιξαν το δρόμο στην κοινωνική εξέλιξη. Πρόκειται εν ολίγοις για δύο εξελικτικά μονοπάτια εκ των οποίων το ένα είναι πηγή του άλλου. Ο παραδοσιακός δεισμός στην ανθρώπινη σκέψη, ο οποίος φέρνει αντιμέτωπες την ανθρωπινότητα με τη ζωικότητα, την κοινωνία με τη φύση, την ελευθερία με την αναγκαιότητα, το νου με το σώμα και, μέσα από τις πιο δόλιες μορφές ιεραρχίας, τον άντρα με τη γυναίκα έχει ξεπεραστεί από την ορθή αναγνώριση ότι ανάμεσα σ' αυτά τα ζεύγη υπάρχει συνέχεια.

Μια συνέχεια η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τον αναγωγισμό ή με το είδος της «ενότητας» που, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Χέγκελ, οδηγεί στη «νύχτα όπου όλες οι αγελάδες είναι μαύρες».* Το ξεπέραςμα αυτό έχει πραγματοποιηθεί ιστορικά, αναμφίβολα δίχως εξαντλητικές συζητήσεις στο εσωτερικό του καθενός από τα δύο στρατόπεδα, της βιολογίας και της κοινωνίας· σαν να ήταν δυνατό αυτές οι δύο να συζητηθούν και να διερευνηθούν διαχωρισμένα και να οδηγήσουν στην κατασκευή ενός αυτόματου μηχανισμού για το «γεφύρωμα» του χάσματος που άνοιξε αυτός ο δυισμός. Η χρησιμοποίηση της εξελικτικής προσέγγισης για να ερμηνεύσουμε την ανάδυση της ανθρωπινότητας από τη ζωικότητα, της κοινωνίας από τη φύση και του νου από το σώμα εγγυάται την απαλλαγή μας από την τυραννική «ηθική του γονιδίου», μια ιδέα τόσο προσφιλή στην κοινωνιοβιολογία. Εγγυάται την απαγκίστρωσή μας από την αντιουμανιστική αναγωγιστική αντίληψη, η οποία διαλύει την ανθρώπινη μοναδικότητα μέσα σε μια κοσμική «κοινότητα», εξισώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα μυρμήγκια με τους ανθρώπους. Η εξελικτική προσέγγιση μας απομακρύνει από τη βδελυρή «ηθική της ναυαγосσωστικής λέμβου», η οποία αρνείται την ανάγκη να μοιραστούμε τα μέσα της ζωής με άλλους λιγότερο προνομιούχους. Ορθώνει επίσης εμπόδια στην πρόδηλα εθνικοσοσιαλιστική προοπτική, σύμφωνα με την οποία είναι καθαγιασμένη η εξουσία των αυτόκλητων «υπερανθρώπων» να ανα-

* G.W.F. HEGEL: *The Phenomenology of Mind*, Εκδόσεις Humanities Press, Νέα Υόρκη, 1910, σελ. 79.

λαμβάνουν την καθυπόταξη των «υπαθρώπων». Τέλος μας απαλλάσσει από τη σταλινική αναγωγή των ανθρώπινων όντων σε ακατέργαστη ύλη μιας «Ιστορίας», που κυβερνιέται από τους άτεγκτους «νόμους» του διαλεκτικού υλισμού.

Επιτρέψτε μου να τονίσω ότι η κοινωνική οικολογία, ενώ αντιμετωπίζει τη φύση ως το έδαφος για την ανάπτυξη μιας ηθικής της ελευθερίας και της ατομίκευσης, αρνείται ότι η ανάδυση του ανθρώπινου από το μη ανθρώπινο ή της κοινωνίας από τη φύση οφείλεται στη λειτουργία άκαμπτων «νόμων». Η κοινωνική οικολογία δεν αποτελεί μόνο μια φιλοσοφία του γίνεσθαι, αλλά και μια φιλοσοφία της ενυπάρχουσας δυνατότητας. Μια φιλοσοφία η οποία, αντί της υποταγής μας σε μια προκαθορισμένη, αναπόφευκτη εξέλιξη, αφυπνίζει και οξύνει την ευαισθησία μας απέναντι στις δυνατότητες που ενυπάρχουν σε ένα δεδομένο αστερισμό φαινομένων. Είναι η ανύπαρκτη ακόμη δυνατότητα «να είσαι», μια διαδικασία στο πλαίσιο της οποίας υπάρχουν οι όροι για τη χάραξη μιας συγκεκριμένης ανάπτυξης δίχως όμως να έχουν ακόμη τελεσφορήσει ώστε να αποτελέσουν μια ολότητα πλήρη, μοναδική και αυτοαναπτυσσόμενη. Προκειμένου να καταλάβουμε αυτή την προσέγγιση της πραγματικότητας, ένα ή δύο παραδείγματα θα φανούν περισσότερο χρήσιμα από μια απλή παράθεση διευκρινιστικών προτάσεων. Ο καρπός της βαλανιδιάς εμπεριέχει τη δυνατότητα να γίνει το δέντρο της βαλανιδιάς όπως το έμβρυο εμπερικλείει τη δυνατότητα να γίνει ένας εξολοκλήρου ώριμος και δημιουργικός ενήλικος. Η έννοια της ενυπάρχουσας δυνατότητας αναμφίβολα κομίζει ένα μήνυμα ελευθερίας και όχι αναγκαιότητας ενώ αποκαλύπτει έναν ενδελεχή αγώ-

να για πραγμάτωση και όχι τη βεβαιότητα της τελείωσης. Το δέντρο της βαλανιδιάς το οποίο υπάρχει μέσα στο βαλανίδι ή ο ώριμος και δημιουργικός ενήλικος, ο οποίος εν δυνάμει υπάρχει μέσα στο έμβρυο, μπορούν να θεωρηθούν ισοδύναμα με την εν δυνάμει ύπαρξη της κοινωνίας μέσα στη φύση όπως και με την εν δυνάμει ύπαρξη της ελευθερίας, της ατομικότητας και της συνείδησης μέσα στην κοινωνία.

Βρίσκω παράδοξο το γεγονός ότι η κοινωνική οικολογία — η πλέον οργανική από τις κοινωνικές επιστήμες— προσεγγίζεται συχνά με όρους αυστηρά αναγωγιστικούς και αναλυτικούς. Πράγματι, είναι ισχυρή η τάση να συλλέγουμε ιδέες αντί να τις παράγουμε να τις αποσυναρμολογούμε ή να τις επανασυναρμολογούμε σαν να επρόκειτο για τα κομμάτια της μηχανής ενός αυτοκινήτου αντί να τις διερευνούμε ως τις όψεις ενός γίγνεσθαι. Εάν είναι βάσιμες οι πρόσφατες κοσμολογικές θεωρίες σχετικά με το σύμπαν, η ιδέα ότι το σύμπαν προήλθε από έναν παλμό ενέργειας δε σημαίνει καθόλου ότι ολόκληρη η «ύλη» μπορεί ως εκ τούτου να αναχθεί στην ενέργεια. Αντίθετα, όπως έχει αποδείξει η οικολογία, μέσα σ' αυτόν τον πρωταρχικό παλμό υπήρχε η τάση να επεξεργαστεί τον εαυτό του και να αυτοδιαφοροποιηθεί, σχηματίζοντας υποατομικές, ατομικές, μοριακές και εντέλει πολύπλοκες και πλούσια επεξεργασμένες οργανικές και ανόργανες μορφές. Επιπλέον —και αυτό δίχως να θέλουμε να εισάγουμε στη σκέψη μας την οποιαδήποτε έννοια προκαθορισμού και τελεολογίας— μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα κάθε οργανική ή ανόργανη μορφή αν την εξετάσουμε ως κάτι που αναδύεται από κάτι άλλο προγενέστερό του. Αυτό που γενικά συμβαίνει

είναι ότι οι μεταγενέστερες και πιο πολύπλοκες μορφές ενσωματώνουν τις προγενέστερες και απλούστερες μορφές είτε εξαλείφοντάς τες στο εσωτερικό τους είτε διατηρώντας τες ως μέρη μιας κοινότητας.

Αυτός ο βιολογικός ή οργανικός τρόπος σκέψης —ο οποίος σε καμιά περίπτωση δε συγκρούεται με την ορθή χρήση των μηχανικών ή αναλυτικών μορφών σκέψης, αλλά μάλλον τις ενσωματώνει— είναι παράδοξα απών από πολλές οικολογικές σχολές προσανατολισμένες στο «κοινωνικό». Επιπλέον είμαστε αντιμέτωποι με σχολές οι οποίες έχουν την τάση απλώς να κάνουν την απογραφή από τη μια πλευρά της ενέργειας και από την άλλη της «ύλης» αντί να συνάγουν τη δεύτερη από την πρώτη. Κατά τον ίδιο τρόπο οι βιοκεντρικές αξίες τοποθετούνται στον αντίποδα των αντίστοιχων ανθρωποκεντρικών, ο αντικειμενικός κόσμος των πραγμάτων παρουσιάζεται σαν αντίθετος του υποκειμενικού κόσμου των ιδεών και αυτό που ανήκει αυστηρά στη φύση ορίζεται σαν εχθρικό εκείνου που ανήκει αυστηρά στην κοινωνική σφαίρα. Καλά θα κάναμε να αναρωτηθούμε εάν πράγματι τα προαναφερόμενα ζεύγη είναι αντίθετα ή αναγώγιμα το ένα στο άλλο. Μήπως ακόμη και αυτές οι «μισητές» λέξεις του «ανθρωποκεντρισμού» και του «ουμανισμού», τόσο περιφρονημένες στις μέρες μας από πολλούς οικολόγους προσανατολισμένους στα κοινωνικά ζητήματα, θέτουν το ερώτημα κατά πόσο τα ανθρώπινα όντα έχουν μέσα στη μοναδικότητά τους το δικό τους ιδιαίτερο χώρο στη φύση και τη δική τους ξεχωριστή συμβολή στην ολότητα;

Έχουμε επιτακτική ανάγκη από έναν εξελικτικό τρόπο σκέψης που να είναι οργανικός και, για να ακριβολογούμε, διαλε-

κτικός. Έναν τρόπο σκέψης που να αναζητά τη δυνατότητα ύπαρξης μιας μεταγενέστερης μορφής στην προγενέστερή της και να αποκαλύπτει τις «δυνάμεις» εκείνες που εξωθούν κάθε προηγούμενη μορφή ζωής στο να είναι ουσιαστικά ο γεννήτορας κάθε επόμενης. Εάν δεν εισάγουμε στην οικοφιλοσοφία αυτή την οργανική μέθοδο σκέψης και εάν δεν την εφαρμόσουμε με έναν ευαίσθητο, πλούσιο σε αποχρώσεις και σφαιρικό τρόπο, κάθε προσπάθειά μας να στοχαστούμε σε βάθος τα οικολογικά προβλήματα θα είναι καταδικασμένη να παραμείνει θλιβερά ανολοκλήρωτη και επιφανειακή.*

Δεν μπορώ να σκεφτώ έναν «ορισμό» της κοινωνικής οικολογίας στον οποίο να μην συμπεριλαμβάνεται η ολότητα όλων των παραπάνω εννοιών, όπως αυτές διαπλέκονται μέσα από την ίδια τη διαδικασία παραγωγής τους. Ακριβώς όπως ο Χέρμπερτ Μαρκουίτζε «όρισε» τον καπιταλισμό ως όλα όσα

* Αξίζει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι αυτός ο τρόπος σκέψης δεν έχει νόημα δίχως την εμπειρική επαλήθευση των συμπερασμάτων μας μέσα στον πραγματικό κόσμο. Ένας εμπειρικός όμως έλεγχος των ιδεών μας δεν μπορεί να συνίσταται στην προσπάθεια να ελεγχθεί ένα παγιωμένο σύνολο ιδεών σε αντιστοιχία με ένα παγιωμένο σύνολο γεγονότων, όπως θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε οι οπαδοί της κοινής λογικής και του χοντροκομμένου πραγματισμού. Στο πλαίσιο ενός αυθεντικά διαλεκτικού τρόπου σκέψης ο εμπειρικός έλεγχος πρέπει να διερευνά κατά πόσο μια δεδομένη διαδικασία στη θεωρητική της μορφή εξηγεί μια δεδομένη διαδικασία στη πραγματική ζωή. Η θεωρητική διαδικασία δεν μπορεί παρά να είναι μια επίμονη προσπάθεια ερμηνείας της πραγματικής διαδικασίας και αυτό αποτελεί μια βασική έννοια της εμπειρικής επαλήθευσης, η οποία έχει διαφύγει από πολλούς αυτόκλητους «διαλεκτικούς», αφήνοντάς τους έκθετους στην οξεία κριτική των πραγματιστών και των θετικιστών.

αναδύθηκαν και έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας στους τρεις τόμους του *Κεφαλαίου του Μαρξ* (εγώ θα έμπαινα στον πειρασμό να πω και πολύ περισσότερα απ' αυτά) με την ίδια έννοια η κοινωνική οικολογία είναι όλα όσα ανέφερα παραπάνω και πολύ περισσότερα απ' αυτά. Σε μια εποχή κατά την οποία η κοινωνική οικολογία —όρος που σπανίως τον χρησιμοποιούσαν άλλοτε και που τον επέλεξα για να εκφράσω τις ιδέες που περιέχονται σ' αυτό το βιβλίο— «φιγουράρει» εδώ και εκεί σε αναρίθμητα δημοσιεύματα, θα ήταν καλό να μην ξεχνάμε το ειδικό νόημά της. Το να απογυμνώνουμε αυτόν τον όρο από το απελευθερωτικό, εξελικτικό και ηθικό περιεχόμενό του είναι σαν να προσπαθούμε να υβριδοποιήσουμε εξολοκλήρου αντιθετικές έννοιες. Φτηνές ακαδημαϊκές μόδες και διάφοροι συρμοί κατασκευασμένοι από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης καθοδηγούν την εποχή μας, η οποία απειλείται άμεσα από πνευματική ασφυξία εξαιτίας του υποβιβασμού της γλώσσας σε ένα υπερφίαλο ιδίωμα μεταξύ ειδικών και του εκφυλισμού των εννοιών σε απλουστευτικούς «ορισμούς». Αν αυτή η παραγωγή από μόδες, συρμούς, βαρύγδουπους υπερεξειδικευμένους όρους και ρηχές ιδέες συνεχιστεί απρόσκοπτα, τότε έχουμε σοβαρούς λόγους να ανησυχούμε τόσο για την πνευματική μας εξαχρείωση όσο και για την οικολογική μας καταστροφή.

Η προσθήκη της λέξης *κοινωνική* στον όρο *οικολογία* —σε αντίθεση με τον συνήθως χρησιμοποιούμενο όρο «ανθρώπινη οικολογία»— υποδηλώνει ότι δεν μπορούμε πλέον να διαχωρίζουμε την κοινωνία από τη φύση ακριβώς όπως δεν μπορούμε να διαχωρίζουμε το νου από το σώμα. Εάν η φύση προσφέ-

ρει το πεδίο για την ανάπτυξη μιας ηθικής που να είναι αντικειμενικά ριζωμένη στην τάση της εξέλιξης προς την ελευθερία, την ατομικότητα και τη λογική, τότε γιατί να μην προμηθεύει και το έδαφος για την ανάδυση της κοινωνίας. Για μία ακόμη φορά οφείλουμε να επιδείξουμε την ύψιστη ανθρωπινή επιδεξιότητα στο χειρισμό των ιδεών. Οι κοινότητες των ζώων δεν είναι κοινωνίες. Όποια κι αν είναι τα χαρακτηριστικά τους, στερούνται εμφανώς αυτών των μοναδικών επινοήσεων του ανθρώπου που αποκαλούμε θεσμούς. Θεσμοί που συστηματικά και συχνά εσκεμμένα οργανώνουν τις ανθρωπίνες σχέσεις στις φυλετικές κοινωνίες με άξονα τη συγγένεια, στις πόλεις με άξονα την πολιτική σφαίρα και στα έθνη και τις αυτοκρατορίες με άξονα το κράτος. Ακριβώς όπως οφείλουμε να προϋποθέσουμε την ανάδυση των θεσμών της τοπικής αυτοδιοίκησης από τους οποίους στην κλασική Αθήνα δημιουργήθηκε η πόλη* ή, όπως συνηθίζεται να αποκαλείται, η πόλη-κράτος, μια κοινότητα που δε δίστασε να προσφέρει τη δέουσα αναγνώριση σε μια ευφυή μορφή όπως ο Περικλής. Με την ίδια έννοια είμαστε υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε ως δεδομένη την εμφάνιση εθνικών θεσμών οι οποίοι παρέδωσαν στην κυριολεξία την απόλυτη εξουσία σε ηλίθιους όπως ο Λουδοβίκος ο 16ος της Γαλλίας και ο Νικόλαος ο 2ος της Ρωσίας. Και στις τρεις περιπτώσεις η ηγεσία που μεταβιβάστηκε και η εξουσία που παραχωρήθηκε σ' αυτά τα άτομα δε σχετιζόταν με τη φυσική τους δύναμη (η οποία υποτίθεται ότι αποτελεί τη συνηθισμένη πηγή κυριαρχίας στις ομάδες των

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

ζώων) ούτε σχετιζόταν, με εξαίρεση βέβαια τον Περικλή, με τις πνευματικές τους ικανότητες. Η εξουσία αυτών των ατόμων προήλθε από καλά οργανωμένες και εκλεπτυσμένες δομές και από ιστορικά ανεπτυγμένες μεσολαβήσεις όπως ο στρατός, η γραφειοκρατία, η αστυνομία ή, στην περίπτωση της Αθήνας, μια ευρεία «συνέλευση πόλης» που ονομαζόταν *εσολησία*.*

Στον κόσμο των ζώων δε συναντάμε τίποτα που να μας θυμίζει αυτές τις μεσολαβήσεις. Οι αποκαλούμενες κάστες που συναντάμε στα «κοινωνικά» έντομα, όπως στις μέλισσες και στους τερμίτες, έχουν γενετική προέλευση και δεν αποτελούν επινοήματα. Είναι δομημένες με έναν άκαμπτο τρόπο και γι' αυτόν το λόγο βρίσκονται στον αντίποδα των ανθρώπινων μορφών οργάνωσης, χαρακτηριστικό γνώρισμα των οποίων είναι η συχνά επαναλαμβανόμενη μεταβολή τους λόγω μεταρρυθμίσεων ακόμη και η ανατροπή τους μέσα από επαναστάσεις.

Οι τρόποι με τους οποίους οι ανθρώπινες κοινωνίες αντλούν την καταγωγή τους από τις κοινωνίες των ζώων είναι ιδιαίτερα πολυδαίδαλοι για να εξεταστούν εδώ. Ένα πράγμα όμως πρέπει να διευκρινήσουμε: η ανθρώπινη και η ζωική κοινότητα δεν είναι ένα και το αυτό. Παρατηρούμε στην πορεία της ανθρωπότητας, καθώς οι ανθρώπινες κοινωνίες εξελίσσονται προς κατευθύνσεις οι οποίες υπερβαίνουν τις στοιχειώδεις μορφές συλλογής της τροφής και τον τεμαχισμό και το φάγωμα των ζώων που σκοτώθηκαν τυχαία, την εμφάνιση δύο ει-

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

δών κοινωνιών: την αδελφότητα των γυναικών και την αδελφότητα των αντρών. Ίσως ο πιο βασικός παράγοντας αυτού του δεισμού στις φυλετικές κοινότητες είναι η διαίρεση των λειτουργιών και όχι απλώς η διαίρεση της «εργασίας». Πέρα από την εργασία είναι η ίδια η κουλτούρα που χωρίζει τα φύλα σε δύο καθαρά διακρινόμενες κοινωνικές ομάδες. Γυναίκες και άντρες σφυρηλατούν τους δικούς τους διαφορετικούς τρόπους ζωής, τα ξεχωριστά εκφραστικά τους μέσα, τις ιδιαίτερες συμπεριφορές τους, τις αξίες τους, τα τελετουργικά τους, τις ευαισθησίες τους, τις θεότητες, τους μύθους και τις παραδόσεις τους όπως και τους ξεχωριστούς τρόπους —και όχι απλά μορφές— εργασίας. Η οικιακή διαχείριση, οι κηπευτικές εργασίες, η καθαριότητα, η προετοιμασία του φαγητού, η ανατροφή των παιδιών και πλήθος άλλων λειτουργιών συνιστούν εξολοκλήρου ένα πεδίο που ανήκει σαφώς στη γυναίκα. Στο βασίλειο του άντρα υπάγονται το κυνήγι, η «πολιτική» (για να χρησιμοποιήσουμε καταχρηστικά μια λέξη που απαιτεί επεξήγηση) και, όπου υφίσταται, η διαχείριση του ανδρώνα, του χώρου όπου αποσύρονταν οι άντρες μετά την εφηβεία για να σχηματίσουν τη δική τους ξεχωριστή κοινότητα.

Οι δύο αυτές κοινωνίες έχουν υπάρξει, είτε σε υποτυπώδη είτε σε προχωρημένη μορφή, προ αμνημονεύτων χρόνων. Αρχικά διατηρούσαν μεταξύ τους μια δίκαιη και λογική ισορροπία που την χαρακτήριζε η απουσία κυριαρχίας και από τα δύο φύλα. Μόνον αργότερα αρχίζουμε να συναντάμε μια σχέση που χαρακτηριστικό της γνώρισμα είναι η εξουσία του αρσενικού. Ως εκ τούτου η ιεραρχία, εκεί όπου κάνει την εμφάνισή της στα πρώιμα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης, ήταν η

εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Θα πρέπει να τονίσω ότι είναι τεράστιο λάθος να συγχέουμε τη διαφορά με την κυριαρχία ή την υποταγή. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που διαρκώς επανέρχεται σε έναν κόσμο ο οποίος εντάσσει κάθε ειδοποιό διαφορά μέσα σε μια ιεραρχική τάξη ενώ στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα της ζωής η διαφορετικότητα καταπνίγεται στη γέννησή της από μια αδιάρρηκτη αλυσίδα κοινωνικών και οικονομικών επιταγών.

Δεν είναι εύκολη υπόθεση η αναγνώριση της ίδιας της ύπαρξης των δύο κοινωνιών. Ακόμη πιο δύσκολο είναι να εντοπιστούν τα ακριβή αίτια που οδήγησαν τους άντρες να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Αυτή η δυσκολία εξηγεί γιατί ψάχνουμε απεγνωσμένα για κάθε λογής τεχνάσματα προκειμένου να απαντήσουμε στο ερώτημα πώς από μια κατάσταση ισότητας μεταξύ των δύο φύλων —ισότητα που και αυτήν αρκετοί την αρνούνται— περάσαμε ιστορικά σε μια συνθήκη που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του αρσενικού ή την πρωτοκαθεδρία του «αντρικού κόσμου». Τη μηχανιστική, συχνά αναγωγιστική,* φύση αυτών των ερμηνειών τη συναντάμε με τον πλέον ξεκάθαρο τρόπο στη θεωρία που προωθεί η Ντόροθι Ντινερστάιν. Σύμφωνα μ' αυτήν, οι γυναίκες που προσφέρουν τη φροντίδα και την αρωγή τους στα παιδιά αποτελούν συνάμα και την πρωταρχική πηγή απόρριψης αυτών των τελευ-

* Σ.τ.Μ.: Ο Μπούκτσιν αναφέρεται εδώ στην κατάχρηση και εκχυδαιοποίηση της αναγωγικής μεθόδου (*reductio*) στη φιλοσοφία. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή συσχετίζουμε μια πρόταση ή μια θεωρία με μια γενικότερη αρχή πιο περιληπτική και ουσιαδή.

ταίων. Ορισμένοι θαυμαστές της Ντινεροσάιν, τραβώντας στα άκρα την άποψη αυτή, ισχυρίζονται ότι τα αισθήματα απόρριψης που προκαλεί η γυναίκα «μονοπωλώντας το γονικό ρόλο» την καθιστούν ταυτόχρονα ένα αντικείμενο αγάπης και μίσους. Μια κατάσταση αμφιθυμίας που μπορεί να εκτονωθεί μόνον όταν αναλάβουν το γονικό ρόλο από κοινού ο άντρας και η γυναίκα. Βρίσκω αυτή την ερμηνεία του μισογυνισμού, της πατριαρχίας και της ιεραρχίας έντονα προβληματική. Δεν είναι μόνον απλοποιητική και αναγωγιστική, αλλά επιπλέον αποτυγχάνει να εξηγήσει τις πολυπληθείς διαφοροποιήσεις που συντελούνται στην κοινωνική θέση της γυναίκας μέσα σε κοινωνίες όπου οι γυναίκες εξακολουθούν να «μονοπωλούν το γονικό ρόλο» και να συγκεντρώνουν την αγάπη των παιδιών σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό και έκταση απ' ότι οι πατεράδες τους.

Βρισκόμαστε μπροστά σε μια προκατάληψη έντονα αποκαλυπτική του τρόπου που η σημερινή κοινωνία βλέπει το παρελθόν. Πρόκειται για έναν τρόπο θεώρησης διαφορετικό από εκείνον της κοινωνικής οικολογίας, πράγμα που μας αποκαλύπτει τη ριζική διαφορά μεταξύ του οικολογικού και του συμβατικού τρόπου αξιολόγησης της ανθρώπινης ανάπτυξης. Κάτω από τη διαδεδομένη αντίληψη ότι οι γυναίκες ζούσαν ανέκαθεν σε έναν «αντρικό κόσμο» υφέρπει μια καθαρή προκατάληψη σύμφωνα με την οποία το αρσενικό βασίλειο της πολιτικής κοινωνίας υπερέχει του γυναικείου οικιακού κόσμου. Υπνωτισμένοι από την τεράστια επίδραση της πολιτικής και της κρατικής διαχείρισης πάνω στη σύγχρονη σκέψη, έχουμε την τάση να πιστέψουμε ότι η πολιτική κοινωνία είχε πάντα μεγαλύτερη σημασία από την οικιακή κοινωνία, ότι οι «κρα-

τικές υποθέσεις» είχαν την πρωτοκαθεδρία απέναντι στις υποθέσεις του οίκου.

Στις φυλετικές κοινωνίες αυτή η προκατάληψη σχετικά με το τι είναι σημαντικό και τι όχι δείχνει να μην έχει απολύτως καμιά ισχύ. Στις κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες το 80% της βιόμαζας που καταναλώνεται αποτελείται από την τροφή που συλλέγουν οι γυναίκες καθώς και από τα προϊόντα των κηπουρικών δραστηριοτήτων τους. Η δύναμη επομένως της γυναίκας σε ό,τι αφορά την οικονομική της συμβολή είναι ίση και σε ορισμένες περιπτώσεις «ανώτερη» από εκείνη του άντρα. Εάν συλλογιστούμε ότι οι κυνηγετικές και φυλετικές κοινότητες ήταν κυρίως οικιακές κοινότητες, καταλαβαίνουμε εύκολα ότι η υπερβολική σημασία την οποία αποδίδουμε στην πολιτική κοινωνία αποτελεί, σε μεγάλο βαθμό, μια σύγχρονη πρόληψη. Είναι γεγονός ότι θα μπορούσαμε να προβάλουμε πλήθος πειστικών επιχειρημάτων για να στηρίξουμε τον ισχυρισμό ότι αυτές οι κοινωνίες υπήρξαν αρχικά ένας «γυναικείος κόσμος» και ότι σ' αυτές οι γυναίκες απολάμβαναν μια θέση «ανώτερη» του άντρα.

Στην πραγματικότητα δεν έχουμε κανένα λόγο να υποθέσουμε ότι η υπεροχή του «γυναικείου κόσμου» έναντι του αντρικού συνοδεύταν από την κυριαρχία των γυναικών πάνω στους άντρες. Έννοιες όπως κυριαρχία και υποταγή, ακόμη κι αν προβληθούν στον κόσμο των ζώων, έχουν μια πολυκύμαντη ιστορία, η οποία είναι αδύνατο να διερευνηθεί εδώ. Είναι βαθιά πεποίθησή μου ότι η επέκταση της αντρικής πολιτικής σφαίρας, και όχι η *α ριογι* κυριαρχία της στις αρχές της ανάπτυξης της ανθρώπινης κοινωνίας, εξηγεί την αυξανόμενη ε-

πικράτηση των αντρών απέναντι στις γυναίκες. Είναι μια άποψη που, οφείλω να προσθέσω, δεν αποκλείει τη δράση πολλών και πολυσύνθετων ψυχολογικών ακόμη και βιολογικών παραγόντων. Σ' αυτούς τους τελευταίους οφείλεται πιθανόν η ενίσχυση της πατριαρχίας, χωρίς όμως από μόνοι τους να εξηγούν την εμφάνισή της. Προσωπική μου γνώμη είναι ότι πιθανότατα η πολιτική κοινωνία άρχισε κάποια δεδομένη στιγμή να επεκτείνεται και να σφετερίζεται σημαντικά τμήματα της οικιακής κοινωνίας. Το αποτέλεσμα ήταν να αρχίσει να παράγεται σε αυξανόμενο βαθμό ένας «αντρικός κόσμος» και οι αιτίες θα πρέπει να αναζητηθούν αφ' ενός στις δημογραφικές πιέσεις και αφ' ετέρου στην εξάπλωση των πολέμων μεταξύ των διάφορων φυλών (μια εξέλιξη που από μόνη της υπήρξε ιδιαίτερα πολύπλοκη) καθώς και στις συντελούμενες τεχνολογικές αλλαγές. Οι πρώιμες εξισωτικές κοινωνίες υπέστησαν κατ' αυτόν τον τρόπο μια αργή αναδόμηση, διαδικασία στην οποία πρωτοστάτησαν οι γηραιότεροι της κοινότητας, οι σαμάνοι και, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, οι πολεμιστές. Η ιστορία αυτή καθαυτή, όπως και η ιστοριογραφία, προσφέρουν αιτιολογίες πιο επαρκείς από ψυχολογικές σοφιστείες όπως το «μονοπάλιο του γονικού ρόλου» ή οι ορμονικές παρορμήσεις.

Παρ' όλα αυτά οι πλάνες με τις οποίες έχει περιβληθεί το πρόβλημα της αντρικής κυριαρχίας είναι ενδεικτικές των προλήψεων που παρεμβάλλονται σε οποιαδήποτε απόπειρα ανοικτής μελέτης της ιστορίας. Η διαφορά από μόνη της δεν οδηγεί στην ιεραρχία ούτε ακόμη και σε ένα ορισμένο ποσοστό κυριαρχίας. Η ύπαρξη δύο κοινωνιών —εκείνης των αρσενικών

και εκείνης των θηλυκών— δε δικαιολογεί το συμπέρασμα ότι η μία εξουσίαζε την άλλη. Εντέλει, το γεγονός ότι η αντρική πολιτική κοινωνία κατόρθωσε να υπερισχύσει της γυναικείας δε σημαίνει ότι αυτό ήταν αναπόφευκτο να συμβεί. Η ικανότητα της κοινωνικής οικολογίας να διακρίνει τη διαφοροποίηση από την κυριαρχία και στην πραγματικότητα να συλλάβει τη διαφορά ως μέρος μάλλον της ολότητας παρά στο πλαίσιο μιας πυραμιδοειδούς σχέσης θέτει ένα σημαντικό ζήτημα. Ανοίγει το δρόμο σε μια ευαισθησία που απέναντι στον ανταγωνισμό δίνει έμφαση στην αρμονία και καλλιεργεί μια ηθική που καταφάσκει στη ζωή και αναζητά την αντικειμενική θεμελίωσή της στη γονιμότητα της φύσης. Μια ηθική που ενθαρρύνει την ποικιλομορφία, τη μοναδικότητα και την ικανότητα των διάφορων μορφών ζωής να αλληλοσυμπληρώνονται και να διαμορφώνουν πλουσιότερα και γονιμότερα σύνολα.

Το γεγονός ότι η ιεραρχία και η κυριαρχία αναπτύχθηκαν και επικράτησαν είναι ένα άλλο θέμα, μια θέση που σιωπηρά διαπερνά όλα τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Και σ' αυτό όμως το σημείο ερχόμαστε αντιμέτωποι με προβλήματα που φανερώνουν μια τρομερή στενότητα αντιλήψεων. Πρόκειται για την τάση πολλών φιλελεύθερων και μαρξιστών να θεμελιώσουν όλες τις σχέσεις στο ατομικό συμφέρον και στα οικονομικά κίνητρα. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι μαρξιστές έχουν την τάση να απλοποιούν τα φαινόμενα της ιεραρχίας και της κυριαρχίας ανάγοντάς τα αντίστοιχα στις τάξεις και στην εκμετάλλευση. Η ιεραρχία έχει ένα νόημα κατά πολύ ευρύτερο εκείνου της τάξης, μιας σχέσης αυστηρά οικονομικής για την οποία ο Μαρξ ορθά θε-

ωρούσε ότι είχε τις ρίζες της στην ιδιοκτησία, στον έλεγχο της τεχνολογίας και στους διάφορους τρόπους λειτουργίας των μέσων της παραγωγής. Αυτό που είναι σημαντικό, πραγματικά κρίσιμο, σχετικά μ' αυτή τη διάκριση είναι ότι η ιεραρχία προηγήθηκε της εμφάνισης των τάξεων και είναι πολύ πιθανό να επιζήσει της κατάργησής τους, εάν δεν έχουμε επίγνωση των βαθύτατων επιπτώσεών της. Η ιεραρχία είναι μια σχέση που διαπερνά τους χώρους δουλειάς και, αληθινά, απαντάται στην ίδια την κούνια του μωρού, σ' αυτή καθαυτή τη διαδικασία εκκοινωνισμού στο πλαίσιο της οποίας τα παιδιά διδάσκονται να αντιμετωπίζουν την «ετερότητα» σαν εν δυνάμει εχθρό και σαν πράγμα το οποίο πρέπει να θέσουν υπό τον έλεγχό τους. Η ιεραρχία συνιστά το πεδίο αναπαραγωγής όλων εκείνων των πρωταρχικών διακρίσεων που βασίζονται στο φύλο και εγγράφονται στις ψυχές των νέων. Τελικά ο νέος που διαπαιδαγωγείται σύμφωνα με το ιεραρχικό πνεύμα μαθαίνει να αποδέχεται τη θέση του σε μια κοινωνική πυραμίδα, η οποία, ξεκινώντας από την οικογένεια, απλώνεται σε όλες τις εκδηλώσεις της ενήλικης ζωής του. Δεν είναι με ιεραρχικό τρόπο δομημένοι μόνο ο θεσμός της οικογένειας, οι διάφορες κοινωνικές ομάδες, οι εκπαιδευτικοί θεσμοί, οι μεγάλες θρησκευτικές και σχολικές κοινότητες. Ιεραρχικοί είναι και οι χώροι δουλειάς και, σε μεγάλο βαθμό, οι τεχνολογίες που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι. Θα μπορούσε να αναδυθεί μια αταξική κοινωνία η οποία θα άφηγε άθικτες όλες τις παραπάνω κοινωνικές μορφές. Γι' αυτόν το λόγο το πρόταγμα μιας μη ιεραρχικής κοινωνίας, που θα δυναμίτιζε τα αρχετυπικά συστατικά στοιχεία της κοινωνικής ζωής και ουσιαστικά την ί-

δια τη διαδικασία του εκκοινωνισμού, υπερβαίνει κατά πολύ το σχέδιο μιας αταξικής κοινωνίας. Θέτει την ανάγκη αλλαγής κάθε πτυχής της κοινωνικής πραγματικότητας, συμπεριλαμβανομένου του τρόπου που βιώνουμε τον κόσμο, εάν ειλικρινά επιθυμούμε να ζήσουμε αρμονικά μεταξύ μας και με το φυσικό κόσμο.

Για τους ίδιους λόγους η κυριαρχία προηγήθηκε της εκμετάλλευσης και μπορεί να επιζήσει και μετά το τέλος της εκμεταλλευτικής κοινωνίας, εάν δε συνειδητοποιήσουμε την τεράστια επίδρασή της. Και εδώ επίσης οφείλουμε να προχωρήσουμε πέρα από το οικονομικό πεδίο και τις οικονομικές σχέσεις, για να ανακαλύψουμε την κυρίαρχη νοοτροπία που προτάσσει τον ολοκληρωτικό έλεγχο του κόσμου. Η πολυπλοκότητα της κυριαρχίας είναι τέτοια ώστε ακόμη και η αγάπη, όταν χρησιμοποιείται για να χειραγωγήσει και να εξουσιάσει, μπορεί να οδηγήσει στην υποταγή το ίδιο αποτελεσματικά όσο και οι απροκάλυπτοι υλικοί καταναγκασμοί. Πράγματι, η εσωτερίκευση της κυριαρχίας, λειτουργώντας μέσα από μηχανισμούς όπως η ενοχή και ένα πλήθος τεχνικών εκκοινωνισμού, έχει οδηγήσει τους νέους, τις γυναίκες και τις διάφορες εθνικές μειονότητες, περισσότερο αποτελεσματικά από τις ωμές μεθόδους ελέγχου, στο να συναινέσουν στις επιλογές των κυβερνώντων. Τίθεται επομένως πάλι η ανάγκη να υπερβούμε τους παραδοσιακούς «-ισμούς» που κτίζονται γύρω από το ατομικό συμφέρον και τα οικονομικά κίνητρα και να προχωρήσουμε σε βαθύτερα στρώματα του εαυτού. Θα ανακαλύψουμε τότε ότι οι άνθρωποι διαμορφώνουν τον εαυτό τους μέσα σε ένα άκρως ανταγωνιστικό περιβάλλον και εν μέσω συγκρουόμενων συμφε-

ρόντων, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα να ταυτίζεται η ατομικότητα με την κυριαρχία, η ανάπτυξη του εγώ με τον ανταγωνισμό, η ωριμότητα με την πλήρη αποδοχή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και η επιτυχία με την απόκτηση πραγμάτων και τον καθαγιασμό της συναλλαγής.

Η κοινωνική οικολογία μας προσφέρει τις αρχέτυπες μορφές για να παραβάλλουμε και να μεταβάλλουμε τα σύνολα των σχέσεων ιεραρχίας και κυριαρχίας που μας συνθλίβουν. Η οικολογική εικόνα των κοινοτήτων ζώων-φυτών, τις οποίες προτιμώ να αποκαλώ οικοκοινότητες παρά οικοσυστήματα (όρος που αντανακλά την εμμονή μας στα θεωρητικά συστήματα), αμφισβητεί την ύπαρξη ιεραρχίας μεταξύ των ειδών. Από οικολογική σκοπιά είναι τελείως ανόητο να χαρακτηρίζουμε τα λιοντάρια σαν τους «βασιλιάδες» και τα μερμήγκια σαν τους «ταπεινούς υπηρέτες»: τα μερμήγκια στην πραγματικότητα είναι περισσότερο αναγκαία στην ανασύκληση μιας οικοκοινότητας απ' ότι τα λιοντάρια και λέξεις όπως «βασιλιάς» ή «ταπεινός υπηρέτης» αποτελούν αυθαίρετες προβολές των δικών μας κοινωνικών σχέσεων πάνω στο φυσικό κόσμο. Όσον αφορά τις «ιεραρχίες» μέσα στο κάθε είδος είναι από τη φύση τους, όπου υφίστανται, τόσο διαφορετικές, τόσο ολοφάνερα ανομοιογενείς, συγκρινόμενες η μία με την άλλη, και τόσο προσωρινές, ώστε θα χρειαζόταν ένας ογκώδης τόμος προκειμένου να τις εξετάσουμε με κριτικό πνεύμα και λογική πληρότητα. Αρκεί να σημειώσουμε ότι ένας θηλυκός ελέφας, ο οποίος «μητριαρχικά» δείχνει να οδηγεί ένα κοπάδι, δεν έχει τίποτα κοινό με έναν βαβουίνο «πατριάρχη». Η δε «βασιλίσα» μέλισσα συνιστά απλώς ουσιαστικό τμήμα ενός αναπα-

ραγωγικού οργάνου που αποκαλούμε κυψέλη και σε καμιά περίπτωση έναν κρίκο σε μια θεσμοποιημένη αλυσίδα από δυνάστες.*

Μια οικολογική κοινωνία είναι κάτι παραπάνω από μια κοινωνία που πασχίζει να περιορίσει τη διογκούμενη ανισορροπία μεταξύ ανθρωπότητας και φυσικού κόσμου. Συρρικνωμένη η οικολογία σε απλά τεχνικά ή πολιτικά ζητήματα συντηρεί για τις λειτουργίες της κοινωνίας μια καχεκτική άποψη, η οποία υποβαθμίζει όλα τα ζητήματα που θέτει η οικολογική κριτική και συνάμα οδηγεί σε μια καθαρά τεχνική και εργαλειώδη προσέγγιση των οικολογικών προβλημάτων. Η κοινωνική οικολογία αποβλέπει πρωτίστως σε μια νέου τύπου αισθαντικότητα, η οποία δεν εμπεριέχει μόνο μια κριτική της ιεραρχίας και της κυριαρχίας αλλά και μια εποικοδομητική αντίληψη. Μια αντίληψη που προτάσσει τη συμμετοχική έννοια του «άλλου» και επαναξιολογεί τη διαφοροποίηση αντι-

* Αυτές οι αναλογίες και οι σκέψεις που κρύβονται πίσω τους αναιρούνται αβίαστα στα κείμενά μου συχνά με ελάχιστη ή και καθόλου αιτιολόγηση επειδή υποθέτω ότι ο αναγνώστης γνωρίζει την αφετηρία τους και το εννοιολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχουν κάνει αρχικά την εμφάνισή τους. Εκείνο που με απασχολεί δεν είναι το πρόβλημα της λογοκλοπής, αλλά ο τρόπος που αυτές οι αναλογίες χρησιμοποιούνται για να στηρίξουν ιδεολογίες από τις οποίες νιώθω έντονα την ανάγκη να διαφοροποιηθώ. Όπως, για παράδειγμα, η έννοια του «φυσικού νόμου» που νομιμοποιεί τη χρησιμοποίηση εξουσιαστικών μεθόδων για τη διόρθωση της οικολογικής ανισορροπίας. Από τη σκοπιά του ελευθεριακού μηνύματος της κοινωνικής οικολογίας θεωρώ αυτή την υβριδοποίηση των ιδεών ιδιαίτερα ανησυχητική και αισθάνομαι ότι οφείλουμε πάντα να επαγρυπνούμε για χάρη τόσο των συμφερόντων της ελευθερίας όσο και της καθαρότητας των ιδεών.

μετωπίζοντάς την ως κοινωνική και βιολογική αναγκαιότητα. Μορφοποιημένη η κοινωνική οικολογία σε συγκεκριμένες βασικές αρχές διαπνέεται επίσης από μια ηθική που δίνει έμφαση στην ποικιλομορφία χωρίς να διατάσσει τις διαφορές σε μια ιεραρχική τάξη. Εάν μου ζητούσαν να ξεχωρίσω τις αρχές που διέπουν αυτή την ηθική, θα διάλεγα δυο λέξεις για να αποδώσω το κεντρικό νόημά της: συμμετοχή και διαφοροποίηση.

Η κοινωνική οικολογία ως επί το πλείστον αποτελεί μια φιλοσοφία συμμετοχής με την ευρύτερη δυνατή έννοια της λέξης. Δίνοντας έμφαση στη συμβίωση και θεωρώντας την ως το σημαντικότερο παράγοντα φυσικής εξέλιξης, η φιλοσοφία αυτή αντιμετωπίζει τις οικοκοινότητες ως κοινότητες συμμετοχής. Ο τρόπος με τον οποίο τα φυτά και τα ζώα συμπληρώνουν το ένα το άλλο προκειμένου να επιβιώσουν, να γονιμοποιηθούν και να ευημερήσουν αμφισβητεί την έμφαση που η συμβατική εξελικτική θεωρία δίνει στο μεταξύ τους «ανταγωνισμό» — μια λέξη που μαζί με την «καταλληλότητα» είναι διάτρητη και γεμάτη ασάφειες. Ο ανταγωνισμός μπορεί να περιγράφει ορθά τις λειτουργίες της καπιταλιστικής μας αγοράς, αλλά δε μας λέει απολύτως τίποτα για την πολύ πιο σημαντική αρχή της συμπληρωματικότητας, η οποία περιγράφει την αμοιβαία αλληλεπίδραση ζώων και φυτών. Μια αρχή την οποία, αλίμονο, ορισμένοι πιστοί των «φυσικών νόμων» έχουν αποφασίσει να αποκαλούν «νόμο».

Κατά τον ίδιο τρόπο, η έννοια της διαφοροποίησης δεν υπογραμμίζει μόνο πόσο σημαντική είναι η ποικιλομορφία για την οικολογική σταθερότητα, αλλά συνιστά επίσης μέσα σε μια οικοκοινότητα το πλαίσιο που είναι αναγκαίο για την πιθανή

εμφάνιση μιας αναπτυσσόμενης ελευθερίας. Η πολυπλοκότη-
τα, προϊόν της ποικιλομορφίας, παίζει κρίσιμο ρόλο σε οτιδή-
ποτε αφορά τη διάνοιξη εναλλακτικών εξελικτικών μονοπα-
τιών. Όσο πιο διαφοροποιημένη εμφανίζεται μια μορφή ζωής
και το περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή υπάρχει τόσο πιο οξύ
είναι ολόκληρο το νευρικό κέντρο των αισθήσεων, τόσο μεγα-
λύτερη είναι η ευκαμψία της και τόσο πιο ενεργός είναι η
συμμετοχή της στην ίδια την εξέλιξή της.

Δεν μπορεί κανείς να θέξει τις δύο αυτές έννοιες —της
συμμετοχής και της διαφοροποίησης— δίχως να σκοντάψει πά-
νω στη σχέση αλληλεπίδρασης που υπάρχει μεταξύ τους. Ό-
σο μεγαλύτερη είναι η διαφοροποίηση τόσο μεγαλύτερος είναι
ο βαθμός συμμετοχής στη διαμόρφωση του έμβιου κόσμου.
Μια οικολογική ηθική δεν επιβεβαιώνει απλώς τη ζωή, αλλά
εστιάζει και πάνω στη δημιουργική της φύση.

Οι έννοιες αυτές επεκτείνονται κατευθείαν από τη φύση
στην κοινωνία. Τροφοδοτούν μια ηθική που υπερβαίνει το διτι-
σμό μεταξύ φύσης και κοινωνίας όχι μόνο στη θεωρία, αλλά
και στην πράξη. Κοιτάζοντας πίσω στο χρόνο ανακαλύπτουμε
ότι η ιστορία της κοινωνίας εξελίσσεται μέσα από την ιστορία
της ζωής βαθμιαία και αβίαστα δίχως αυτό να σημαίνει ότι η
μία υπάγεται στην άλλη. Οι πρωταρχικοί θεσμοί μας θεμελι-
ώθηκαν στους δεσμούς αίματος, στην ηλικία και σε λειτουρ-
γίες που αφορούσαν το φύλο — όλα βιολογικά γεγονότα τα
οποία εντούτοις είχαν έναν σαφώς κοινωνικό χαρακτήρα κα-
θώς οι φυσικοί αυτοί δεσμοί διέθεταν καθορισμένη δομή και
σταθερότητα, διαπνέονταν από μια ιδεολογικά υφασμένη συ-
νοχή και εξαπλώνονταν προκειμένου να συμπεριλάβουν φαι-

νομενικά «αλλότριες» ομάδες μέσω της εξωγαμίας και της ανταλλαγής των δώρων. Στην πορεία του χρόνου η εμφάνιση των πρώτων πόλεων επέκτεινε τον κοινωνικό δεσμό μέχρι εκείνο το σημείο όπου οι άνθρωποι δεν έβλεπαν τους εαυτούς τους μόνο ως συγγενείς, αλλά και ως μέλη του ίδιου είδους, ως μέλη της παγκόσμιας ανθρωπότητας [humanitas]. Η έννοια του πολίτη, παρ' όλο που ποτέ δεν υποσκέλισε εκείνη της οικογένειας, δημιούργησε ένα νέο πεδίο για την ανάπτυξη της συλλογικότητας και διεύρυνε το φάσμα των αμοιβαίων ανθρώπινων σχέσεων. Μπορούμε εύκολα να ανιχνεύσουμε την ύπαρξη ενός συνεχούς ανάμεσα στις στοιχειώδεις βιολογικές ενώσεις των ανθρώπινων όντων και τον διαρκώς διευρυνόμενο κοινωνικό στίβο που ενθαρρύνει τη συμμετοχή και κατ' αυτόν τον τρόπο τη διαφοροποίηση των κοινωνικών λειτουργιών, των θεσμικών μορφών και, τέλος, της ίδιας της προσωπικότητας των ατόμων. Η διαφοροποίηση έχει ως αποτέλεσμα πιο εμπλουτισμένες δυνατότητες επεξεργασίας των οικοκοινοτήτων και προσθέτει τη διάσταση της ελευθερίας, ανεξάρτητα αν αυτή η τελευταία ενυπάρχει εν σπέρματι μέσα στη φύση ή ρητά μέσα στην κοινωνία.

Σ' αυτό το σημείο η κοινωνική οικολογία συναντιέται φανερά με την πολιτική. Οι κοινότητες συνήθως υπάρχουν μέσα σε άλλες κοινότητες: οι μεμονωμένες οικογένειες μέσα στις φυλές, οι φυλές μέσα σε συνομοσπονδίες φυλών, συνομοσπονδίες που γεννούν τις πόλεις και αυτές οι πόλεις με τη σειρά τους δημιουργούν μεταξύ τους συνομόσπονδες σχέσεις. Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: Σε ποιο σημείο της εξέλιξης χάσαμε την αίσθηση της ανθρωπίνης

κλίμακας και δημιουργήσαμε κρατικούς θεσμούς που άρχισαν να υπονομεύουν τη συμμετοχή και να εμποδίζουν τη διαφοροποίηση; Για να θέσουμε το ίδιο ερώτημα με γενικότερους όρους: πότε στο διάβα της ιστορίας μας κάναμε τη λανθασμένη κίνηση ώστε στις μεταξύ μας σχέσεις και στις σχέσεις με το φυσικό κόσμο να βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια κρίση τεραστίων διαστάσεων; Ολοφάνερα χάσαμε την αίσθηση της ανθρωπίνης κλίμακας όταν σχηματίσαμε το έθνος-κράτος. Και δεν πρόκειται μόνο για την κλίμακα στην οποία λειτουργούσαμε, που ξέφυγε από τον έλεγχο και την κατανόησή μας, αλλά και για το βαθύ τραύμα που επιφέραμε στην ίδια την ανθρωπιά μας. Οι κοινοί άνθρωποι βρίσκουν αδύνατη τη συμμετοχή τους στα κοινά ενός έθνους: μπορεί να ανήκουν σ' αυτό, αλλά αυτό ποτέ δεν τους ανήκει. Το μέγεθος του έθνους-κράτους καθιστά αδύνατη, τουλάχιστον σε εθνικό επίπεδο, την ενεργό συμμετοχή των πολιτών. Επιπλέον μετατρέπει την πολιτική, που είναι φυσικά κάτι περισσότερο από το θέαμα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, σε μια μορφή κρατικής διαχείρισης στο πλαίσιο της οποίας ο πολίτης αποδυναμώνεται ολοένα και περισσότερο ανάμεσα στις συμπληγάδες των αυταρχικών κρατικών παραγόντων, των νομοθετών αυλοκολάκων τους και μιας γραφειοκρατίας που απειλεί ολόκληρη την κοινωνία με το θανάσιμο εναγκαλισμό της.

Δε χρειάζεται να επιμείνουμε στο ότι η πολιτική με την έννοια που είχε στην αρχαία Ελλάδα, με την έννοια της διαχείρισης της πόλης,* ή του αυτοδιοικούμενου δήμου, μέσα από

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

πρόσωπο με πρόσωπο συνελεύσεις και λαϊκά συμβούλια, απέχει σε τέτοιο βαθμό από την τωρινή μας εμπειρία ώστε να αναφερόμαστε στη σύγχρονη «πολιτική» με τρόπο χλευαστικό και υποτιμητικό. Οι «πολιτικάντηδες» δεν είναι τίποτα άλλο από καρικατούρες αχρείων που συγκεντρώνουν πάνω τους τη δυσπιστία και την ανοχή του κόσμου. Το γεγονός ότι η πολιτική ήταν κάποτε ταυτισμένη με τον αυτοδιοικούμενο δήμο και είχε εφαρμογή μόνο στο πεδίο της πόλης* έχει εξολοκλήρου λησμονηθεί. Η αποδυνάμωση του πολίτη και η ανάθεση της πολιτικής δραστηριότητας στους επαγγελματίες πολιτικούς έχουν εντέλει οδηγήσει στην παρακμή του ατόμου. Το αυθεντικό θύμα της αποπολιτικοποίησης του λαού είναι το εγώ και η ανθρώπινη προσωπικότητα, που έπεσαν θύματα καθώς μετασχηματίζονταν οι πολίτες από ανθρώπινα όντα, ενεργά στη δημόσια σφαίρα, σε εξατομικευμένους ανίσχυρους «ψηφοφόρους» απορροφημένους από την ατομική τους επιβίωση μέσα σε έναν ανεξέλεγκτο κόσμο. Η πληγή αυτή παραμένει ακόμα ανοιχτή στο «πολιτικό σώμα» και απειλεί με αφαίμαξη την ίδια την ανθρώπινη υπόστασή μας.

Πηγαίνοντας ακόμα πιο πίσω στο χρόνο, διαπιστώνουμε ότι ως είδος ακολουθήσαμε λανθασμένο δρόμο όταν το σύστημα της αγοράς διέρρηξε τα όρια που είχε θέσει η παραδοσιακή κοινωνία για να το περιορίσει. Οι παραδοσιακές κοινωνίες έτρεφαν αληθινό φόβο για το αχαλίνωτο εμπόριο και τη συσσώρευση πλούτου. Τα αντιμετώπιζαν ως αντικοινωνικά και δαιμονικά φαινόμενα, ολέθρια υποπροϊόντα της ανθρώπινης

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

απληστίας και της υπερβολικής επέκτασης του εγώ που απειλούσαν να διαβρώσουν μακράιωνους δεσμούς θεμελιωμένους στην αλληλοβοήθεια και στην ευημερία της κοινότητας. Αυτή η αρχαϊκή πρόβλεψη επαληθεύτηκε με το παραπάνω. Ο καπιταλισμός είναι ένα «σύστημα» (αν μπορούμε να το ονομάσουμε έτσι) που εγκαθίδρυσε το παγκόσμιο βασίλειο της άνευ όρων και ορίων αγοραπωλησίας και ουσιαστικά της απεριόριστης ανάπτυξης και επέκτασης. Ο περιορισμός του πολίτη σε αγοραστή και πωλητή στην οικονομική σφαίρα, και όχι μόνο ο υποβιβασμός του σε «ψηφοφόρο» στην πολιτική, μετέφερε τον ανταγωνισμό της αγοράς στις πλέον οικείες και καθημερινές όψεις της ζωής μας. Δεν έχουμε μόνο εμπλακεί σε έναν «αγώνα με τη φύση», αλλά και σε έναν αγώνα μεταξύ μας. Στην πραγματικότητα η πηγή του «αγώνα μας με τη φύση» δεν είναι άλλη από τη μεταξύ μας αντιπαλότητα, ένα γεγονός που παγίδεψε τόσο τον Μαρξ όσο και έναν από τους πλέον σεβαστούς «πατέρες» του παραδοσιακού αναρχισμού. Στην περίπτωση του Μαρξ ο διμέτωπος αυτός «αγώνας» της ανθρωπότητας τροφοδότησε μια ριζοσπαστική θεωρία σύμφωνα με την οποία η εμφάνιση των ταξικών κοινωνιών αντιμετώπιστηκε σαν αναγκαιότητα ενώ στο πλαίσιο του ιστορικού δράματος του «ανθρώπου», για την ανύψωσή του από τη «ζωικότητα», απονεμήθηκε στη μπουρζουαζία ο ρόλος της «σταθερά επαναστατικής» τάξης.* Η καπιταλιστική ιδεολογία πηγαίνει ακόμα πιο πέρα: δε διατείνεται απλά ότι η ελευθερία προϋποθέ-

* KARL MARX: *The Grundrisse*, Εκδόσεις Harper & Row, Νέα Υόρκη, 1972, σελ. 94.

τει την «κυριαρχία πάνω στη φύση», αλλά αντιμετωπίζει την «κυριάρχηση της φύσης» σαν έναν ατέλειωτο αγώνα, μια ατέρμονη διαδικασία επιλογής σύμφωνα με την οποία επιβιώνει, τόσο στη φύση όσο και στην κοινωνία, ο «ικανότερος» ενώ εκείνοι που «αποτυγχάνουν» και στα δύο αυτά πεδία οδηγούνται στον αφανισμό.

Για μια γενιά που βίωσε τη φρίκη του Άουσβιτς, η φαυλότητα αυτής της άποψης δε θα απαιτούσε περαιτέρω επεξήγηση, εάν αυτή δεν είχε ενσωματωθεί σιωπηρά —κατά περιόδους ακόμη και φανερά— στη θεωρία περί «φυσικού νόμου». Από ιστορική σκοπιά αυτή η άποψη δε βρίσκεται μόνο σε πλήρη αντίθεση με τα συστήματα αξιών όλων των προκαπιταλιστικών κοινωνιών, που έδιναν έμφαση στις αξίες της συνεργασίας και της χαριστικότητας, αλλά επιπλέον συνιστά μια απροκάλυπτη δικαιολόγηση των τραυμάτων που έχουμε επιφέρει στο φυσικό κόσμο. Το γεγονός ότι το εμπόριο υπήρξε εν δυνάμει κακό και ο σχηματισμός κέρδους εξολοκλήρου αμαρτία είναι ένα θέμα που διαπερνούσε την ηθική όλων των προκαπιταλιστικών κοινωνιών και απέβλεπε σε μεγάλο βαθμό στο να εμποδίσει τις πρώιμες καπιταλιστικές σχέσεις να κυριαρχήσουν σε ολόκληρη την κοινωνία. Τα πολιτισμικά φράγματα, που οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες όρθωσαν εναντίον των αρχικών μορφών καπιταλισμού, εμπόδισαν την ανάπτυξη του τελευταίου για χιλιάδες χρόνια. Μόνο το 18ο αιώνα, αρχικά στην Αγγλία, οι καπιταλιστικές σχέσεις της αγοράς κατίσχυσαν αυτά τα εμπόδια και άρχισαν να εξαπλώνονται σαν ένας επιθετικός καρκίνος σε ολόκληρο τον κόσμο.

Χρησιμοποιώ σκόπιμα και κυριολεκτικά τη λέξη καρκίνος,

όχι μόνο μεταφορικά. Είναι πεπειθισμένη μου ότι ο καπιταλισμός αποτελεί τον καρκίνο της κοινωνίας, όχι απλώς ένα κοινωνικό καρκίνωμα (μία έννοια που υποδηλώνει ότι έχουμε να κάνουμε με ορισμένη μορφή ανθρώπινης συνύπαρξης). Δεν πρόκειται για κοινωνικό, αλλά για οικονομικό φαινόμενο. Στην ουσία η οικονομία υποκαθιστά την κοινωνία και οι σχέσεις αγοραστή-πωλητή, διαμεσολαβημένες από πράγματα που ονομάζονται «εμπορεύματα», υπερισχύουν απέναντι στους πλούσια διαρθρωμένους κοινωνικούς δεσμούς που παρελθόντες πολιτισμοί, στις καλύτερες στιγμές τους και στη διάρκεια χιλιάδων ετών, σφυρηλάτησαν και ανέπτυξαν σε δίκτυα αλληλοβοήθειας, αμοιβαιότητας και συμπληρωματικότητας. Δίκτυα που επέτρεψαν την ύπαρξη συστημάτων στήριξης και κατέστησαν την κοινωνική ζωή ανθρώπινη και πλήρη νοήματος. Όπως όλοι οι ανεξέλεγκτοι καρκίνοι έτσι και ο καπιταλισμός έχει δείξει ότι μπορεί να αναπτύσσεται απεριόριστα και να αλώνει κάθε κοινωνικό χώρο στον οποίο άλλοτε έβρισκαν πρόσφορο έδαφος οι αμοιβαίες σχέσεις και το κοινό συμφέρον.

Εάν υπάρχουν «όρια» στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, αυτά δεν πρόκειται να ανευρεθούν στις λεγόμενες εσωτερικές αντιφάσεις του, στην οικονομική κατάρρευση ή στον ταξικό πόλεμο ανάμεσα στους εργαζόμενους και την οστική τάξη, όπως πολλοί ριζοσπάστες οικονομολόγοι ισχυρίζονται, αλλά στην καταστροφή αυτού του ξενιστή που ακούει στο όνομα «κοινωνία», του οργανισμού δηλαδή σε βάρος του οποίου ο καρκίνος που προανέφερα παρασιτοζωεί, απειλώντας τον με πλήρη εκμηδένιση. Για να αντιδράσουμε σωστά σ' αυτή την κρίση δεν αρκεί απλώς να αναπτύξουμε συγκεκριμένα αντι-

σώματα που θα αναχαιτίσουν την επιδημία ή και ομολογουμένως χρήσιμα κατευναστικά που θα επιβραδύνουν την εξέλιξή της, αλλά επιπλέον να δημιουργήσουμε ένα νέο ανοσοποιητικό σύστημα το οποίο θα αφυπνίσει μέσα στην κοινωνία όλες εκείνες τις αντιστάσεις που θα αποτρέψουν την υποτροπή. Και αυτό που έχω στο νου μου είναι περισσότερο ένα σύστημα παρά διάφορες τεχνικές επινοήσεις ή άλλες τεχνολογικές ρυθμίσεις που με ιδιαίτερο ζήλο προωθούν οι λεγόμενοι ρεαλιστές του περιβαλλοντικού κινήματος. Αναφέρομαι σε ένα σύνολο νέων ευαισθησιών, σε μια ολότητα νέων πολιτισμικών μορφών σε μια ηθική οικονομία στο πλαίσιο της οποίας η λέξη «οικονομία» θα υποδηλώνει την επανουκειοποίηση του αρχαίου ελληνικού όρου, δηλαδή τη διαχείριση του οίκου.* Αναφέρομαι, τέλος, σε μια νέα πολιτική που δε θα είναι τίποτα άλλο από επανουκειοποίηση του αρχαίου ελληνικού ορισμού της, δηλαδή διαχείριση της τοπικής κοινότητας.

Αυτό που εγώ αποκαλώ «οικολογική» κουλτούρα και «οικολογικό» τρόπο του αισθάνεσθαι δε συνιστούν το πρωταρχικό αντικείμενο μελέτης αυτού του βιβλίου. Έχω σε άλλα μου έργα** διαπραγματευτεί λεπτομερέστατα αυτό το θέμα. Όπως και να 'χει όμως το νόημα αυτών των όρων μπορεί πολύ εύκολα να συναχθεί από τα σχόλια μου τόσο πάνω στην τεράστια ηθική σημασία που έχει η προσέγγιση του «άλλου» με

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

** Βλέπε ιδιαίτερα τα έργα μου *Post-Scarcity Anarchism*, Εκδόσεις Black Rose Books, Μόντρεαλ, 1986· *The Ecology of Freedom*, Εκδόσεις Cheshire Books, Πάλο Άλτο, 1983· *Toward an Ecological Society*, Εκδόσεις Black Rose Books, Μόντρεαλ, 1980.

όρους συμπληρωματικότητας όσο και πάνω στη συμμετοχή και στη διαφοροποίηση που είναι τα θεμελιωδέστερα χαρακτηριστικά της οργανικής εξέλιξης. Τα δοκίμια *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία** και *Οικονομία της Αγοράς ή Ηθική Οικονομία* στην ουσία διαπνέονται από ένα ηθικό μήνυμα το οποίο απέναντι στα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε θέτει λύσεις που αφορούν την αλλαγή τόσο του τρόπου συμπεριφοράς και της αισθαντικότητάς μας όσο και του πολιτισμικού προτύπου. Βασικό μου όμως μέλημα στα δοκίμια αυτά είναι να διερευνήσω τα ηθικά θεμέλια μιας οικολογικής πολιτικής στο βαθμό που αυτά ενυπάρχουν στη φύση και στην οικονομία. Εκείνο που πρωτίστως με ενδιαφέρει είναι να εντοπίσω όλα εκείνα τα στοιχεία που συγκροτούν το κατάλληλο πεδίο ανάπτυξης αυτού του είδους της πολιτικής όπως επίσης να ανιχνεύσω τα θετικά βήματα που μπορούμε να κάνουμε προκειμένου να ανατρέψουμε προς μια δημιουργική κατεύθυνση τις συνθήκες που μας οδηγούν στη σημερινή οικολογική καταστροφή ή στο πυρηνικό ολοκαύτωμα.

Το να βασιζόμαστε στο ατομικό συμφέρον και στα οικονομικά κίνητρα προκειμένου να αφυπνίσουμε τη λαϊκή αντίδραση, τη μόνη ικανή να αντιμετωπίσει τα τεράστια αυτά προβλήματα, ισοδυναμεί με το να στηριζόμαστε στους ίδιους αυτούς ψυχολογικούς παράγοντες που τόσο αποφασιστικά συνέβαλαν στην εμφάνιση των προβλημάτων. Στην περίπτωσή μας έχουμε να αντιμετωπίσουμε έναν «πραγματισμό» ο οποίος —τι

* Σ.τ.Μ.: ΜΑΡΕΙ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία*, Εκδόσεις Βιβλιόπολις, Αθήνα, 1992.

ειρωνεία— είναι εξολοκλήρου στρεβλός και ουσιαστικά δε διαφέρει από τα προβλήματα που ελπίζει να λύσει. Εξίσου αδύνατο, φυσικά, είναι να στηριχτούμε σε μια πολιτική χειραγώγησης που χρησιμοποιεί τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ή τις κομματικές κινητοποιήσεις για να προσδέσει τις μάζες στο άρμα της κρατικής εξουσίας. Εφόσον η διαχείριση του κράτους ανήκει αποκλειστικά στους επαγγελματίες πολιτικούς, η «πολιτική» διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε ακόμη και οι πλέον αφοσιωμένοι ιδεαλιστές να μετατρέπονται σε άθλιους πολιτικάντηδες. Και αυτό, ας είμαστε βέβαιοι, δεν οφείλεται τόσο στις κακές προθέσεις τους όσο στις ίδιες τις απαιτήσεις της πολιτικής που διαμεσολαβεί την εξουσία, στις απαιτήσεις του κοινοβουλευτισμού και, τέλος, στην υπερφυσική και υπεροπτική δημόσια εικόνα των πολιτικών, εικόνα που δεν έχει τίποτα από τους κοινούς θνητούς.

Δεν είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να προσφύγουμε στο αγαθό που ενυπάρχει στην ανθρώπινη φύση; Είναι σήμερα του συρμού να αποδοκιμάζεται ρητά στην πολιτική ζωή η έννοια του δημόσιου αγαθού. Πράγμα διόλου παράξενο σε μια κοινωνία η οποία θεωρεί δεδομένο ότι η ανθρώπινη φύση στην καλύτερη περίπτωση είναι μια λευκή σελίδα που πάνω της το περιβάλλον μπορεί να εγγράψει τα πάντα και στη χειρότερη κάτι κακό και μοχθηρό που πρέπει να χαλιναγωγηθεί με το φόβο και τον καταναγκασμό. Παρ' όλα αυτά ας μην υποτιμάμε τον άλλο παράγοντα που με τη δράση του επιβεβαιώνει την ύπαρξη του αγαθού στην ανθρώπινη φύση. Τα ανθρώπινα όντα δείχνουν μεγαλύτερη φροντίδα, αφοσίωση και αγάπη απ' όση παραδέχονται οι περισσότεροι μελετητές των ψυχών τους.

Υπάρχει μεγάλη δόση αλήθειας στην περιγραφή του Ζιλ Μισέλ για τους πρώτους μήνες της μεγάλης επανάστασης του γαλλικού λαού και για το συναίσθημα που τον πλημμύριζε, μια περιγραφή που τη συναντάμε και σε άλλους περισσότερο δύσπιστους, σκεπτικιστές και αμοραλιστές ιστορικούς άλλων επαναστάσεων. «Κανένα εμπόδιο», γράφει ο παλιός ιστορικός της επαναστατικής αναγέννησης της χώρας του, «δε φάνηκε ικανό να ματαιώσει την πραγμάτωση της ενότητας — ακόμα και αυτό το απροσδόκητο δε θεωρήθηκε ότι αποτελεί ακριβό τίμημα. Αιφνιδίως σύσσωμος ο γαλλικός λαός, δίχως να το αντιληφθεί, λησμόνησε τα πράγματα για τα οποία την προηγούμενη ημέρα ήταν ικανός να θυσιάσει τη ζωή του, λησμόνησε τα επαρχιώτικα συναισθήματα, τις τοπικές παραδόσεις και τους θρύλους του. Χρόνος και χώρος, αυτές οι υλικές συνθήκες στις οποίες υπόκειται η ζωή, έπαψαν να υφίστανται. Μια αλλόκοτη, κατ' εξοχήν πνευματική, νέα ζωή [vita puona], που πραγμάτωσε την επανάστασή της με έναν ονειρικό τρόπο, κάνοντάς την άλλοτε μαγευτική και άλλοτε επιαλτική, ανέτειλε στη Γαλλία. Η νέα αυτή ζωή αγνοούσε το χρόνο και το χώρο».*

Ίσως στην παραπάνω περιγραφή να υπάρχουν στοιχεία υπερβολής. Υπάρχει όμως και αρκετή αλήθεια, ώστε να ισχυριστούμε ότι οι μεγάλες ιστορικές στιγμές ανατέλουν όταν τα ανθρώπινα όντα, σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο, επιδεικνύουν ένα αίσθημα αλληλεγγύης, φροντίδας και αφοσίωσης

* JULES MICHELET: *History of the French Revolution*, Εκδόσεις University of Chicago Press, Σικάγο, 1973, σελ. 444.

που υπερβαίνει την απλή έμπνευση, για να γίνει ένα φλογερό πάθος. Σε πείσμα του Μαρξ ή του Μπακούνιν θα συναντούσαμε πλήθος δυσκολιών, εάν επιχειρούσαμε να ανάγουμε στα «υλικά συμφέροντα» πολλά κινήματα ηθικής αναγέννησης όπως, για παράδειγμα, το χριστιανισμό, τον ισλαμισμό, το βουδισμό ή ακόμα και διάφορες μορφές σοσιαλισμού.* Οι κραυγές για «ζωή, ελευθερία και κατάκτηση της ευτυχίας» και για «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα», παρ' όλο που μπορεί να ακούγονται κούφια στα αυτιά πολλών αυτοαποκαλούμενων «ριζοσπαστών», εμπεριέχουν μια μεγαλειώδη ουτοπική διάσταση και συνιστούν μια παγκόσμια έκκληση, η οποία ξεπερνάει τα διάφορα συγκρουόμενα συμφέροντα που επιχειρήσαν να χειραγωγήσουν προς όφελός τους την Αμερικανική και Γαλλική επανάσταση. Πράγματι είναι αμφίβολο κατά πόσο εκατομμύρια άνθρωποι θα είχαν κινητοποιηθεί, εκδηλώνο-

* Θα ήθελα να επισημάνω ότι σήμερα περισσότερο από ποτέ έχουμε ανάγκη από ένα νέο κίνημα ηθικής αφύπνισης και όχι μόνο για να αντιμετωπίσουμε τις τεράστιες υλικές ανάγκες της ανθρωπότητας. Η παταγώδης αποτυχία των σύγχρονων «αριστεριστικών» κινήματων είτε σοσιαλιστικής είτε αναρχικής απόχρωσης οφείλεται στο ότι αντιλαμβάνονται τη νέα κοινωνία σαν αυτή που θα γεμίσει το τραπέζι με «ψωμί και κρέας», την ίδια στιγμή που —τι ειρωνεία!— η «Δεξιά» κερδίζει την υποστήριξη εκατομμυρίων ανθρώπων προσπαθώντας μέσω ηθικών εκλήψεων να δώσει νόημα σε μια ζωή που σε αυξανόμενο βαθμό στερείται νοήματος. Είμαι εξολοκλήρου πεισμένος ότι κανένα νέο κοινωνικό κίνημα σήμερα δε θα κατορθώσει να αιχμαλωτίσει τη φαντασία του λαού δίχως να προσφέρει την αίσθηση ενός ηθικού ευ ζην και όχι απλώς ενός υλικού ευ ζην — και στην κυριαλεξία δίχως να θέσει έναν ηθικό σκοπό πέρα από τη βελτίωση των υλικών συνθηκών.

ντας συχνά ένα πνεύμα αυτοθυσίας ισχυρότερο από τα ατομικά συμφέροντα, εάν αυτές οι εκολήσεις αφορούσαν τα οικονομικά συμφέροντα υπολογιστών εμπόρων και ανταγωνιστικών καπιταλιστών. Ακόμα κι αν κάποιος λάβει υπ' όψη του τις κακές προθέσεις των αλγών που χρησιμοποίησαν τις καλές προθέσεις των πολλών για τα ιδιωτικά τους συμφέροντα, η αυθεντική δύναμη αυτών των εκολήσεων συνίσταται στο εμπειρικό γεγονός ότι ήταν οι πολλοί εκείνοι που διαμόρφωναν τη μεγάλη πλειονότητα του λαού και ήταν οι προθέσεις των πολλών που έκαναν την κοινωνική αλλαγή εφικτή και χειροπιαστή, όσο κι αν αυτή αργότερα διαστρεβλώθηκε.

Εάν πρόκειται να διερευνήσουμε την ανθρώπινη φύση, δεν είναι δυνατό να αγνοήσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά της που δικαιώνουν την πίστη μας ότι μέσα στην ανθρώπινη φύση υπάρχουν τάσεις συνεργατικές και καταφατικές απέναντι στη ζωή. Τα ανθρώπινα όντα όταν γεννιούνται είναι περισσότερο αβοήθητα και εξαρτημένα απ' όσο τα περισσότερα ζώα. Η ωρίμανσή τους απαιτεί περισσότερο χρόνο απ' ότι απαιτεί για τα κοντινότερα πρωτεύοντα* ξαδέλφια τους. Αυτή η παρατεταμένη περίοδος ανάπτυξης, η οποία συμβάλλει αποφασιστικά στην πνευματική ικανότητα των ανθρώπων να δημιουργούν πολιτισμούς, ενθαρρύνει επίσης ένα βαθύ αίσθημα αλληλεξάρτησης που αποτελεί τη λυδία λίθο για το σχηματισμό και τη σταθερότητα της κοινότητας. Είμαστε κατ' εξοχήν κοινωνικά ζώα όχι από ένστικτο, αλλά επειδή οφείλουμε να

* Σ.τ.Μ.: Ζωολογικός όρος που προσδιορίζει την τάξη των πλακουντοφόρων θηλαστικών στην οποία ανήκουν ο άνθρωπος και οι πίθηκοι.

συνεργαζόμαστε μεταξύ μας εάν θέλουμε να ωριμάζουμε με έναν υγιή και ζωντανό τρόπο και όχι απλώς να επιβιώνουμε. Αυτή η μορφή συνεργασίας, που περιλαμβάνει μια μακρά περίοδο γονικής προστασίας και, ουσιαστικά, στοργής και τρυφερότητας, καλλιεργεί στο είδος μας την ισχυρή ανάγκη της κοινωνικής αλληλεγγύης. Η χειρότερη τιμωρία που μπορεί να επιβληθεί σε οποιοδήποτε φυσιολογικό ανθρώπινο ον είναι η απομόνωση και το σοβαρότερο ψυχικό τραύμα από το οποίο μπορεί να υποφέρει ένα άτομο είναι ο χωρισμός. Η αγάπη, η φροντίδα, η αλληλοβοήθεια και η καλή θέληση, που μια ομάδα μπορεί να προσφέρει σε ένα άτομο, αποτελούν ίσως την πλέον σημαντική συνεισφορά της στην ανάπτυξη του εγώ. Δίχως συμπάρασταση και φροντίδα ο σχηματισμός του εγώ, η ανάπτυξη της προσωπικότητας και η ίδια η ατομικότητα κατανοούν στρεβλές. Μιλώντας με οικολογικούς όρους, ο σχηματισμός αυτής της «ολότητας» που αποκαλούμε ολοκληρωμένο, δημιουργικό και πολυδιάστατο ανθρώπινο ον εξαρτάται από την υποστήριξη της κοινότητας την οποία δεν μπορεί να υποκαταστήσει κανένα ατομικό συμφέρον και κανένας εγωτισμός. Στην πραγματικότητα, δίχως αυτή την υποστήριξη δε θα υπήρχε πραγματικός εαυτός για να διαστρεβλωθεί, αλλά ένα κερματισμένο, σπασμωδικό, εύθραυστο και παθολογικό πράγμα, που θα μπορούσε να αποκαλείται εαυτός επειδή δε θα υπήρχε άλλη λέξη για να το περιγράψει.

Εν ολίγοις η διαμόρφωση ενός ανθρώπινου όντος είναι μια συλλογική διαδικασία, μια διαδικασία στην οποία συμμετέχουν εξίσου η κοινότητα και το άτομο. Είναι επίσης μια διαδικασία που στις καλύτερες στιγμές της, μέσα από τα ποικίλα

κίνητρά της, ξυπνάει στο άτομο τον πλούτο των ικανοτήτων και χαρακτηριστικών, τα οποία και οξύνει μέχρι την πλήρη διαφοροποίησή τους. Η έκταση στην οποία το άτομο πραγματώνει τις δυνατότητές του, η ενότητα μέσα στη διαφορά που αυτές επιτυγχάνουν και η εμβέλεια που κατακτούν εξαρτώνται αποφασιστικά από το πόσο συμμετοχική είναι η ίδια η κοινότητα και πόσο πλούσια και διαφοροποιημένα είναι τα ερεθίσματά της, οι μορφές και οι επιλογές που δημιουργεί — στοιχεία που όλα μαζί συμβάλλουν στην αυτοδιαμόρφωση της προσωπικότητας. Το άτομο, στερούμενο της ευκαιρίας να συμμετέχει σε μια κοινότητα, είτε επειδή αυτή είναι ακατανόητα μεγάλη και πολύπλοκη είτε επειδή δημιουργεί όρους αποκλεισμού, αρχίζει να αισθάνεται αποδυναμωμένο και ανίσχυρο με αποτέλεσμα το εγώ να αρχίσει να μαραζώνει. Απογυμνωμένο από τα ποικιλόμορφα ερεθίσματα, τις ευκαιρίες, τις επιλογές και τις διαφοροποιημένες ομάδες που θα ενθάρρυναν τις κλίσεις του, το άτομο καταντά ένα ομογενοποιημένο, παθητικό, υπάκουο και ιδιωτικοποιημένο πράγμα, μια υποταγμένη προσωπικότητα και ένας χειραγωγήσιμος ψηφοφόρος.

Οι αρχές της κοινωνικής οικολογίας είναι σφυρηλατημένες με άξονα τη συμμετοχή και τη διαφοροποίηση και κατά συνέπεια μπορούν να επεκταθούν πέρα από τη βιοτική οικοκοινότητα στην κοινωνική οικοκοινότητα και ουσιαστικά στην ίδια τη φύση του εγώ και στην εικόνα που αυτό το τελευταίο σχηματίζει για τον άλλον. Επομένως μια οικολογική ηθική της ελευθερίας δεν μπορεί παρά να συνενώνει τη φύση, την κοινωνία και το άτομο σε μια συνεκτική ολότητα η οποία όχι μόνο

αφήνει ανέγγιχτη την ακεραιότητα του καθένα, αλλά είναι επιπλέον απαλλαγμένη από τον αναγωγιστικό βιολογισμό και τον ανταγωνιστικό διουισμό. Η κοινωνία πηγάζει από τη φύση και το άτομο από την κοινωνία. Το καθένα όμως, διαμέσου μιας διαδικασίας οικολογικής παραγωγής, διατηρεί την ακεραιότητα και ιδιαιτερότητά του. Τα μεγάλα ρήγματα μεταξύ φύσης και κοινωνίας και μεταξύ κοινωνίας και ατόμου κατ' αυτόν τον τρόπο «γεφυρώνονται». Δεν είναι όμως μια γέφυρα αυτή που τα γεφυρώνει — ένας όρος που υποδηλώνει την ύπαρξη χασμάτων που τα διασχίζει μια δομή— αλλά η ίδια η διαδικασία παραγωγής· το γεγονός δηλαδή ότι το άτομο είναι η ιστορία της ατομικότητας όπως αυτή αναδύεται μέσα από την κοινωνία και η κοινωνία είναι η ιστορία της κοινωνίας όπως αυτή αναδύεται μέσα από την ίδια τη φυσική ιστορία. Κατά τον ίδιο τρόπο ο νους προσδιορίζεται σε σχέση με το σώμα, το πνεύμα σε σχέση με την ύλη, το «εγώ» σε σχέση με το «άλλο», μια απελευθερωτική αντικειμενική ηθική σε σχέση με την εμβρυώδη ελευθερία όπως αυτή εμφανίζεται στο φυσικό κόσμο και, τέλος, η ανθρωπιά σε σχέση με τη φύση.

Οι οικολογικές και κατ' εξοχήν ηθικές αρχές που προάγονται σ' αυτό το βιβλίο πιστεύω ότι σαφώς ανοίγουν νέους δρόμους στην προσπάθειά μας να δώσουμε ένα τέλος στην τεράστια κρίση που έχει επιφέρει η οικολογική καταστροφή και η πάντα ζωντανή απειλή του θερμοπυρηνικού αφανισμού μας. Οι σκέψεις που κυριαρχούν στο δεύτερο μισό του άρθρου μου *Έκκληση για Κοινωνική και Οικολογική Ισορροπία* αναφέρονται σ' αυτούς τους νέους δρόμους και δε χρειάζεται να εξεταστούν λεπτομερώς και εδώ. Υπάρχει όμως ένα κεντρικό ζή-

τημα το οποίο θα ήταν ωφέλιμο να φωτίζαμε: η κεντρική σημασία που αποδίδω στην ελευθεριακή τοπική αυτοδιοίκηση.

Η χωμόπολη, η πόλη και η γειτονιά αποτελούν το πιο οικείο περιβάλλον που παρεμβάλλεται ανάμεσα στο σπίτι και στον τόπο δουλειάς. Για τους νέους και πολλές γυναίκες είναι μάλιστα ουσιαστικά το μόνο που υπάρχει. Για μια ολόκληρη περίοδο στην ιστορία ο τόπος εργασίας αποτελούσε τμήμα της άμεσης κοινότητας και, όπως εξακολουθεί να συμβαίνει σε πολλές περιοχές μακριά από τα μεγάλα αστικά κέντρα, η ζωή βιωνόταν σε άμεση σχέση με τον οίκο. Η πόλη του Μεσαίωνα, όπως εξάλλου πολλές αρχαίες πόλεις, ήταν πυκνοκατοικημένη, αλλά αυτό δεν την εμπόδιζε να είναι αντικείμενο σταθερής προσωπικής αφοσίωσης, δημόσια σφαίρα πολιτικής και ψυχικής μέθεξης και, το σημαντικότερο, πεδίο διαμόρφωσης του εαυτού πέρα από την άμεση οικογένεια. Επιπλέον —ακόμη σπουδαιότερο— ήταν το πεδίο στο οποίο οι άνθρωποι ενδυνάμωναν τους εαυτούς τους συμμετέχοντας σε συνελεύσεις ή λαϊκά συμβούλια και συζητώντας στις πλατείες, στις αγορές και σε άλλους χώρους συνάθροισης όπου είχαν τη δυνατότητα να συζητήσουν και να επιλύσουν τα κοινά τους προβλήματα.

Η ιδιότητα του «πολίτη» δεν ισοδυναμούσε με μια νομική απαίτηση, με ένα νομικίστικο κενό το οποίο σήμερα καλύπτεται με πλήθος νόμων και ρυθμίσεων που εκπορεύονται από παντοδύναμες εξουσίες, εξουσίες που υπερβαίνουν τους ορίζοντες των προσωπικών μας βιωμάτων. Η ιδιότητα του πολίτη υποδήλωνε έναν υψηλό βαθμό συμμετοχής είτε σε πρόσωπο με πρόσωπο διαδικασίες λήψης αποφάσεων είτε σ' αυτή την

ίδια τη διακυβέρνηση. Ουσιαστικά η πολιτική σήμαινε ότι η κοινότητα βρισκόταν σε μια αδιάλειπτη διαδικασία κοινοτικοποίησης, σε μια διαδικασία δηλαδή ενεργητικής αλληλεπίδρασης που ξετυλιγόταν τόσο διαμέσου των θεσμοθετημένων συνελεύσεων όσο και διαμέσου των άτυπων συζητήσεων. Το να είναι κάποιος πολιτικά ενεργός σήμαινε ότι ενεργούσε για την κοινότητα μέσα από την κοινότητα και σε καμιά περίπτωση δεν υποδήλωνε τον επαγγελματία πολιτικό, το ον που τοποθετείται έξω και πάνω από την κοινότητα προκειμένου να επιλεγεί και να «εκλεγεί» στη θέση του εκλεκτού, του μόνου υποτιθεται ικανού να κυβερνήσει και να διοικήσει. Τέτοια προνόμια ταιριάζουν μόνο στους πολιτικούς μας που έχουν κά-νει προσοδοφόρο επάγγελμα την ενασχόλησή τους με τις «υποθέσεις του κράτους», αυτού του ειδικού μηχανισμού ο οποίος είναι τοποθετημένος έξω και πάνω από την κοινότητα μόνο και μόνο για να κάθεται στο σβέρκο της με το δυσβάστακτο βάρος που του προσδίδει η εξουσία του και ο έλεγχος των μέσων καταστολής.

Αντίθετα, η τοπική αυτοδιοίκηση διαμόρφωνε ανέκαθεν έναν αυτόνομο χώρο πολιτικής δραστηριότητας. Προήλθε μέσα από τον κοινωνικό κόσμο, στον οποίο οι άνθρωποι ασχολούνταν με τις ιδιωτικές τους υποθέσεις, για να εξελιχθεί σε έναν πολιτικό κόσμο στο πλαίσιο του οποίου οι ίδιοι άνθρωποι ασχολούνταν με τις δημόσιες υποθέσεις του. Από ιστορική πλευρά η τοπική αυτοδιοίκηση προηγήθηκε του κράτους και των μηχανισμών της αστυνομίας, του στρατού, των δικαστηρίων, των φυλακών και της γραφειοκρατίας. Αυτού του είδους οι μηχανισμοί έκαναν βέβαια την εμφάνισή τους και στις αυτό-

νομες πόλεις, με τη διαφορά όμως ότι αυτό συνέβη όταν ήδη αυτές τελούσαν σε κατάσταση παρακμής και προκειμένου να προετοιμαστεί το έδαφος για την ανάδυση του κράτους.

Εάν, όπως πιστεύω, η τοπική αυτοδιοίκηση γίνεται σε εντεινόμενο βαθμό το πεδίο βίαιης αντιπαράθεσης μεταξύ της κοινοτικής πολιτικής [civic politics] και της κρατικής χειραγώγησης, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μέχρι σχετικά πρόσφατα το κράτος δεν είχε κατορθώσει να σφετεριστεί πλήρως την τοπική αυτοδιοίκηση. Όπως οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες εμπόδισαν την εμφάνιση του καπιταλισμού, οχυρώνόμενες πίσω από την ισχυρή παράδοση της δημοκρατίας της βάσης και ορισμένες άλλες πολιτισμικές μορφές, έτσι και η τοπική αυτοδιοίκηση εναντιώθηκε ανοιχτά στον κρατικό έλεγχο με τις συντεχνίες της, τις διάφορες μορφές σύμπραξης σε επίπεδο γειτονιάς, τις τοπικές κοινότητες και μια τεράστια ποικιλία αυτοδιευθυνόμενων θεσμών όπως οι επαναστατικοί τομείς στο Παρίσι του 1793-94 και ένα πλήθος κοινοτικών οργανώσεων σε μεταγενέστερες περιόδους. Η ζωή στο επίπεδο του δήμου ή της κοινότητας, πλούσια διαπλεγμένη από οικογενειακά δίκτυα και λαϊκές μορφές οργάνωσης —πολλές από τις οποίες τέμνουν τα όρια των τάξεων— υπήρξε ανέκαθεν ένα καταφύγιο ανθρωπιάς μακριά από την ομογενοποίηση και την απανθρωπιά της κρατικής γραφειοκρατίας. Αυτή η εσωτερική πολιτισμική δύναμη υπήρξε ο κατ' εξοχήν προμαχώνας αντίστασης στο σφετερισμό της δημόσιας ζωής από το κράτος, όχι μόνο σήμερα, αλλά και στη διάρκεια της ιστορίας.*

* Η διαταξική φύση των κινημάτων για την τοπική αυτοδιοίκηση αποκα-

Εάν το κράτος, η ύπαρξη του οποίου οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην επέκταση της οικονομίας της αγοράς, απειλεί στην εποχή μας να καταστρέψει αυτό το καταφύγιο, αυτό σημαίνει ότι η τοπική αυτοδιοίκηση, εκτός του ότι βρίσκεται αντιμέτωπη με την απώλεια της παραδοσιακής της ταυτότητας, μετατρέπεται επιπλέον, από την ίδια τη δύναμη των γεγονότων, στο σημαντικότερο πεδίο πάλης εναντίον του κράτους. Από ιστορική σκοπιά η αντιπαράθεση αυτή δεν είναι καθόλου νέα. Σχεδόν κάθε μεγάλη επανάσταση εμπεριείχε — και στην πραγματικότητα αποτελούσε — τη σύγκρουση μεταξύ της τοπικής κοινότητας και του συγκεντρωτικού κράτους. Και ακριβώς όπως το συγκεντρωτικό κράτος υποδηλώνει το έθνος-κράτος έτσι και η τοπική κοινότητα υποδηλώνει την τοπική αυτοδιοίκηση — ανεξάρτητα αν αναφερόμαστε στο χωριό, στην κωμόπολη, στην πόλη ή στη γειτονιά. Στους πολέμους των χωρικών στη διάρκεια της δεκαετίας του 1520 στη Γερμανία, στην Αγγλική, στην Αμερικανική και στη Γαλλική επανάσταση και στις εξεγέρσεις των Παριζιάνων από το 1790 μέχρι το 1871 παρατηρούμε τις τοπικές κοινότητες να συ-

λύπτεται καθαρά στη συνοπτική ανάλυση του Μανουέλ Καστέλ για τα επαγγέλματα των συλληφθέντων ή εκτοπισμένων Κομμουνάρων μετά την Κομμούνια του Παρισιού του 1871. Αξίζει επίσης να σημειώσουμε ότι η Κομμούνια έχει παγκοσμίως αναγνωριστεί σαν η εξέγερση της «εργατικής τάξης» και σαν το «μοντέλο» της μαρξιστικής «δικτατορίας του προλεταριάτου». Ένα μέρος του ιστορικού υλικού σχετικά με την αντίσταση που πρόβαλαν οι πόλεις στο έθνος-κράτος μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο έκτο κεφάλαιο του βιβλίου μου *Urbanization Without Cities*. Βλέπε επίσης το έργο του MANUEL CASTELL: *The City and the Grassroots*, Εκδόσεις University of California Press, Μπέρκελι, 1983, σελ. 16-17.

γκρούονται με τους θεσμούς του συγκεντρωτικού κράτους· μια αναμέτρηση επίμονη, η οποία σήμερα πρέπει να τύχει της προσοχής που της αξίζει. Το αίτημα για «τοπικό έλεγχο» δεν οδηγεί απαραίτητα στον τοπικισμό και τον απομονωτισμό, που προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Μαρξ στα κείμενά του. Στο πεδίο αυτής της αναμέτρησης, ανάμεσα στην αυξανόμενη συγκεντροποίηση του κράτους και στις εντεινόμενες αντιστάσεις των κοινοτήτων, η κραυγή για μεγαλύτερη αυτονομία της τοπικής αυτοδιοίκησης αντηχεί το αίτημα για μια νέα πολιτική κουλτούρα, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της οποίας θα αποτελούν η αυτονομία, η σχετική αυτάρκεια και η εδραίωση περισσότερο ανοιχτών και δημοκρατικών θεσμών.

Για να μιλήσουμε σε πιο εποικοδομητική βάση, η τοπική αυτοδιοίκηση είναι δυνατό να αποτελέσει το μοναδικό πεδίο στο οποίο παραδοσιακές θεσμικές μορφές θα μπορέσουν να ανασυσταθούν προκειμένου να αντικαταστήσουν το ίδιο το έθνος-κράτος. Η δυνατότητα ανάπτυξης ενός αληθινά απελευθερωτικού ριζοσπαστισμού ενυπήρχε πάντα στην τοπική αυτοδιοίκηση που αποτελεί το θεμέλιο για τη δημιουργία μιας πρόσωπο με πρόσωπο δημοκρατίας, άμεσων πολιτικών σχέσεων και νέων μορφών αυτοκυβέρνησης σε επίπεδο πόλης και γειτονιάς. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η δυνατότητα της τοπικής αυτοδιοίκησης να παίξει έναν ιστορικό ρόλο στην αλλαγή της κοινωνίας εξαρτάται σήμερα από την έκταση στην οποία θα μπορέσει να απαλλαγεί από τους κρατικούς θεσμούς που τη διαποτίζουν. Να απαλλαγεί από τη δομή της εξουσίας του δημάρχου, τη δημοτική γραφειοκρατία και το δικό της μερίδιο

στο μονοπάλιο της επαγγελματοποιημένης βίας. Απελευθερωμένη όμως απ' αυτούς τους θεσμούς η τοπική αυτοδιοίκηση διατηρεί τα ιστορικά εφόδια και την πολιτική κουλτούρα που μπορούν να την οδηγήσουν σε ρήξη με το έθνος-κράτος και με τον καρκινώδη κορπορατιστικό κόσμο μας, ο οποίος απειλεί να εξαλείψει την ίδια την κοινωνική ζωή.

Ας μην έχουμε όμως αυταπάτες θεωρώντας ότι μπορεί να έχει νόημα η πραγμάτωση της ελευθεριακής τοπικής αυτοδιοίκησης ως εναλλακτική λύση απέναντι στο έθνος-κράτος, αν περιοριστεί σε μία ή σε μερικές μόνο κοινότητες. Η ελευθερία, αν θέλουμε να έχει διάρκεια, δεν μπορεί να επιτευχθεί στο περιθώριο ή σε ορισμένους θύλακες της κοινωνίας. Η δημιουργικότητα μιας πολιτικής για την ελευθεριακή τοπική αυτοδιοίκηση θα κριθεί εντέλει από το κατά πόσο τα χωριά, οι κωμοπόλεις και οι πόλεις θα κατορθώσουν να συνομοσπονδιοποιηθούν μεταξύ τους και να σχηματίσουν ένα νέο κοινωνικό ιστό αρχικά στο επίπεδο μιας επαρχίας, στη συνέχεια μιας περιφέρειας και τελικά σε εθνικό επίπεδο.

Η καλή θέληση και η ιδεαλιστική ρητορεία δεν πρέπει να μας οδηγήσουν να αψηφήσουμε το ενδεχόμενο ότι μπορεί να αναπηδήσουν εξουσιαστικές μορφές συντονισμού μέσα από τους ελεύθερους δήμους. Θα μπορούμε να λέμε ότι η τοπική αυτοδιοίκηση είναι πραγματικά δομημένη σε ελευθεριακές βάσεις μόνον όταν ο συντονισμός των δήμων και των κοινοτήτων θα είναι αυστηρά διαχειριστικός και θα τον έχουν αναλάβει ανακλητοί, εναλλασσόμενοι και σαφώς εξουσιοδοτημένοι εντολοδόχοι του λαού και όχι «εκπρόσωποι» του. Εντολοδόχοι που θα κληρώνονται από τις συνελεύσεις των πολιτών στους

οικείους δήμους και κοινότητες. Η πολιτική με τη σειρά της θα αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα των συνελεύσεων και όχι των εκλεγμένων νομοθετών». Στο σημείο αυτό τα πασίγνωστα σχόλια του Ρουσό για την «εκπροσώπηση» έχουν σήμερα την ίδια ισχύ όπως και δύο αιώνες πριν: «Η λαϊκή κυριαρχία, για τους ίδιους λόγους που είναι αναπαλλοτρίωτη, δεν μπορεί να ασκείται διαμέσου εκπροσώπων. Ουσιαστικά επαφίεται στη γενική θέληση και αυτή η τελευταία δεν επιδέχεται εκπροσώπησης: ή θα είναι η ίδια ή θα είναι κάτι άλλο. Δεν υπάρχει ενδιάμεση δυνατότητα. Επομένως οι εντολοδόχοι του λαού δεν είναι και δεν μπορούν να είναι οι εκπρόσωποί του: είναι απλά εκτελεστικά όργανα και δεν μπορούν να φέρουν σε πέρας πράξεις με καθοριστική σημασία. Κάθε νόμος που δεν επικυρώνεται άμεσα από το λαό είναι άκυρος και κενός — στην πραγματικότητα δεν είναι νόμος. Ο λαός της Αγγλίας θεωρεί τον εαυτό του ελεύθερο, αλλά εμφανώς αυταπατάται: είναι ελεύθερος μονάχα την ημέρα της εκλογής των μελών του κοινοβουλίου. Μόλις πραγματοποιηθούν οι εκλογές οδηγείται στη σκλαβιά και στην ανυπαρξία».*

Από φιλοσοφική σκοπιά η ελεύθερη τοπική αυτοδιοίκηση οδηγεί στη μεταφύτευση μιας οικολογικής ηθικής από το πεδίο της ηθικής προσταγής σ' εκείνο της πολιτικής. Οι αρχαίοι Έλληνες προσπάθησαν να το πετύχουν αυτό στην πραγματική ζωή καθώς αντιλαμβάνονταν την πόλη των Αθηναίων όχι απλώς ως τόπο κατοικίας, αλλά ως ένα ηθικό συμβόλαιο μετα-

* JEAN JACQUES ROUSSEAU: *The Social Contract*, Εκδόσεις E.P.Dutton & Co., Νέα Υόρκη, 1950, σελ. 94.

ξύ των πολιτών της. Το πνεύμα της κοινωνικής οικολογίας, που προσπαθεί να πατάει και με τα δυο της πόδια στη φύση, μπορεί να αφυπνιστεί μέσα από μια τοπική αυτοδιοίκηση πραγματικά συμμετοχική που θα καλλιεργεί τη διαφοροποίηση και εν ολίγοις θα είναι αληθινά ελευθεριακή. Οι ίδιες οι φυσικές διαδικασίες, που λειτουργούν στην εξέλιξη των ζώων και των φυτών στη βάση των συμβιωτικών γραμμών της συμμετοχής και της διαφοροποίησης, επανεμφανίζονται στην ανθρώπινη εξέλιξη ως κοινωνικές διαδικασίες παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, τις αποκλειστικές ποιότητες και διαβαθμίσεις ή τις φάσεις της ανάπτυξής τους. Η συνοχή αυτών των διαδικασιών δεν παίρνει τη μορφή μιας μυστικής τελεολογίας που από την αρχή προκαθορίζει το τέλος μιας διαδικασίας, αλλά τη μορφή τάσεων τις οποίες ενοποιεί η κοινή ιστορία της κοινωνίας που είναι αποτέλεσμα της ανάδυσής της μέσα από τη φύση και η κοινή ιστορία της ατομικότητας που είναι αποτέλεσμα της ανάδυσής της μέσα από την κοινωνία. Είναι αληθινά μυστικιστική η αντίληψη ότι η κοινωνική ιστορία, που έχει τα θεμέλιά της στη φυσική ιστορία, έχει τόσο αποκοπεί από τον ίδιο το γεννήτορά της, ώστε η φύση πλέον δεν παίζει κανένα βασικό ρόλο στην κοινωνική ανάπτυξη. Όπως μυστικιστική είναι και η αντίληψη ότι η βιογραφία ενός ατόμου είναι τόσο αυτονομημένη, ώστε η κοινωνία δε λειτουργεί πλέον ως βασικός συντελεστής της προσωπικής ανάπτυξης.

Η τοπική αυτοδιοίκηση είναι πλάι μας, είναι ενυπόστατη και πάντα παρούσα στη ζωή μας. Αντίθετα το εθνικό κράτος είναι απομακρυσμένο, αποτελεί σε μεγάλο βαθμό ένα ιδεολο-

γικό προϊόν και απέναντι στην εμπειρία των κοινών ανθρώπων συνιστά μια αιθέρια, αφηρημένη οντότητα εκτός από τις περιπτώσεις που εισβάλλει στο προσωπικό τους περιβάλλον με τις απαιτήσεις του. Η εθνικότητά μας τείνει να είναι ένα συμβάν κατασκευασμένο από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και οι πρωτεύουσες των Πολιτειών μας δεν είναι τίποτα άλλο από κράχτες για τους τουρίστες. Όταν επιστρέφουμε απ' αυτές στα σπίτια μας δεν επανερχόμαστε μόνο σε ένα προσωπικό κόσμο που τον αποκαλούμε σπίτι μας, αλλά και σε ένα χωριό, μια κωμόπολη, μια γειτονιά ή μια πόλη που είναι η πραγματική εστία της ζωής μας ως κοινωνικών και πολιτικών όντων. Τα υπόλοιπα είναι πλασματικά και αποτελούν περισσότερο φτιαχτές παρά αυθόρμητες καταστάσεις. Το να στοχαστούμε πάνω στις πραγματικές συνθήκες της ζωής μας σημαίνει να διαλύσουμε την ομίχλη του εθνικιστικού σκοταδισμού. Σημαίνει να ανακτήσουμε όχι μόνο την αίσθηση του τόπου, αλλά και την αίσθηση της πολιτικής, την αίσθηση, δηλαδή, της διαχείρισης των κοινών. Μ' αυτή την έννοια η οικολογική πολιτική είναι μια πολιτική του οίκου* και της κοινότητας, μια πολιτική της οικοκοινότητας όπου οι άνθρωποι διάγουν τον κοινωνικό και πολιτικό τους βίο με έναν τρόπο που υπαρξιακά και ηθικά είναι πλήρης νοήματος.

Είναι προφανές, και δε χρειάζεται να επιμείνουμε άλλο, ότι το κοινωνικό μας περιβάλλον πρέπει να ανακτήσει την ανθρώπινη κλίμακα και να αποκεντρωθεί αρκετά, ώστε όλοι να μπορούμε να το κατανοήσουμε και να συμμετάσχουμε σ' αυ-

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

τό. Είναι εξίσου προφανές ότι πρέπει να απελευθερωθεί από εκείνους τους κρατιστικούς και οικονομικούς περιορισμούς, οι οποίοι εμποδίζουν την αυθόρμητη διαφοροποίησή του μέσα σε έναν κόσμο που θα βριθεί από ποικιλόμορφα κίνητρα, έναν κόσμο όπου η δημιουργία θα είναι ελεύθερη και θα υπάρχει πάντα η ευκαιρία να επιλέγονται εναλλακτικές λύσεις που θα κάνουν την ελευθερία να έχει υπαρξιακό νόημα. Είναι ιστορική αλήθεια την οποία οφείλουμε να αποκαταστήσουμε, αν θέλουμε να είμαστε αληθινοί άνθρωποι, ότι η ιδιότητα του πολίτη είναι απόρροια ενός ηθικού συμβολαίου και όχι μιας εμπορικής συμφωνίας.

Το έθνος-κράτος συρρικνώνει την ανθρωπιά μας. Ορθώνεται πάνω στις ζωές μας και πέρα απ' αυτές, προσπαθεί να μας πείσει μέσω της κολακείας, μας περιθωριοποιεί, εμποδίζει την ελεύθερη ανάπτυξή μας, μας ταπεινώνει και συχνά μας δολοφονεί στις διάφορες ιμπεριαλιστικές του περιπέτειες. Το να είμαστε πολίτες ενός έθνους-κράτους είναι μια απαίτηση που μας μεταφέρει από το βιωμένο χώρο στο βασίλειο ενός μύθου ενδεδυμένου με την προκατάληψη της «μοναδικότητας». Μοναδικότητα η οποία μας τοποθετεί σαν μια εθνική οντότητα έξω και πέρα από την υπόλοιπη ανθρωπότητα, στην πραγματικότητα, έξω και πέρα από το ίδιο μας το είδος. Στην ουσία από σωματική, ψυχολογική και ιδεολογική πλευρά είμαστε τα θύματα του έθνους-κράτους και όχι τα συστατικά του μέρη, οι δῖθεν ελεύθεροι ψηφοφόροι του.

Τίποτα δεν αποκαλύπτει πιο καθαρά το ρόλο του έθνους-κράτους από την έκταση στην οποία αφομοίωσε την ενεργητικότητα και τα πιστεύω των τοπικών ριζοσπαστικών κινημά-

των. Τα περισσότερα απ' αυτά στις μέρες μας παίρνουν μέρος στις συγκρούσεις μεταξύ των εθνικών κρατών και ουσιαστικά έχουν παραιτηθεί από την παγκόσμια αξίωσή τους να απελευθερώσουν τον ίδιο τον άνθρωπο. Τα κινήματα αυτά έχουν σήμερα εγκολληθεί τον Ψυχρό Πόλεμο* και έχουν αφευθεί βορά των «υπερδυνάμεων» στις μεταξύ τους συγκρούσεις και στις συγκρούσεις μεταξύ των υποτελών τους στον Τρίτο Κόσμο. Ο σοσιαλισμός, όταν επικαλείται απλά τη συνεργασία μεταξύ των εθνών, έχει σε μεγάλο βαθμό μεταμορφωθεί σε εθνικό σοσιαλισμό. Είναι εμφανής η προσπάθειά του να μεταμφίσει τα ιδεώδη του ή ακόμη και να τα αλλοιώσει προκειμένου να χωρέσουν σε μια ορισμένη εθνική ταυτότητα και να περιοριστούν σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Ο βαθύς ουμανιστικός διεθνισμός, ουσιαστικά αντιεθνικισμός, που χαρακτήριζε τα ριζοσπαστικά κινήματα των πρώιμων δεκαετιών αυτού του αιώνα και εκφράστηκε από ηρώιδες όπως η Λουίς Μισέλ και η Ρόζα Λούξεμπουργκ, έχει μετασχηματιστεί σε έναν χοντροκομμένο εθνικισμό που συμμετέχει θορυβωδώς στα ιμπεριαλιστικά εγχειρήματα ακόμη και όταν ευαγγελίζεται την κατάργηση του ιμπεριαλισμού ως τέτοιου. Από εδώ πηγάζει και η κυνική επιλεκτικότητα της δογματικής «αριστεράς»: αμνηνία απέναντι στην εισβολή των Ρώσων στην Ουγγαρία το 1956, παντελής σιωπή γύρω από την εισβολή των Ρώσων στην Τσεχοσλοβακία το 1968, σχεδόν συνηνοχή στον πόλεμο του Αφγανιστάν και, πιο πρόσφατα, απλώς κά-

* Σ.τ.Μ.: Υπενθυμίζουμε στον αναγνώστη ότι το κείμενο έχει γραφτεί το 1985.

ποιες άψυχες κινήσεις «διαμαρτυρίας» εναντίον της διάλυσης της ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ στην Πολωνία.

Το χρώμα του ριζοσπαστισμού σήμερα δεν είναι πια κόκκινο. Είναι πράσινο όπως πράσινη είναι και η σημαία που θαρραλέα πρέπει να ανεμίσουμε ψηλά, εάν θέλουμε να βρεθεί έξοδος από τη σύγχρονη κρίση. Η πολιτική που οφείλουμε να επιδιώξουμε πρέπει να θεμελιώνεται στη δημοκρατία της βάσης και να εμπλουτίζεται από τα οικολογικά, φεμινιστικά, κοινοτικά και αντιπολεμικά κινήματα τα οποία εμφανώς έχουν πάρει τη θέση που κατείχαν εδώ και μισό αιώνα τα παραδοσιακά εργατικά κινήματα. Η νέα ηθική που χρειαζόμαστε θα πρέπει να στηρίζεται σε έναν ορισμό του καλού και όχι σε υπολογισμούς για το «λιγότερο κακό» ή σε υπολογισμούς διαπνεόμενους από τη λογική «οφέλους έναντι ρίσκου», οι οποίοι μας οδηγούν στο χειρότερο από τα κακά και στο μεγαλύτερο από τα ρίσκα που παραδοκούν στο τέλος αυτού του τούνελ. Η νέα πολιτική δεν πρέπει να αποβλέπει μόνο στο να κινητοποιήσει, αλλά και να διαπαιδαγωγήσει, να χρησιμοποιήσει τη γνώση για να ενδυναμώσει τους ανθρώπους και όχι για να τους χειραγωγήσει.

Θα ήταν άραγε πολύ τολμηρό να ισχυριστούμε ότι η εμφάνιση μιας Πράσινης προοπτικής, θεμελιωμένης στην κοινωνική οικολογία και στα εξελικτικά οράματά της για ελευθερία, θα έπλεξε μεταξύ τους όλα τα νήματα της ανάπτυξης των δύο τελευταίων δεκαετιών, που ήταν φαινομενικά κατακερματισμένη, προς μια πιο διευρυμένη και πιο συνεκτική έκφραση της απελευθέρωσης απ' όλες όσες γνωρίσαμε μέχρι σήμερα; Δεν είναι λογικό να υποθέσουμε ότι το κίνημα για τα πολιτικά

δικαιώματα, η αντικουλτούρα και η Νέα Αριστερά, στις αρχές και τα μέσα της δεκαετίας του '60, υπήρξαν το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας, το φεμινιστικό κίνημα και το κίνημα για την απελευθέρωση των ομοφυλοφίλων, το περιβαλλοντικό κίνημα και το μετέπειτα οικολογικό στις αρχές του '70; Με τον ίδιο τρόπο που τα κοινοτικά και τοπικιστικά κινήματα των δεκαετιών του '60 και του '70 τροφοδότησαν με τη σειρά τους τις πρόσφατες κινητοποιήσεις για την ειρήνη, τον πυρηνικό αποκλισμό και τα δικαιώματα των πολιτών. Μήπως δεν αποτελεί το καθένα απ' αυτά την όψη μιας ενιαίας ανάπτυξης με κοινές ρίζες που είναι δηλωτική των πλουσιότερων φάσεων στον αγώνα για τον προσδιορισμό και την πραγμάτωση της ελευθερίας; Δεν έχουμε δοκιμάσει να ερμηνεύσουμε τις δεκαετίες του '60 και του '70 ως μια ολότητα, ως ένα πλούσιο συνεχές, το οποίο έφερε στην επιφάνεια με μεγαλύτερη πληρότητα τη δυνατότητα της ελευθερίας που στην εποχή μας παραμένει κρυμμένη μαζί με όλες τις ποικιλόμορφες και πλούσιες εκφάνσεις της; Όπως και να 'χει η κάθε μία απ' αυτές τις εκφάνσεις, η φεμινιστική, η ειρηνιστική, της αντικουλτούρας ή του περιβαλλοντικού κινήματος, του κοινοτικού ή του τοπικιστικού κινήματος, παραμένει με ζωντανό τρόπο διαρθρωμένη μέσα στην άλλη και υπάρχει ως τμήμα μιας ολότητας, η οποία θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα «νέο κοινωνικό κίνημα» —για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα των κοινωνιολόγων— και όχι απλώς σαν μια συλλογή διαχωρισμένων κινήματων που οι ακαδημαϊκοί μας, βαπτίζοντάς τα είτε «νέες υποθέσεις» είτε «αποτυχημένες υποθέσεις», αρέσκονται να τα

κατατάσσουν σαν να πρόκειται για απογραφή εμπορευμάτων.

Πολλά εξαρτώνται από το επίπεδο συνείδησης που θα κατακτήσει ένα τέτοιο Πράσινο κίνημα. Η διάρρηξη του συνεχούς των τελευταίων δεκαετιών και η αποτυχία της μεγάλης διαχρονικής και πολυσχιδούς ανάπτυξης θα είναι αναπόφευκτες, εάν το κίνημα αυτό αυτοπεριοριστεί σε επικλήσεις για μια «απλή ζωή». Επικλήσεις που τις χαρακτηρίζει ένας «βιοκεντρισμός», που αγνοεί τις μοναδικές δυνατότητες του ίδιου του ανθρώπου, ένας «αντιουμανισμός» που αρνείται ότι μπορούμε να υπάρξουμε ως ανθρώπινα όντα στον ευρύτερο κόσμο της ζωής και ένας αντιορθολογισμός που αγνοεί την οργανική φύση του διαλεκτικού λόγου από φόβο μπροστά στον κυρίαρχο σήμερα αναλυτικό και εργαλειακό λόγο. Με τέτοια απλοϊκά πνευματικά εφόδια το κίνημα αυτό θα καταντήσει πραγματικά πολύ μωρόπιστο, για να είναι αξιόπιστο και μεστό νόηματος. Στο σημερινό κλίμα αφομοίωσης και κατακερματισμού των ιδεών, που κάνει δυνατή την ύπαρξη εξολοκλήρου αντιφατικών ιδεών και αξιών στα κεφάλια των ίδιων ατόμων καθώς και στα έργα των ίδιων συγγραφέων, η απαιτούμενη προσοχή για βάθος και συνοχή είναι, όσο ποτέ άλλοτε, αναγκαία. Είναι απλώς θέμα εντιμότητας να ζητάμε απ' όλους να παράγουν ιδέες και όχι απλώς να τις συλλέγουν. Όπως έχουμε κάθε δικίο να ζητάμε να υπάρχει μια εξήγηση για την προέλευση, το νόημα, την ανάπτυξη και την κατεύθυνση των ιδεών και όχι απλώς μια πρόχειρη και επιφανειακή συγκόλλησή τους.

Τελικά, εάν σκοπεύουμε να συζητήσουμε με το λαό για τα κοινά ζητήματα, καλά θα κάνουμε να μιλήσουμε σε μια γλώσ-

σα που θα πηγάζει από την πολιτική κουλτούρα του και όχι από ιδιώματα και παραδόσεις που είναι εξολοκλήρου ξένα προς αυτήν. Στην Αμερική η λαϊκή πολιτική κουλτούρα έχει τις ρίζες της σε μια εξαιρετική επαναστατική παράδοση, χαρακτηριστικό γνώρισμα της οποίας ήταν η έντονη ελευθεριακή ατμόσφαιρα: ο υπερθεματισμός των δικαιωμάτων του ατόμου απέναντι σε εκείνα του κράτους, της τοπικής κοινότητας απέναντι στη συγκεντροποιημένη εξουσία, της αυτονομίας απέναντι στην εξάρτηση και της αυτάρκειας απέναντι στον έλεγχο του κορπορατιστικού κράτους. Αληθινά η υποταγή των Αμερικανών στα κελεύσματα της ιδιοκτησίας έχει να κάνει περισσότερο με την ατομική ανεξαρτησία που προσφέρει η ιδιοκτησία παρά με τον πλούτο που αντιπροσωπεύει. Το γεγονός ότι αντιδραστικά κινήματα αφομοίωσαν την προσήλωση των Αμερικανών στο πνεύμα της ιδιοκτησίας δεν αποτελεί απόδειξη του αντιδραστικού χαρακτήρα αυτής της προσήλωσης. Αντικατοπτρίζει μάλλον την ανικανότητα των κρατιστικών ρευμάτων του σοσιαλισμού, με την έμφαση που δίνουν στο συγκεντρωτισμό και στον κρατικό έλεγχο, να την προσεγγίσουν με έναν αυθεντικά ελευθεριακό τρόπο. Η επιτυχία των οπισθοδρομικών ιδεολογιών συχνά αποτελεί αδιάφευκτη απόδειξη της αποτυχίας που βαραίνει τις αντίστοιχες αυτοαποκαλούμενες «προοδευτικές» ιδεολογίες.

Στη σύγχρονη κοινωνία υπάρχει ένα ιδεολογικό κενό. Στο μεταξύ η κρίση εξακολουθεί. Δεν έχουμε ανάγκη λύσεων που διατηρούν την παρούσα κατάσταση. Εκείνο που χρειαζόμαστε είναι η θέληση να ανακαλύψουμε τι άλλαξε στις πρόσφατες δεκαετίες και έθεσε σε αχρηστία τους παραδοσιακούς

«-ισμούς». Οι απαντήσεις κυοφορούνται στο πολιτικό μας σώμα και εκείνο που μας λείπει είναι οι μαμές που θα τις ξεγεννήσουν και οι παιδαγωγοί που θα συντελέσουν στην ωρίμανσή τους.

Σεπτέμβριος 1985

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ Ή ΗΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΑΡΓΑ Ή ΓΡΗΓΟΡΑ ΚΑΘΕ ΚΙΝΗΜΑ ΡΙΖΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ αλλαγής πρέπει να καταπιαστεί με τον τρόπο που οι άνθρωποι παράγουν τα υλικά μέσα της ζωής τους — την τροφή τους, την κατοικία τους και το ρουχισμό τους — και με τον τρόπο που τα μέσα αυτά διανέμονται. Το να παραμένει κάποιος διακριτικά σιωπηλός σε οτιδήποτε αφορά την υλική σφαίρα της ανθρώπινης ύπαρξης, το να απορρίπτει απ' υψηλού αυτή τη σφαίρα σαν «υλιστική», ισοδυναμεί με το να είναι κατάφωρα αναίσθητος απέναντι στις ίδιες τις προϋποθέσεις της ζωής. Οτιδήποτε τρώμε για να διατηρήσουμε το ζωικό μεταβολισμό μας, οποιαδήποτε κατοικία ή ενδυμασία χρησιμοποιούμε ως καταφύγιο μπροστά στις αντιξοότητες της φύσης, μας τα παρέχουν συνήθως άτομα όμοια μ' εμάς, τα οποία οφείλουν να εργάζονται για να τα προμηθεύσουν, όπως και εμείς έχουμε την υποχρέωση να κάνουμε το ίδιο — τουλάχιστον αυτή είναι η κοινή μας ελπίδα.

Παρ' όλο που οι οικονομολόγοι έχουν κυριολεκτικά συγκαλύψει αυτή την τεράστια δραστηριότητα με ηθικά ουδέτερες, δήθεν «επιστημονικές», κατηγορίες, η ανθρωπότητα στην

προβιομηχανική εποχή πάντα αντιμετώπιζε την παραγωγή και τη διανομή με βαθιά ηθικούς όρους. Η κραυγή για «οικονομική δικαιοσύνη» είναι τόσο παλιά όσο και η ύπαρξη οικονομικής εκμετάλλευσης. Πρόσφατα αυτή η κραυγή έχει χάσει την υψηλή θέση που κατείχε στη δική μας αντίληψη της ηθικής ή, για την ακρίβεια, έχει εκπέσει σε μια υποδεέστερη θέση εξαιτίας της υπεροικονομικής έμφασης που δίνεται στην «πνευματικότητα» σε αντιδιαστολή με την «υλικότητα». Μ' αυτή την έννοια είναι εύκολο να καταλάβουμε το μεγάλο Γερμανό στοχαστή Τέοντορ Αντόρνο όταν, μια γενιά πριν, με οξυδέρχεια παρατηρούσε: «Υπάρχει τρυφερότητα μόνο στο χοντροκομμένο αίτημα ότι κανείς δεν πρέπει να πεινάσει ξανά».*

Όσο υπερβολική κι αν φαίνεται αυτή η αντίληψη περί τρυφερότητας είναι ένα απόλυτα δίκαιο χαστούκι στο πρόσωπο εκείνων των προνομιούχων στρωμάτων των οποίων η «καλοζωισμένη πλεονεξία» για τα ωραία πράγματα συνδυάζεται με την «καλοζωισμένη πλεονεξία» για τα φτιαχτά προβλήματα του μαραζωμένου και πληκτικού εγώ τους. Εκ των πραγμάτων ήρθε ο καιρός να αποκαταστήσουμε την ηθική διάσταση αυτού που τόσο ψυχρά προσδιορίζουμε σαν «οικονομία» και επιπλέον να αναρωτηθούμε τι είναι μια πραγματικά ηθική οικονομία.

Η δυσκολία σύζευξης της οικονομικής επιστήμης με την ηθική πηγάζει από τη φύση της οικονομικής ζωής όπως τη

* THEODOR ADORNO: *Minima Moralia*. Εκδόσεις New Left Books, Λονδίνο, 1974, σελ. 156.

γνωρίζουμε σήμερα. Καμιά οικονομία δεν μπορεί ποτέ να είναι ηθικά ουδέτερη, όπως οι οικονομολόγοι θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε, ούτε οι τρόποι εργασίας και τεχνολογίας είναι δυνατό να θεωρηθούν ηθικά ουδέτεροι.*

Η αλήθεια είναι ότι η παρούσα οικονομία της αγοράς είναι κατάφωρα ανήθικη. Επιπλέον οι οικονομολόγοι μας έχουν κυριολεκτικά «αποηθικοποιήσει» και μετατρέψει σε ηθικούς κρετίνους καθώς αρνούνται ότι τα οικονομικά μπορούν να θεωρηθούν αυθεντικά ηθικό πεδίο στο οποίο οι άνθρωποι πάντα θα παίρνουν αποφάσεις για το ποιός θα κάνει τι, τι θα διανεμηθεί σε ποιόν και πώς οι «σπάνιοι πλουτοπαραγωγικοί πό-

* Ο Μαρξ, όπως εξάλλου και ο Ντέβιντ Ρικάρντο, παίζει έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην απογύμνωση της οικονομίας από το ηθικό της περιεχόμενο και στην περιβολή της με μια επιστημονικίστικη ατμόσφαιρα ακόμα και όταν καταγγέλλει τον καπιταλισμό για την αγριότητα και τον εγωτισμό του. Το Κεφάλαιο του Μαρξ είναι διάτρητο από ετερόκλητα μηνύματα τα οποία αποδίδουν στο γενικό ισοδύναμο, στο χρήμα, έναν πρωτεύοντα, φαινομενικά «δίκαιο» ρόλο μέσα στην καπιταλιστική οικονομία —ιδιαίτερα σε οτιδήποτε αφορά την ανταλλαγή της εργασιακής δύναμης με το μισθό— την ίδια στιγμή που επιδεικνύουν μια γνήσια αποστροφή για ένα οικονομικό σύστημα που υποβαθμίζει κάθε ανθρώπινη σχέση σε ωμή συναλλαγή. Η περιφρόνηση του Μαρξ για αιτήματα όπως εκείνο της «οικονομικής δικαιοσύνης», ιδιαίτερα ενός «δίκαιου μισθού», φαίνεται ότι είναι άγνωστη στους περισσότερους σύγχρονους μαρξιστές. Αυτή η περιφρόνηση θα ήταν αξιόπαινη εάν δεν ήταν παράγωγο της επιστημονικίστικης θεώρησης των οικονομικών ως σπουδής «των φυσικών νόμων της καπιταλιστικής παραγωγής». (KARL MARX: *Capital*, Εκδόσεις Modern Library, Νέα Υόρκη, 1906, σελ. 13.) Για περαιτέρω συζήτηση της φύσης της δικαιοσύνης βλ. MURRAY BOOKCHIN: *The Ecology of Freedom*, Εκδόσεις Cheshire Books, Πάλο Άλτο, 1982, κεφάλαιο 5.

ροι» θα σταθμισθούν με τις «απεριόριστες ανάγκες». Η διαμόρφωση των τιμών, για να πάρουμε ένα μόνο παράδειγμα, δεν είναι απλώς ένας απρόσωπος, ηθικά ουδέτερος υπολογισμός της προσφοράς σε σχέση με τη ζήτηση. Είναι μια δόλια χειραγώγηση της προσφοράς και της ζήτησης. Ένας ανήθικος χειρισμός των ανθρώπινων αναγκών που αποτελεί μέρος ενός αχρείου κυνηγιού του κέρδους. Αναφερόμενοι στην «οικονομία της αγοράς» σε αντιδιαστολή με την «ηθική οικονομία», δε θα ήταν λάθος να μιλήσουμε για μια «ανήθικη οικονομία» σε αντιδιαστολή με μια «ηθική οικονομία».

Είναι όμως δύσκολο αυτή η διάκριση να γίνει σαφής, όχι μόνο επειδή τα οικονομικά με την πανοπλία αξιώσεων επιστημονισμού έχουν συσκοτίσει το όλο θέμα οικονομικής επιστήμης και ηθικής, αλλά και επειδή θεωρούμε το οικονομικό κατεστημένο σαν ένα δεδομένο, σαν μια «φυσική κατάσταση πραγμάτων», τμήμα μιας πλασματικής «ανθρώπινης φύσης». Η οικονομία της αγοράς έχει τόσο βαθιές ρίζες στο νου μας, ώστε η ρυπαρή γλώσσα της έχει αντικαταστήσει τις πιο ιερές ηθικές και πνευματικές εκφράσεις μας. Τώρα «επενδύουμε» στα παιδιά μας, στους γάμους μας, στις προσωπικές μας σχέσεις. Η «επένδυση» είναι ένας όρος που έχει εξισωθεί με λέξεις όπως «αγάπη» και «φροντίδα». Ζούμε σε έναν κόσμο γεμάτο «δοσοληψίες» και αναζητάμε το «ελάχιστο όριο» κάθε συναισθηματικής «συναλλαγής». Χρησιμοποιούμε την ορολογία των συμβολαίων αντί την ορολογία της αφοσίωσης και των σχέσεων πνευματικής συγγένειας. Αυτού του είδους η εμπορική μωρολογία, διαθισμένη με ηλεκτρονικούς όρους όπως «εισροή», «εκροή» και «ανατροφοδότηση» θα μπορούσε

εύκολα να γεμίσει ένα λεξικό της εποχής μας και των χρόνων που πρόκειται να έρθουν.

Η ζωή έχει ουσιαστικά διαποτιστεί από εκείνα τα ποσοτικά χαρακτηριστικά τα οποία οι προηγούμενες γενιές είχαν αυστηρά περιορίσει στις αγοραίες σχέσεις. Σχέσεις που, όσο βίαιη κι αν ήταν η εισβολή τους σε περιόδους οικονομικών δυσχερειών, η επίδρασή τους στην ανθρώπινη συμπεριφορά ήταν οριακή. Η «αξιοπρέπεια της εργασίας» υποδήλωνε τον κατώτερο ρόλο της εργασίας σε σχέση με τα ανώτερα ηθικά ενδιαφέροντα του αυτοσεβασμού του εργαζομένου, όσο κι αν αυτή η αξιοπρέπεια βιάστηκε από την τραχύτητα του μόχθου και την κυρίαρχη παρουσία των οικονομικών ιεραρχιών. Ο «σεβασμός» ήταν το κριτήριο για τις οποιοδήποτε είδους συναλλαγές. Είτε επρόκειτο για τις διεκδικήσεις των αγωνιστών στους χώρους δουλειάς είτε ακόμη και για το «νονό» της Μαφίας, ο «σεβασμός» είχε την ίδια βαρύτητα. Στην πορεία της εκβιομηχάνισης, σε πολλές χώρες, οι εργαζόμενοι απεργούν για να υπερασπισθούν τον αυτοσεβασμό τους και να εκφράσουν την ηθική τους αλληλεγγύη και όχι απλώς για να αποκομίσουν υλικά και κοινωνικά οφέλη.

Σήμερα έχουμε χάσει αυτή την αίσθηση ηθικού προσανατολισμού γιατί ο κοινωνικός μας χάρτης έχει κυριολεκτικά κατακλυσθεί από την αγορά. Μέχρι τη δεκαετία του 1930 οι άνθρωποι μπορούσαν να αντιπαραβάλλουν την αγορά, που στηρίζεται στη λογική «το μεγάλο ψάρι τρώει το μικρό», με την αλληλεγγύη του κόσμου της γειτονιάς που διατηρούσε την ατμόσφαιρα του χωριού και παρείχε πλούσια αλληλοβοήθεια, στα πλαίσια μιας εκτεταμένης οικογένειας της οποίας τα γη-

ραιότερα μέλη ενσάρκωναν τις ζωντανές μνήμες μιας προβιομηχανικής κοινωνίας που έδειχνε ιδιαίτερη φροντίδα για όλα τα μέλη της. Ακριβώς έξω από τις πυκνοκατοικημένες, δηλητηριασμένες πόλεις του κόσμου, η ύπαιθρος ήταν μια ορατή παρουσία με τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής, οι οποίοι ήταν από αιώνες καθαγιασμένοι. Όσο κι αν επιλέγει κάποιος να ασκήσει κριτική στο τοπικιστικό και πατριαρχικό πνεύμα αυτού του αρχαϊκού καταφύγιου από το εργοστάσιο, το γραφείο και το εμπορικό κέντρο (μια κριτική που, μπορώ να πω από προσωπική εμπειρία, είναι υπερβολική), είναι γεγονός πως μας εφοδίασε με ένα βαθύ ανθρώπινο και προσωπικό αίσθημα, το οποίο ήταν γόνιμο με την απεριόριστη ικανότητά του να ανανεώνεται και να διατηρεί τη ζωτικότητά του.

Είναι εξίσου σημαντικό ότι εφοδίασε το «βιομηχανικό άνθρωπο» με ένα αίσθημα αντίθεσης και δυσαρμονίας μεταξύ ενός ηθικού κόσμου όπου οι αξίες της αρετής και της ποιότητας ζωής καθοδηγούσαν τα οικονομικά πρότυπα και ενός κόσμου της αγοράς που οι αξίες του κέρδους και του εγωτισμού καθόριζαν τους ηθικούς κανόνες. Αυτό το αίσθημα της αντίθεσης και της δυσαρμονίας το κουβαλούσαν μέσα τους οι εργαζόμενοι στο εργαστήρι και στο σπίτι, στο συνδικάτο και στην οικογένεια, στο εργοστάσιο και στη γειτονιά, στην πόλη και στην κωμόπολη. Ακόμη και όταν στη διάρκεια της εργασιμής μέρας η οικονομία της αγοράς έδειχνε να βρίσκεται στο επίκεντρο της ζωής, στο όραμα του συνηθισμένου εργαζομένου υπήρχε η αίσθηση ενός παλαιότερου, περισσότερο συγγενικού και ηθικού κόσμου στον οποίο θα μπορούσε αργότερα να επιστρέψει. Ο χώρος όπου μπορούσε να είναι ανθρώπινο ον με

αυθόρμητα ανθρώπινα ενδιαφέροντα συγκρούστηκε με το χώρο που εξανάγκαζε το άτομο να γίνει ένα ταξικό ον, ένα πλάσμα της οικονομίας της αγοράς και του υψηλά ορθολογικοποιημένου βιομηχανικού πυρήνα.

Αποτελεί ειρωνεία, αλλά στην αντίληψη εκατομμυρίων ανθρώπων η μεγάλη οικονομική κρίση της δεκαετίας του '30 αφαιρέσε από την οικονομία της αγοράς την πρωταρχική θέση που κατείχε στην προηγούμενη δεκαετία. Παρά την επικράτηση μιας αφελούς δέσμευσης για πρόοδο και της πίστης στη δύναμη της τεχνολογίας να θεραπεύει όλες τις ασθένειες της κοινωνίας, η γενιά των αρχών της δεκαετίας του '30 μετακόμισε μαζικά από την πόλη στην ύπαιθρο συσφίγγοντας τους οικογενειακούς δεσμούς προκειμένου να αντιμετωπίσει τις οικονομικές αντιξοότητες, ενδυναμώνοντας το αίσθημα τοπικής αλληλεγγύης και ενεργοποιώντας τα συστήματα αλληλοβοήθειας στη γειτονιά και στη συνοικία. Εν ολίγοις οι ηθικές δεσμεύσεις μεταξύ των ανθρώπων αναβίωσαν παρά τις τεράστιες μετακινήσεις των αγροτών που έλαβαν χώρα την περίοδο της ξηρασίας και παρά την αλματώδη αύξηση των περιπλανώμενων αλητών που γέμιζαν τα βαγόνια των φορτηγών τραίνων από την κεντρική και μακρινή Δύση.

Αποτέλεσμα αυτής της παράλληλης κίνησης μέσα και έξω από τα κέντρα της βιομηχανίας και του εμπορίου ήταν ότι ο απρόσωπος κόσμος της ξέφρενης κερδοσκοπίας και του πληθωριστικού χρήματος, που πανηγύριζε με ενθουσιασμό στη διάρκεια της οικονομικής άνθισης της δεκαετίας του '20, έχασε μεγάλο μέρος από την υπόληψή του, όπως σαφώς κατέδειξε η αναγέννηση των ποπουλιστικών και σοσιαλιστικών κινημά-

των. Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 1929 έδωσε τη χαριστική βολή στο σεβασμό που απολάμβανε ανάμεσα στο λαό όχι μόνο ο πλούτος των μετοχικών εταιρειών, αλλά το ίδιο το αίσθημα της αγοράς. Η ανταλλαγή αγαθών δίχως τη διαμεσολάβηση του χρήματος, η αμοιβαία βοήθεια, οι πραγματικότητες της αγροτικής Αμερικής, η αυτοπεποίθηση και η ανεξαρτησία μαζί με τον τοπικισμό και την πολιτισμική ταυτότητα είχαν στοιχειώσει τη χώρα για χρόνια και ακόμα σαγηνεύουν τους μεγάλους Αμερικανούς καλλιτέχνες όπως μαρτυρούν οι πίνακες του Γκραντ Γουντ, οι τοιχογράφοι και φωτογράφοι του WPA* και η αναζωπύρωση της έρευνας της λαϊκής σοφίας και των τοπικών παραδόσεων.

Η παρακμή του γοήτρου της οικονομίας της αγοράς για μια ολόκληρη δεκαετία έχει, σήμερα, απλώς ξεχαστεί. Από τη δεκαετία του '50 και έπειτα η οικονομία της αγοράς δεν έχει αποικιοποιήσει μόνο κάθε όψη της καθημερινής ζωής, αλλά έχει επιπλέον εξαλείψει από τη μνήμη τους εναλλακτικούς τρόπους ζωής που προηγήθηκαν. Είμαστε όλοι στις μέρες μας ανώνυμοι αγοραστές και πωλητές, ακόμη και των αθλοτήτων που μας συνθλίβουν. Δεν πουλάμε και αγοράζου-

* Σ.τ.Μ.: Η Υπηρεσία Προόδου Έργων/Πρόγραμμα Ομοσπονδιακών Τεχνών (Works Progress Administration/Federal Art Project — WPA/FAP) ήταν μια έμπνευση του Ρούζβελτ για την καταπολέμηση της ανεργίας και στο χώρο των καλλιτεχνών. Επιχορηγώντας με 23,5 δολάρια τη βδομάδα άνεργους καλλιτέχνες έδωσε τεράστια ώθηση στις τέχνες αφού στο διάστημα 1935-41, που λειτούργησε το πρόγραμμα, δημιουργήθηκαν 2.566 τοιχογραφίες, 100.000 ζωγραφικοί πίνακες και 17.700 γλυπτά.

με μόνο την εργασιακή μας δύναμη σε όλες τις εκλεπτυσμένες μορφές της, πουλάμε και αγοράζουμε ακόμη και τις νευρώσεις μας, την ανομία μας, τη μοναξιά μας, το πνευματικό μας κενό, την ακεραιότητά μας, την έλλειψη αυτοεκτίμησης και τα ίδια τα συναισθήματά μας. Πουλάμε και αγοράζουμε στους γκουρού, στους ειδικούς του ψυχικού και σωματικού «ευζην», στους ψυχαναλυτές, στους κληρικούς κάθε περιβολής και, τελικά, στους στρατούς των επιχειρηματικών και κυβερνητικών γραφειοκρατών που έχουν γίνει οι αυθεντικές κινητήριες δυνάμεις αυτού που κατ' ευφημισμό αποκαλούμε «κοινωνία». Αγοράζουμε και πουλάμε τις εξωτερικές αμφιέσεις της προσωπικότητας: τα στιλπνά δερμάτινα σακάκια που κάνουν τους ασήμαντους λογιστές να δείχνουν εύσωμοι νταβαντζήδες και τις μπότες με τα ψηλά τακούνια που κάνουν τις πληκτικές γραμματείς να δείχνουν επικίνδυνα γοητευτικές πόρνες. Η ενδυμασία, το βήψιμο του προσώπου, τα εκκεντρικά χτενίσματα, τα μπιχλιμπίδια, η μεγάλη ποικιλία διακριτικών σημάτων και συμβόλων συνδυάζονται όλα στους αστικούς βόθρους του σύγχρονου κόσμου για να μας κάνουν να φαινόμαστε περισσότερο «ενδιαφέροντες» και λιγότερο αποπροσωποποιημένοι απ' όσο πραγματικά είμαστε.

Η συμβατικότητα έπειτα από μια αστραπιαία κατάδυση αναδύεται ξανά με τη μορφή της στιλιζαρισμένης ιδιοσυγκρασίας, αναθεματίζοντας τα σύμβολα της «εξατομίκευσης» που ανεπαίσθητα επιβεβαιώνουν την απώλειά της. Η τραγιάσκα που γέρνει στο πλάι του παραδοσιακού εργάτη και το ημίψηλο καπέλο στις γελοιογραφίες του αστού κοσμούσαν κάποτε πρόσωπα με χαρακτήρα, εμπειρία, εσωτερική δύναμη και α-

τομικότητα. Σήμερα τα κουκλίστικα κεφάλια των «μποέμικων» μεσαίων τάξεων, αυτών των λειψάνων ενός παλλόμενου παρελθόντος, μοιάζουν με τραγελαφικές γελοιογραφίες. Η οικονομία της αγοράς έχει δείξει τη δυναμή της και επεκτείνεται μέχρι τις εσώτερες πτυχές τις προσωπικότητας μετατρέποντας τους ακόλουθούς της σε πανομοιότυπα αντίγραφα ακόμα και όταν οι τελευταίοι αναζητούν την ιδιαιτερότητα στον τρόπο ένδυσης και στην χαμηλής στάθμης κουλτούρα των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Πράγματι, αυτά που είναι πολιτιστικά συναρπαστικά και γεμίζουν ασφυκτικά τις αίθουσες των συναυλιών και τα θέατρα είναι προϊόντα ανακύκλωσης από γενιές νεκρές ή γενιές που πεθαίνουν. Η ανακύκλωση που έχουν υποστεί γίνεται συχνά με τέτοια τεχνική μαεστρία και σιλιπνότητα, ώστε αφαιρείται όλος ο χαρακτήρας και η γήινη υπόστασή τους.

Ο φιλελευθερισμός μας απέναντι σε κάθε ηθική υπερβολή φανερώνει περισσότερο αδιαφορία παρά ανεκτικότητα. Άνομοι, λιπόψυχοι και αναισθητοί, έχουμε γίνει ίδιοι με τα εμπορεύματα ελεύθερης κυκλοφορίας που παράγουμε και με τόση βουλμία καταβροχθίζουμε. Από την άλλη, η κοινωνία, ισοπεδωμένη και άχρωμη, έχει αποικιοποιηθεί από την οικονομία της αγοράς που κάποτε την είχαμε περιορίσει στον απομακρυσμένο από την προσωπική μας ζωή κόσμο των μπιζνες. Η ανηθικότητα του «αμοραλιστικού» μας πιστεύω πηγάζει από το αίσθημα αδιαφορίας που είναι κακό γιατί δεν έχει κριτήριο για το καλό και το ενάρετο. Η «αμοραλιστική» μας φιλοσοφία συντίθεται από ατέρμονες φλυαρίες καθημερινού κουτσομπολιού και τα ιδεώδη της ενσαρκώνονται στα παραφορτωμένα

με ασήμαντα αντικείμενα εμπορικά κέντρα, που έχουν γίνει οι πιο επιβλητικοί και ιεροί ναοί μας.

Η οικονομία της αγοράς είναι προικισμένη με ένα μεγάλο μυστικό από το οποίο αντλεί τη δύναμη να μορφοποιεί την ολόκληρη της κοινωνικής ζωής: τη δύναμη της ανωνυμίας. Οι πωλητές δε γνωρίζουν τους αγοραστές και οι αγοραστές δε γνωρίζουν τους πωλητές. Αυτό που οι πωλητές ρίχνουν στην αγορά — αφήνοντας κατά μέρος τους αυτοσυντηρούμενους μύθους της «τεχνικής των πωλήσεων» — είναι τα εμπορεύματά τους, όχι οι εαυτοί τους. Ο καταναλωτής που αγοράζει ένα ρούχο βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα αντικείμενο, ένα ένδυμα — όχι τον παραγωγό του, ένα πρόσωπο. Αναμφισβήτητα υπάρχουν οι παραγωγοί που ετοιμάζουν το ρούχο για τον αγοραστή και οι πωλητές που πλασάρουν το εμπόρευμα. Αλλά ο κατασκευαστής ή ο ράφτης είναι ένας αρχαϊσμός της αγοράς, που στην πραγματικότητα ανήκει σε μια παρελθούσα εποχή, και που σήμερα παράγει μόνο για μια πολύ εύπορη ελίτ. Ο πωλητής, στην καλύτερη περίπτωση, είναι ένας καταλύτης που επιδιώκει να κάνει τα εξαγοράσιμα όνειρά μας πιο ελκυστικά. Οι πωλητές στην πραγματικότητα είναι ανύπαρκτοι μέσα στα μεγάλα εμπορικά καταστήματα, όπου η βασική συνάντηση αγοραστή και πωλητή γίνεται σε μια ουρά πίσω από το ταμείο και όχι στον οικείο χώρο του προμηθευτή που προσπαθεί να πείσει το δυνητικό αγοραστή να πραγματοποιήσει την αγορά. Όχι, η οικονομία της αγοράς δεν είναι δομημένη γύρω από δύο πρόσωπα, αλλά γύρω από τον αγοραστή και το αντικείμενο ή τον παραγωγό και τα καταστήματα λιανικής πώλησης.

Η ανωνυμία της διαδικασίας της ανταλλαγής έχει σήμερα τρομαχτικές συνέπειες που φτάνουν βαθύτερα απ' όσο συνήθως υποφιαζόμαστε. Είμαστε καταρχήν τα θύματα της πνιγηρής αποπροσωποποίησης της. Μια μηχανή, που ονομάζεται αγορά, αναλαμβάνει ζωτικές λειτουργίες που κανονικά θα έπρεπε να εκτελούνται από τις αμοιβαίες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Παρ' όλο που τα ηλεκτρονικά και έντυπα μέσα μας κανονιοβολούν συνέχεια με εικόνες και φωνές που φαίνονται ανθρώπινες, σπάνια στη σύγχρονη αγορά συναντάμε πραγματικούς ανθρώπους με σάρκα και οστά. Συνήθως δεν υπάρχει τρόπος να συζητήσει κάποιος αβίαστα την αξία ενός προϊόντος με τον παραγωγό, ο οποίος φαίνεται να είναι ο καταλληλότερος για να κρίνει την ποιότητα και χρησιμότητά του. Οι πωλητές, λίγοι έτσι και αλλιώς, είναι γνωστό ότι είναι αδαείς γύρω από τα εμπορεύματα που προμηθεύουν και ένας καταναλωτής με γνώσεις μπορεί εύκολα να τους ξεγελάσει. Επιπλέον είναι, σε γενικές γραμμές, εξωφρενικά αδιάφοροι και υπερβολικά τυποποιημένοι. Μπορούν εύκολα να αντικατασταθούν —σε μερικά καταστήματα έχει ήδη γίνει— από ένα μαγνητόφωνο. Στις απρόσωπες δομές της αγοράς δεν υπάρχει αλληλεπίδραση μεταξύ αγοραστή και πωλητή που να προάγει τον ηθικό προσανατολισμό.

Στις προηγούμενες εποχές η αξία ενός προϊόντος ήταν ηθικά ενσωματωμένη στην αξία του πωλητή και παραγωγού του. Η αξία που ο αγοραστής προσέδιδε σε ένα εμπόρευμα, σε κάθε ανταλλάξιμο αντικείμενο, αποτελούσε ηθικό μέτρο της ακεραιότητας του ατόμου από το οποίο αγόραζε. Η δυσφήμιση αυτού του αντικειμένου, η επιστροφή του με υποτι-

μητικά σχόλια για την ποιότητά του, ισοδυναμούσε με την αμφισβήτηση της εντιμότητας και του αυτοσεβασμού του πωλητή — όχι απλώς ως «καλού» παραγωγού, αλλά ως προσώπου με ηθικές αρχές. Μ' αυτή την έννοια ο τεχνίτης ήταν τόσο «καλός» όσο τα «αγαθά» που με δεξιοτεχνία έφτιαχνε και ο πωλητής τόσο «καλός» όσο τα «αγαθά» που πουλούσε. Χρησιμοποιώ τον όρο «καλός» όχι με την εργαλειωκή έννοια της τεχνικής τελειότητας, που σήμερα με χαρακτηριστικό τρόπο σηματοδοτεί αυτή η λέξη, αλλά ηθικά, με την έννοια της ανθρώπινης αγαθότητας και της ηθικής ακεραιότητας. «Αγαθή πρόθεση» σήμαινε ειλικρίνεια, ακεραιότητα, αξιοπιστία, υπευθυνότητα και υψηλό αίσθημα εξυπηρέτησης του κοινού και όχι εδραίωση της δύναμης στην αρένα της αγοράς, οικονομική ευρωστία ή τον επινοημένο μύθο της «ανωτερότητας» που έχει εντυπωθεί στον κοινό νου μέσω της διαφήμισης. Δεν αγόραζε κανείς τη μάρκα που επανειλημμένα εμφανιζόταν στις οθόνες των τηλεοράσεων, στις φωτεινές επιγραφές με νέον και στις τοιχοκολλημένες διαφημιστικές αφίσες. «Αγόραζε» την ηθική βεβαιότητα μιας καλής προσωπικής φήμης, την καλλιτεχνική αίσθηση της προσήλωσης στην αισθητική «ανωτερότητα», την αρετή* που ενδόμυχα διατηρούσαν οι αρχαίοι Έλληνες και την απέδιδαν, με τη μορφή ηθικού καλέσματος, στην κρίση του ατόμου. «Αγόραζε» το βαθύ αίσθημα υπευθυνότητας του καλού εργάτη απέναντι στο προϊόν, που αποτελούσε προέκταση των ανθρώπινων δυνάμεών του. Τα «αγαθά» και η «αγαθότητα», μια κοινότητα όρων που δεν είναι

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

τυχαία, έφεραν την ηθική συγκατάθεση της κοινωνικής υπευθυνότητας και όχι την εργαλειωκή επιτηδειότητα της τεχνικής καλαισθησίας και του «πλασαρισματος» μέσω της επίμονης διαφήμισης.

Η καθημερινή πράξη της πώλησης είχε τη δική της ταυτότητα και τη δική της προσωποποιημένη ατμόσφαιρα. Ο αγοραστής και ο πωλητής αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλον μέσα από συζητήσεις για τα τρέχοντα θέματα, προσωπικές ερωτήσεις και εγγυήσεις, γνώμες για τα δημόσια ζητήματα και, εντέλει, ένα ενδιαφέρον για το προϊόν που συνοδευόταν από οξυδερκείς παρατηρήσεις για τα συστατικά του μέρη, για την καλλιτεχνία και τα προτερήματά του. Η τιμή υποδήλωνε έναν ηθικό δεσμό, όχι απλώς την ανταλλαγή των «αγαθών» για το χρήμα. Η υπογραφή του παραγωγού ή του πωλητή εμφανιζόταν τόσο στο προϊόν όσο και στην απόδειξη πώλησης. Οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν όρους όπως «δίκαιες τιμές», όχι απλώς «τιμές ευκαιρίας». Μεταξύ αγοραστή και πωλητή εγκαθιδρύετο ένας ηθικός δεσμός που δήλωνε την αμοιβαία εμπιστοσύνη και στην πραγματικότητα την εξάρτηση του ενός από τον άλλον για τα αναγκαία και αγαθά πράγματα της ζωής. Το υψηλό αίσθημα αμοιβαιότητας, βασισμένο στην εμπιστοσύνη και στην κοινή αναγνώριση της πίστης σε μια σχέση συμπληρωματικότητας, απαραίτητη για τη συνέχιση της ίδιας της επιβίωσης, διαπερνούσε όλη τη διαδικασία της ανταλλαγής.

Δε θα έπρεπε να αποδώσουμε αυτού του είδους τις σχέσεις σε μακρινές εποχές όπως ο Μεσαίωνας. Όσο υποτυπώδεις κι αν ήταν, διατηρήθηκαν μέχρι τη δεκαετία του 1930 κατά την

οποία η παραγωγή, παρά τον αυξανόμενο μαζικό της χαρακτήρα, συνήθως ελεγχόταν στον βαθιά προσωποποιημένο στίβο των καταστημάτων λιανικής πώλησης της μικρής γειτονιάς, στα εργαστήρια ραπτικής, στον τσαγκάρη, στα καπνοπωλεία, στα αρτοποιεία και σε μια ατέλειωτη αλυσίδα καταστημάτων όπου η δουλειά γινόταν κάτω από το βλέμμα του πελάτη και των περαστικών.

Σήμερα η ανωνυμία και η αποπροσωποίηση της αγοράς έχουν σχεδόν εξολοκλήρου απογυμνώσει τη διαδικασία της ανταλλαγής από την ηθική της διάσταση. Ακόμα και στις αποκαλούμενες εναλλακτικές επιχειρήσεις, όπως τα οργανικά αγροκτήματα, τα εργαστήρια και οι συνεταιρισμοί τροφίμων, η ηθική έμπνευση που ενδεχομένως προκάλεσε την ανάδυσή τους έχει σε σημαντικό βαθμό αμβλυωθεί και απειλείται με πλήρη εξαφάνιση. Στο βαθμό που αυτές οι δραστηριότητες «καθιερώθηκαν», έγιναν περισσότερο επιχειρηματικές παρά ηθικές. Αυτό είναι ιδιαίτερα αληθινό στην περίπτωση που η ηθική έμπνευση συγγέεται με την υλική ανάγκη. Ένα αγρόκτημα το οποίο έχει ως προορισμό του να ικανοποιεί απλώς την «ανάγκη» για «καλή τροφή» παρά για τροφή που να καλλιεργείται με το αίσθημα της «αγαθότητας» και του οικολογικού ενδιαφέροντος ή ένας «συνεταιρισμός τροφίμων», που αποσκοπεί στην προμήθεια «καλής τροφής» σε χαμηλές τιμές, καθοδηγούνται περισσότερο από την ανάγκη παρά από ηθικές αρχές. Αυτό σημαίνει ότι προορισμός τους είναι η ικανοποίηση ενός συμφέροντος που είναι περισσότερο πραγματιστικό παρά ηθικό.

Από την άλλη, καμία απ' αυτές τις εναλλακτικές επιχειρή-

σεις δεν μπορεί ποτέ να παραγκωνίσει το μεγάλο εμπορικό κέντρο. Κανένα οργανικό αγρόκτημα δεν μπορεί επιτυχώς να ανταγωνιστεί τις αγροτικές επιχειρήσεις και κανένας συνεταιρισμός τροφίμων δεν μπορεί επιτυχώς να μειοδοτήσει έναντι μιας υπεραγοράς και πολύ περισσότερο να καλύψει την τροφοδοσία της. Το περισσότερο που μπορούν να κάνουν αυτές οι «εναλλακτικές» επιχειρήσεις είναι να συνυπάρχουν επισφαλώς με τους γίγαντες που ορθώνονται πάνω τους. Αποτελούν ένα οικονομικό περιθώριο το οποίο, σε αυστηρά υλική βάση, απευθύνεται στις παρυφές της κοινωνίας και όχι στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.

Ακόμη χειρότερα, οι αυτοαποκαλούμενες εναλλακτικές επιχειρήσεις, αποβλέποντας στην «αποδοτικότητα», στα «υψηλότερα κέρδη», στην επέκτασή τους και στην επιτυχεστέρα στρατηγική προώθησης των προϊόντων τους, καταλήγουν να αντιμετωπίζουν τόσο τους καταναλωτές τους όσο και τα προϊόντα τους σαν απλά αντικείμενα. Καταντάνε απλώς μερικές ακόμη απρόσωπες επιχειρήσεις των οποίων τα «αγαθά» δεν εμπεριέχουν περισσότερη «αγαθότητα» απ' αυτά των μεγάλων ανταγωνιστών τους. Επισκιασμένες από τους γίγαντες που μειδιούν με κακεντρέχεια για την ύπαρξή τους και τις αξιώσεις τους, καταντάνε φαρμακεία τροφίμων που αντί για χάπια χορηγούν υγιεινά οργανικά προϊόντα, τα φάρμακα δηλαδή για την συμπτωματική αντιμετώπιση της αρρώστιας της κοινωνίας και όχι για την πρόληψη ή την αποτελεσματική θεραπεία της. Εν ολίγοις καταντάνε τόσο ανόργανες, αποπροσωποποιημένες, κομπιουτεροποιημένες και κινικές όσο οι μεγάλες επιχειρήσεις των οποίων τσιμπολογούν τα χωράφια.

Καταντάνε οι χωματερές που παράγουν οργανικές τροφές για να φενακίσουν τις αυξανόμενες ανάγκες θεραπείας ενός ανόργανου και ανώνυμου πλήθους. Οι ηθικές πλευρές της διανομής ή αύξησης των τροφίμων και της υπόλοιπης παραγωγής εξαλείφονται από τους παράγοντες της «αποδοτικότητας» και της «επιτυχίας», από τα δύο χαρακτηριστικά της καπιταλιστικής επιχείρησης που οφείλονται στο ενδιαφέρον για οικονομική ποσότητα σε βάρος της ηθικής ποιότητας.

Θέτοντας το ζήτημα δίχως περιστροφές: ένα οργανικό καρτότο, ένα χειροποίητο ένδυμα, ένα ξύλινο χειροτέχνημα ή ένα ζευγάρι δερμάτινες μπότες, στο βαθμό που δεν είναι φορείς ενός ηθικού μηνύματος, παραμένουν απλά «πράγματα» που οι άνθρωποι τα αντιμετωπίζουν στο συνεταιρισμό τροφίμων ή στο εργαστήρι το ίδιο απρόσωπα όπως και στο εμπορικό κέντρο. Με μόνη την ποιότητά του, την οικολογική του προέλευση και τη χρησιμότητά του, το «πράγμα» από μόνο του δεν μπορεί να εκφράσει το ηθικό μήνυμα. Ενδέχεται να είναι υγιεινό, θρεπτικό, ελκυστικό και αμόλυντο από τους ρύπους που ρυπαίνουν τα σώματά μας και τις γέυσεις μας — δεν αρκούν όμως αυτά για να θεωρηθεί «αγαθό» με την ηθική έννοια. Η ηθική «αγαθότητα» μπορεί να προέλθει μόνο από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και από το αίσθημα ηθικού σκοπού που διέπει τις παραγωγικές τους δραστηριότητες. Ενυπάρχει στον τρόπο που τα «αγαθά» ανταλλάσσονται ή, για να θέσω το ζήτημα πιο ριζοσπαστικά, στον τρόπο που η ανταλλαγή χρησιμοποιείται για να τα διανέμει κατάλληλα έτσι ώστε ο «αγοραστής» και ο «πωλητής» να πάνε να είναι δυο διαχωρισμένοι και αντιθετικοί

πόλοι και να συνενωθούν σε μια οικονομική κοινότητα που να τη χαρακτηρίζουν αδελφικές σχέσεις βασισμένες σε ένα αίσθημα αμοιβαίας ταύτισης και προσωπικής συμπληρωματικότητας. Φροντίδα, υπευθυνότητα και υποχρέωση γίνονται η αυθεντική «αναρτημένη τιμή» μιας ηθικής οικονομίας σε αντιδιαστολή με τον τόκο, το κόστος, την αποδοτικότητα που υπεισέρχονται στην «αναρτημένη τιμή» της αγοραίας οικονομίας.

Η φροντίδα, η υπευθυνότητα και η υποχρέωση, λένουν, είναι «ιδεολογικές» αντιλήψεις που δεν έχουν θέση σε μια καθαρά επιστημονική έννοια των οικονομικών. Η κριτική αυτή στοχεύει στον πυρήνα των ζητημάτων που εγείρει η ηθική οικονομία. Η ηθική οικονομία, ένα συμμετοχικό σύστημα διανομής θεμελιωμένο σε ηθικά ενδιαφέροντα, αποσκοπεί στην εξάλειψη της ανηθικότητας την οποία η σύγχρονη λογική ταυτίζει με τα οικονομικά καθαυτά. Στόχος της είναι να καταργήσει τον ανταγωνισμό μεταξύ «αγοραστή» και «πωλητή». Να δείξει ότι στην πράξη ο «αγοραστής» και ο «πωλητής» διαμορφώνουν μια κοινότητα βασισμένη σε ένα πλούσιο αίσθημα αμοιβαιότητας και όχι στην αντίθεση «σπάνιων πλουτοπαραγωγικών πόρων» και «απεριόριστων αναγκών». Το αντικείμενο που ανταλλάσσεται είναι δευτερεύον σε σχέση με τις ηθικές αξίες που ρητά μοιράζονται μεταξύ τους οι συμμετοχοί της ηθικής οικονομίας. Η αντικατάσταση ενός αυστηρά οικονομικού δεσμού με έναν ηθικό, η οποία σημαίνει τη μετατροπή της οικονομίας σε κουλτούρα αντί της απεικόνισής της σαν «κυκλοφορία» αντικειμένων, είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου ο «αγοραστής» και ο «πωλητής» να φροντίζει ο ένας για τη καλοζωία του άλλου, να αισθάνονται βαθιά υπεύθυνοι

και να θεμελιώνουν ένα βαθύ αίσθημα υποχρέωσης για την αμοιβαία ευημερία τους. Όπου η διανομή γίνεται μια μορφή συμπληρωματικότητας, στην πραγματικότητα, σταματάει να είναι οικονομική με τη συνηθισμένη έννοια της λέξης και οι όροι «αγοραστής» και «πωλητής» δεν έχουν πλέον νόημα.

Οι υλικές ανάγκες αρχίζουν να εκφράζουν έναν από τους πολλούς τρόπους με τον οποίο οι απαιτήσεις για τα πράγματα γίνονται απαιτήσεις για ηθική ολοκλήρωση. Οι προσδοκίες του «αγοραστή» αρχίζουν να επεκτείνονται πέρα από τις απλές ανάγκες σε μια πίστη στην ικανότητα του «πωλητή» να επιδεικνύει μια υψηλή ηθική ακεραιότητα προμηθεύοντας τα υλικά μέσα της ζωής. Από την άλλη, ο «πωλητής» βελτιώνει τα αγαθά του, αλλά και την «αγαθότητα» — την ηθική πεποίθηση ότι τα μέσα της ζωής εξυπηρετούν όχι μόνο την ικανοποίηση των υλικών αναγκών, αλλά και των πνευματικών τα οποία προάγουν την εμπιστοσύνη, την κοινότητα και την αλληλεγγύη. Ο ανταγωνισμός και η φαινομενική ανεξαρτησία που διαποτίζουν την αγοραία οικονομία αντικαθίστανται από την αμοιβαιότητα και την αλληλεξάρτηση στα πλαίσια των οποίων η διανομή με την ηθική της ταυτότητα, όπως στις πρωτόγονες ιεροτελεστίες, επικυρώνει το αίσθημα της ενότητας και του κοινού πεπρωμένου μεταξύ αυτών που συμμετέχουν. Οι ανισότητες που οφείλονται στις διαφορές σε δύναμη, υγεία, ηλικία και επιδεξιότητα παύουν να είναι καταδικαστικά στίγματα στο όνομα μιας απατηλής «ισότητας», η οποία επιτρέπει στο κάθε άτομο να πλανιέται μόνο του στο αδιέξοδο και αδιάφορο, από συναισθηματική άποψη, κυνήγι του πλεονεκτήματος. Αντίθετα γεννούν την αίσθηση της συμπλη-

ρωματικότητας και την υποχρέωση της αναπλήρωσης των ελλείψεων του άλλου όπως υπαγορεύεται από το μεγάλο ριζοσπαστικό αξίωμα: από τον καθέναν σύμφωνα με τις ικανότητές του στον καθέναν σύμφωνα με τις ανάγκες του.

Αυτές οι παραστάσεις μιας ηθικής οικονομίας και των ηθικών της προϋποθέσεων δεν είναι αφηρημένες έννοιες. Υπαινίσσονται συγκεκριμένους θεσμούς και καθορισμένες μορφές συμπεριφοράς. Από θεσμική άποψη προϋποθέτουν μια νέα μορφή παραγωγικής κοινότητας, η οποία διαφοροποιείται από την αγορά όπου ο κάθε αγοραστής και ο κάθε πωλητής φροντίζουν αποκλειστικά για τον εαυτό τους. Μια κοινότητα στην οποία οι παραγωγοί δικτυώνονται και αλληλοσυνδέονται σε ένα υπεύθυνο σύστημα υποστήριξης όπως συνέβαινε στις παλιές μεσαιωνικές συντεχνίες. Σ' αυτό το σύστημα υποστήριξης οι παραγωγοί —οι καλλιεργητές των οργανικών αγροκτημάτων, οι ξυλουργοί, οι βυρσοδέψες, οι χρυσοχόοι, οι υφαντουργοί, οι ράφτες, οι κτίστες, οι τεχνίτες, οι εργαζόμενοι σε κάθε είδους εργαστήρια καθώς και οι επαγγελματίες όπως οι γιατροί, οι χειροπράκτες, οι νοσοκόμες, οι δικηγόροι, οι δάσκαλοι— ρητά συμφωνούν να ανταλλάσσουν τα προϊόντα και τις υπηρεσίες τους με όρους υποστήριξης του ενός απέναντι στον άλλον και όχι απλώς με όρους «δίκαιους» ή «ίσους». Όπως όλες οι πραγματικές κοινότητες, σχηματίζουν μια οικογένεια που διασφαλίζει την ευημερία όσων συμμετέχουν σ' αυτή με τη μορφή της συλλογικής και όχι απλώς της ατομικής ευθύνης. Για παράδειγμα, οι γιατροί θεωρούν ηθικό τους καθήκον να μεριμνούν για την υγεία των τεχνιτών, οι οποίοι με τη σειρά τους θεωρούν καθήκον τους να παρέχουν τις υπηρεσίες

τους στους γιατρούς, στις νοσοκόμες, στους διαιτολόγους και στους άλλους επαγγελματίες της κοινότητας. Αυτό το αίσθημα ηθικής συμπληρωματικότητας, αυτό το κοινωνικό «οικοσύστημα» —για να το πω έτσι— περιβάλλει όλα τα μέλη της παραγωγικής κοινότητας. Η τιμή, οι πλουτοπαραγωγικοί πόροι, τα προσωπικά συμφέροντα και το κόστος δεν παίζουν κανένα ρόλο σε μια ηθική οικονομία. Οι υπηρεσίες και οι προμήθειες είναι διαθέσιμες όταν χρειάζονται δίχως «λογιστικές καταχωρήσεις» για όσα δίνει και παίρνει κάποιος.

Η «ανάγκη», από την άλλη πλευρά, ηθικοποιείται με τη βαθιά έννοια του κοινού συμφέροντος μεταξύ εκείνου που προσφέρει και εκείνου που λαμβάνει. Είναι σημαντικό για τον παραγωγό ενός «αγαθού» να μεριμνήσει, ώστε ο καταναλωτής να μην υποφέρει από στέρηση ή ένδεια εξαιτίας της έλλειψης του προϊόντος, αλλά και το «αγαθό» που παράγει να είναι το «καλύτερο» που μπορεί να προσφέρει σε οποιονδήποτε το έχει ανάγκη. Να πάμε «πέρα από το καλό και το κακό» —εάν μπορώ να χρησιμοποιήσω τον τίτλο του προκλητικού έργου του Νίτσε— σημαίνει να αναζητήσουμε την τελειότητα για χάρη αυτής της ίδιας και, κυρίως, για το καλό της κοινότητας παρά να παραμείνουμε παγιδευμένοι στην απουσία ηθικής ή σε έναν ηθικό σχετικισμό.

Η «ανάγκη» μετατρέπεται από απλή επιθυμία για το «αγαθό» σε έναν τρόπο ταύτισης του παραγωγού και του καταναλωτή στα πλαίσια ενός κοινωνικού δεσμού αμοιβαίου συμφέροντος, ο οποίος δεν καθοδηγείται από το επιτόκιο, την αποδοτικότητα και το κόστος με όλες τις ποσοτικές τους παγιδεύσεις, αλλά από την άρρητη ποιότητα και το ανιδιοτελές

αίσθημα αμοιβαίας ευημερίας, όπως αυτό που προσδοκούμε στις γονικές και αδελφικές σχέσεις. Δε δεσπόζει πλέον η λαχτάρα ενός ατόμου για ένα «αγαθό», αλλά η συλλογική πηγή επιθυμίας και η κοινή προσδοκία ότι αυτή η εκπλήρωση είναι το επιθυμητό της κοινότητας ακριβώς όπως ένας εραστής βιώνει τη χαρά του να αγαπιέται σ' αυτό καθαυτό το γεγονός ότι η αμοιβαία επιθυμία ικανοποιήθηκε. Εφόσον ουσιαστικά κάθε καταναλωτής είναι με μια έννοια ένας παραγωγός, η πλασματική αντίθεση μεταξύ κατανάλωσης και παραγωγής, η οποία υπαινίσσεται έναν «αθώο καταναλωτή» που πρέπει να προστατευθεί από το «αληστρικό παραγωγό», εξαλείφεται.

Το γεγονός ότι οι ανάπηροι, οι ηλικιωμένοι και οι πολύ νέοι δε φαίνεται να έχουν θέση σε μια τέτοια, με την τεχνική έννοια του όρου, παραγωγική κοινότητα είναι απλώς ένας επιπλέον λόγος για να τους τοποθετήσουμε εξολοκλήρου από την πλευρά της απολαβής των ευεργετημάτων της. Και αυτό για να δοκιμάσουμε συνέχεια τις ηθικές προθέσεις της κοινότητας, πράγμα που σημαίνει να τη φέρνουμε διαρκώς αντιμέτωπη με την ίδια την πρόκληση της ηθικής ακεραιότητας κ.κ. ανιδιοτέλειας. Εντούτοις ακόμη και οι ηλικιωμένοι και οι ανάπηροι θα επιθυμούν να βρουν έναν τρόπο να λειτουργήσουν για τους εαυτούς τους μέσα σε μια ηθική οικονομία. Ο ρόλος τους θα είναι ρόλος επιτηρητή, γραφέα ή δασκάλου ανάλογα με την εκπαίδευση και το υπόβαθρό τους στη διάρκεια των πιο ενεργητικών περιόδων της ζωής τους. Το ζήτημα είναι ότι η ηθική οικονομία υπάρχει για ηθικούς λόγους, όχι απλώς για λόγους επιβίωσης ή κέρδους. Το ευ ζην, το οποίο υποστηρίζεται με υλικό τρόπο από «αγαθά» που είναι αγγελιοφόροι της «αγαθό-

τητας», είναι αυτοσκοπός: η πηγή μιας νέας ατομικότητας και νέων τρόπων ζωής, η συνεχής διαπαιδαγώγηση στις μορφές συνεργασίας, αρετής και ανθρωπιάς, η αντίρροπη δύναμη στην κοινωνικά, ηθικά και ψυχολογικά διαβρωτική αγορά και στον αχαλίνωτο εγωτισμό.

Μια τέτοια ηθική οικονομία δεν έχει ιστορικό προηγούμενο για να το χρησιμοποιήσει ως μοντέλο. Μπορεί να δημιουργηθεί μόνο στη βάση της πρακτικής και της εμπειρίας και όχι των ιδεατών και παρελθόντων υποδειγμάτων. Εντούτοις οι αρχιτέκτονες της μπορούν να αντλήσουν ιδέες από πολλές αποκαλούμενες πρωτόγονες κοινότητες στις οποίες η επικαρπία και όχι η ιδιοκτησία προσανατόλιζαν τα άτομα στη διαθεσιμότητα των εργαλείων και των πλουτοπαραγωγικών πόρων.* Μπορούν επίσης να διδαχτούν από τις δημοκρατικές συντεχνιακές μορφές οργάνωσης που υπήρχαν στις πρώιμες μεσαιωνικές πόλεις και από ορισμένες συνεταιριστικές και φαινομενικά θρησκευτικές μορφές παραγωγικής συνεργασίας όπως οι κοινότητες των χατεριτών** και των τολστοϊστών. Αυ-

* Η έννοια της επικαρπίας, η ελευθερία των ατόμων να οικειοποιούνται πλουτοπαραγωγικές πηγές απλώς και μόνο επειδή θέλουν να τις χρησιμοποιήσουν σε μια περίοδο που ο «ιδιοκτήτης» τους δεν τις έχει ανάγκη, είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη για να συζητηθεί εδώ. Για μια πιο πλήρη και ιστορική εξέταση της αρχής αυτής βλ. MURRAY BOOKCHIN: *The Ecology of Freedom*, Εκδόσεις Cheshire Books, Πάλο Άλτο, 1982, σελ. 50-51.

** Σ.τ.Μ.: Οι χατεριτές είναι αίρεση των αναβαπτιστών της βορειοδυτικής Αμερικής και του Καναδά, δηλαδή των μενονιτών. Όπως οι μενονίτες πήραν το όνομά τους από τον Μένο έτσι και οι χατεριτές πήραν το όνομά τους από τον Τζάκομπ Χάτερ. Δέχονται το προπατορικό αμάρτημα δίχως όμως να αποδέχονται την ενοχή και γι' αυτό απορρίπτουν τη

τές όμως οι μορφές συνεταιρισμού είναι απλώς ενδεικτικές για το ποια πρέπει να είναι η ευρύτερη αντίληψη της ηθικής οικονομίας για την κοινωνία στην ολότητά της. Αποτελούν ίχνη ανεπαρκή εάν ληφθούν μεμονωμένα, αλλά χρήσιμα εάν συνδυαστούν επιλεκτικά. Από δομική σκοπιά η ηθική οικονομία μπορεί για μεγάλο χρονικό διάστημα να παραμείνει οριακό παράδειγμα για το τι πρέπει μια μέρα να πράξει η ανθρώπινη κοινότητα στο σύνολό της. Όμως πολλά απ' όσα σήμερα υπάρχουν στο κέντρο των ανθρώπινων υποθέσεων είχαν αρχικά αναπτυχθεί στο περιθώριό τους και δε θα έπρεπε να απογοητευόμαστε που η ηθική οικονομία δεν μπορεί παρά να είναι στις μέρες μας περιθωριακή.

Ακόμη πιο σημαντικό από τη δομή είναι το πρόβλημα της συμπεριφοράς. Μια ηθική οικονομία που θέλει να βασίζεται σε κοινά ενδιαφέροντα και όχι στο ιδιωτικό συμφέρον πρέπει να καλλιεργεί και τις ανάλογες ευαισθησίες. Εάν η αντίληψή μας για τα υλικά «αγαθά» προέρχεται από το φθίνον αίσθημα της ηθικής «αγαθότητας», η αποκατάσταση του δεσμού μεταξύ υλικού και ηθικού, μεταξύ «αγαθού» και «αγαθότητας» επαναπροσδιορίζει την ίδια την έννοια της οικονομίας κάτω από ένα ριζικά νέο φως. Η ηθική οικονομία αναλαμβάνει την

βάπτιστη των νηπίων ενώ δέχονται τη βάπτιστη των ενηλίκων. Θεωρούν ότι η πολιτική εξουσία ανήκει στον παρόντα κόσμο και είναι ξένη στο βασίλειο του θεού. Ακριβώς γι' αυτό ποτέ δεν αναλάμβαναν πολιτικά αξιώματα. Είναι αντίθετοι με τον όρκο, τον πόλεμο, το διαζύγιο και τη διευθέτηση των διαφορών από τα πολιτικά δικαστήρια, πιστεύοντας ότι όλα αυτά έρχονται σε αντίθεση με την Αγία Γραφή. Ζούσαν σε κοινότητες με κοινοκτημοσύνη.

κρίσιμη λειτουργία της ανάπτυξης μιας οικονομικής κοινότητας που θα αποτελεί πεδίο ηθικής διαπαιδαγώγησης και, συνάμα, ηθικό σύστημα παραγωγής και κατανάλωσης.*

Όπως η πόλις** των Αθηναίων, περίπου δυο χιλιάδες χρόνια πριν, έτσι και η ηθική οικονομία πρέπει να γίνει σχολείο για τη δημιουργία ενός νέου είδους πολίτη με νέα οικονομικά και πολιτικά δικαιώματα και καθήκοντα, τα οποία να αφορούν τόσο στην παραγωγή όσο και στη συμμετοχή στα κοινά. Πρέπει να γίνει ένας χώρος όπου θα μαθαίνει κάποιος το σεβασμό για τα «πράγματα» ως προϊόντα μιας γόνιμης φύσης, ένας χώρος εμπνευσμένης δουλειάς, ένας χώρος ενσάρκωσης του πνευματικού χαρακτήρα της υλικότητας καθώς και ένα παραγωγικό πεδίο για τη δημιουργία αντικειμένων προσωπι-

* Δυστυχώς πολλοί συνεταιρισμοί τροφίμων αγνοούν συχνά αυτή τη λειτουργία, πράγμα που ισχύει τόσο για τους «συνεταίρους» που κάποτε τις διηύθυναν και πραγματοποιούσαν τις αγορές όσο και για το «προσωπικό» που οργάνωνε τη διανομή των τροφίμων. Είναι αυτονόητο ότι η ανάγκη για «αποτελεσματικότητα» και ο ανταγωνισμός των μεγάλων εμπορικών καταστημάτων δικαιολογούν σε ένα βαθμό τη συρρίκνωση των λειτουργιών αυτών των συνεταιρισμών. Εκείνο όμως που προβληματίζει είναι το γεγονός ότι η νοοτροπία που συχνά επιδεικνύουν οι διαχειριστές των συνεταιρισμών — αν και φαινομενικά θα έπρεπε να ενδιαφέρονται περισσότερο — ελάχιστα διαφέρει από εκείνη που διακρίνει το διευθυντή μιας υπεραγοράς. Δεν είναι μόνο ότι η «αποτελεσματικότητα» τίθεται υπεράνω της ηθικής και των παιδαγωγικών λειτουργιών ενός συνεταιρισμού τροφίμων, αλλά πολύ περισσότερο ότι αυτές οι τελευταίες παραγκωνίζονται εξολοκλήρου και ένας συνεταιρισμός τροφίμων είναι μια αποθήκη όπου κάποιος μπορεί να αγοράσει φθηνότερα παρά μια μορφή συνεργασίας με όποια έννοια κι αν προσδώσουμε στον όρο.

** Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

κής κατανάλωσης. Η «διδασκόμενη ύλη» ενός τέτοιου σχολείου περιλαμβάνει την «επαναπνευματικοποίηση» της εργασιακής διαδικασίας, τις «πρώτες ύλες» που αυτή η διαδικασία επεξεργάζεται, το ηθικό πλαίσιο μέσα στο οποίο οι άνθρωποι συνεργάζονται και τους σκοπούς για τους οποίους εργάζονται. Και αυτά χωρίς να ξεχνάμε τα προφανή ζητήματα των οικογενειακών, κοινοτικών ή καθαρά παιδαγωγικών θεσμών και των πολιτικά ελευθεριακών μορφών αυτοκυβέρνησης διαμέσου των οποίων οι άνθρωποι διαπαιδαγωγούνται. Κατ' αυτόν τον τρόπο το οικονομικό πεδίο γίνεται «σχολείο» —όπως ανέκαθεν ήταν, περισσότερο βέβαια για κακό παρά για καλό— που διαμορφώνει τον ηθικό χαρακτήρα του ατόμου και παρέχει την κύρια κατευθυντήρια γραμμή της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Αυτή η οικονομική εικόνα της ηθικής αυτοανάπτυξης δεν μπορεί να διαχωριστεί από τα εργαλεία και τις μηχανές που την κάνουν πραγματικότητα. Οι οικοτεχνολογίες, όπως οι μικρές κλίμακας ηλιακές και αιολικές συσκευές, η οικολογική γεωργία, οι τεχνικές υδροκαλλιέργειας, οι κατοικίες και οι συσκευές που διατηρούν την ενέργεια, με λίγα λόγια όλη εκείνη η πανοπλία των αποκαλούμενων κατάλληλων τεχνολογιών (όρο που δυσκολεύομαι να αποδεχτώ γιατί η λέξη κατάλληλος —για ποιον και για τι;— είναι ηθικά πολύ διφορούμενη) πρέπει να ιδωθεί περισσότερο κάτω από το πρίσμα της ηθικής της λειτουργίας παρά της λειτουργικής της αποτελεσματικότητας. Πρέπει να επαναφέρουμε στις ζωές μας τον ήλιο, τον αέρα, τη γη, την πανίδα, τη χλωρίδα και τα οικοδομικά υλικά των κατοικιών μας με ένα νέο, οικολογικά προσανατολισμένο

τρόπο, εάν θέλουμε να αναπτύξουμε έναν αυθεντικό σεβασμό για το φυσικό κόσμο και τη γονιμότητά του. Η εξάρτησή μας απ' αυτόν πρέπει να είναι προφανής. Υπάρχουν περισσότερα πράγματα στην οικοτεχνολογία από την αποτελεσματικότητα και την ανανεωσιμότητά της. Ο μεταβολισμός μας με τη φύση ή θα είναι αμοιβαία αλληλεξαρτώμενος, ώστε το όραμα που θα διαπλάσουμε για τον εαυτό μας να μας τοποθετήσει σταθερά μέσα στο φυσικό κόσμο και όχι «πάνω απ' αυτόν», ή θα μεταβληθούμε στα πλέον καταστροφικά παράσιτά του.

Θεμελιώδης σ' αυτή την αντίληψη για την αλληλεξάρτηση είναι η αναθεώρηση της φύσης ως ηθικού θεμελίου για ένα νέο οικολογικό ήθος. Αυτό το ηθικό θεμέλιο, τόσο ύποπτο για το σύγχρονο πνεύμα του επιστημονισμού, διαμορφώνει το υλικό της κοινωνικής οικολογίας και απαιτεί ξεχωριστή συζήτηση. Εδώ αρκεί να επισημάνουμε ότι ή θα αναθεωρήσουμε τη φύση ως πεδίο γονιμότητας και ανάπτυξης ή θα τη συλλάβουμε με το πνεύμα της αγοράς σαν άγρια ζούγκλα που θα την εκμεταλλευόμαστε αχαλίνωτα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ο καθένας από εμάς εκμεταλλεύεται τον άλλον μέσα στις σχέσεις αγοραστή και πωλητή. Η οικονομία της αγοράς και η ηθική οικονομία αντιμάχονται σε πολλά διαφορετικά επίπεδα: στις αντιλήψεις τους για τη φύση, την τεχνολογία, την εκπαίδευση, την εργασία, την κοινότητα, την παραγωγή και τη διανομή των μέσων της ζωής. Αντιμάχονται, τέλος, στις αντιλήψεις τους για τα «αγαθά» που τα θεωρούν είτε σαν εμπορεύματα είτε ως ενσάρκώσεις της «αγαθότητας».

Πάνω απ' όλα αντιμάχονται στον τρόπο που οι άντρες και οι γυναίκες οραματίζονται τους εαυτούς τους και τα ιδεώδη

που προάγουν στις αμοιβαίες σχέσεις τους. Πράγματι, αυτά τα ιδεώδη ή δε θα προχωρούν πέρα από την απλή επιβίωση, με όλες τις στενά τεχνοκρατικές και οικονομίστικες συνέπειες, ή θα ανυψώνονται στο επίπεδο της ζωής με τις πλατιά οικολογικές και ηθικές συνεπαγωγές της. Σ' αυτό το σημείο η οικονομία της αγοράς και η ηθική οικονομία προωθούν θεμελιακά αντίθετες ιδέες σ' ό,τι αφορά την αυτοπραγμάτωση της ανθρωπότητας και τον προορισμό της. Ιδέες που οριοθετούν το ίδιο το νόημα των υλικών προϋποθέσεων από τις οποίες εξαρτάται τελική η ανάπτυξή μας.

Ιούλιος 1983

**ΕΚΚΛΗΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ**

ΠΛΗΣΙΑΖΟΥΜΕ ΣΕ ΕΝΑ ΚΡΙΣΙΜΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΗΣ ανάπτυξης του είδους μας και αναπόφευκτα θα βρεθούμε αντιμέτωποι με μια ιστορική επιλογή: ή θα ακολουθήσουμε ένα εναλλακτικό μονοπάτι που θα μας οδηγήσει σε έναν ανθρώπινο, ορθολογικό και οικολογικό τρόπο ζωής ή θα βαδίσουμε το δρόμο της αποσύνθεσης του είδους μας, αν όχι της ολοκληρωτικής του εξόντωσης.

Εάν αυτό ακούγεται παράτολμα υπερβολικό, σαν την κραυγή ενός γερασμένου κινδυνολόγου που στάθηκε περισσότερο από μισό αιώνα μάρτυρας των αυξανόμενων οικολογικών και κοινωνικών κρίσεων, ας επιχειρήσουμε να υπολογίσουμε το είδος και το εύρος των προβλημάτων που έχουν εμφανιστεί τις τελευταίες δεκαετίες και τους κινδύνους τους οποίους προκαλούν σε όλες σχεδόν τις σύνθετες μορφές ζωής, που έχουν εξελιχθεί μέσα στους αιώνες, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου.

Οι κίνδυνοι που έχουν δημιουργηθεί εξαιτίας του πολλαπλασιασμού των πυρηνικών όπλων αναμφισβήτητα δεν έχουν μεγαλοποιηθεί ούτε και στις πλέον ζοφερές επιστημονικές και

κοινωνικές προβλέψεις. Από βιολογική σκοπιά τα ανθρώπινα όντα που θα επιβιώσουν από μια πυρηνική σύγκρουση θα έχουν κάθε λόγο να φθονούν τους νεκρούς. Πύρινες θύελλες, ραδιενεργά κατάλοιπα, εκατοντάδες εκατομμύρια πτώματα σε αποσύνθεση, γυμνά τοπία, εξατμισμένες ή συρρικνωμένες λίμνες, ερείπια πόλεων και κωμοπόλεων, οι χωρίς ελπίδα άρρωστοι και οι θανάσιμα τραυματισμένοι — αφήνω κατά μέρος τη χειρότερη απ' όλες τις προβλέψεις, αυτή του «πυρηνικού χειμώνα», σύμφωνα με την οποία η γη θα σκεπαστεί με σκόνη και συντρίμμια που δε θα αφήνουν τις ακτίνες του ήλιου, που είναι τόσο απαραίτητες για τη ζωή, να περάσουν— όλα αυτά μαζί είναι σοβαρός λόγος για να αναρωτηθούμε κατά πόσο η οικολογία της γης, που κατάφωρα βρίσκεται σε αποσύνθεση, θα είναι ικανή να συντηρήσει και την «επόμενη μέρα» θηλαστικά όπως είναι ο άνθρωπος.

Αυτό που μας ενδιαφέρει στο γεγονός ενός τέτοιου ολοκαυτώματος, μοιραίου για τη ζωή συνολικά, δεν είναι το μέλλον που θα προκύψει για τον ούτως ή άλλως καταδικασμένο «πολιτισμό» μας — με την αναμικτή πίστη του στην τεχνοκρατία, στον εγωτισμό, στον ανταγωνισμό, στη μαζική κουλτούρα, στον εξουσιαστικό ορθολογισμό και κυρίως στην επιθετική νοοτροπία που χαρακτηρίζει τις σχέσεις της κυριαρχίας και της ιεραρχίας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι το μέλλον αυτών των ίδιων των σύνθετων μορφών ζωής που έχουν απομείνει. Ο πράσινος κόσμος της ζωής που μας περιβάλλει είναι πολύ πιθανό να αντικατασταθεί από το σκοτεινό κόσμο μιας αποτεφρωμένης βιόσφαιρας, η ατμόσφαιρα της οποίας θα είναι γεμάτη από τη δυσσομία των νεκρών, το έδαφος και τα

ύδατά της με τη θανατηφόρο ρύπανση των ραδιονουκλεϊδίων, οι πολύπλοκες τροφικές αλυσίδες κοινοτοποιημένες και η ακεραιότητά τους υπονομευμένη από οργανισμούς-φορείς επιδημιών καθώς και από τις ανεξέλεγκτες πληθυσμιακές εκρήξεις των εντόμων. Ένας τέτοιος κόσμος, δίχως να συνυπολογίσουμε τις συνέπειες από την ίδια την έκρηξη της βόμβας, δε θα μπορέσει ποτέ να στηρίξει τις σύνθετες φυτικές και ζωικές μορφές που γνωρίζουμε σήμερα.

Είναι ένας παγκόσμιος θερμοπυρηνικός πόλεμος ακόμα «αδιανόητος»; Παρ' όλο που έχει τελειώσει ο «Ψυχρός Πόλεμος» ανάμεσα στις ΗΠΑ και τη Σοβιετική Ένωση, ο πολλαπλασιασμός των πυρηνικών όπλων και η επακόλουθη μετανάστευση Σοβιετικών επιστημόνων στη Μέση Ανατολή έχουν, αν μη τι άλλο, προμηθεύσει σ' αυτή την τόσο άστατη περιοχή τα μέσα για μια καταστροφική σύρραξη. Οι πιθανότητες μιας πυρηνικής σύρραξης θα αυξηθούν σημαντικά, εάν τα μίσση, η ξενοφοβία και ο θρησκευτικός φουνταμενταλισμός, που κυριαρχούν στην περιοχή, ενισχυθούν από ένα πυρηνικό οπλοστάσιο το οποίο δε θα οδηγήσει τον εχθρό στην ήττα, αλλά στην ολοσχερή εξόντωση. Οι λαοί του αποκαλούμενου «Πρώτου Κόσμου» δεν πρέπει να αισθάνονται ασφαλείς επειδή τελείωσε ο «Ψυχρός Πόλεμος». Ο κίνδυνος ενός θερμοπυρηνικού πολέμου στην περιφέρεια είναι ακόμα μεγαλύτερος σήμερα απ' ότι στο παρελθόν και οι λαοί οφείλουν να κάνουν οτιδήποτε μπορούν για να τον αποσοβήσουν. Ο σημερινός ιστορικός υποβιβασμός των διεθνών σχέσεων συμβαδίζει με την ιστορική αποσάρθρωση των οικολογικών σχέσεων.

Η όξινη βροχή, που έχει ήδη εξολοκλήρου ή εν μέρει κατα-

στρέφει τα μισά από τα δάση της Γερμανίας, και η υλοτόμηση των αγανών αυτοφυών τροπικών δασών με ένα ρυθμό περίπου πέντε εκατομμυρίων δέντρων ημερησίως αποτελούν αδιαμφισβήτητες μαρτυρίες της οικολογικής καταστροφής που πολιορκεί ολόκληρο το περιβάλλον μας. Δε θα αναφερθούμε στους κινδύνους που επιφέρει η χημική ρύπανση του αέρα, των υδάτων, της τροφής, των οικιακών σκευών, των εργασιακών χώρων και των κοινοτήτων. Ούτε θα μιλήσουμε για τους κινδύνους που προκαλούν τα εργοστάσια πυρηνικής ενέργειας, η όξινη βροχή και ο εξουθενωτικός τρόπος ζωής που επιβάλλει ένας στατικός, συμφορημένος, αγχώδης και σε υψηλό βαθμό αστικοποιημένος κόσμος, για τον οποίο η εξέλιξή μας ως είδος δε μας έχει καθόλου προετοιμάσει. Αυτό που πραγματικά μας ενδιαφέρει είναι το πεπρωμένο μας και το μέλλον της ίδιας της βιόσφαιράς μας.

Η ενδεχόμενη καταστροφή των τεράστιων δασών, συμπεριλαμβανομένων των αυτοφυών τροπικών δασών που περιζώνουν τη γη, μας υποχρεώνει να μιλήσουμε για μια κρίση η οποία απειλεί την ακεραιότητα ολόκληρου του οικολογικού μας οικοδομήματος. Η δεκαετία του '80 άρχισε με κλιματολογικές αλλαγές που είναι τόσο αιφνιδιαστικές και δυσοίωνες όσο και τα αίτια που τις προκάλεσαν. Μια ομίχλη, αυξανόμενης πυκνότητας, αποτελούμενη από σταγονίδια αεροζόλ φαίνεται να αιωρείται πάνω από τις αρκτικές περιοχές και, σύμφωνα με την άποψη πολλών επιστημόνων, φαίνεται να ανεβάζει τη θερμοκρασία σ' αυτό το γεωγραφικό λίκνο του παγκόσμιου κλιματολογικού συστήματος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την εκτεταμένη αποψίλωση των δασών που συ-

νεχίζεται ακάθεκτη, δείχνει ότι υπονομεύουμε τις ίδιες τις οικολογικές βάσεις των εποχών μας, τις θερμομετρικές διακυμάνσεις και τα ευαίσθητα θερμοστατικά συστήματα που επηρεάζουν από κάθε πλευρά τις καιρικές συνθήκες. Οι επεκτεινόμενες ηλιακές κηλίδες* και η δραστηριότητα των ηφαιστειών μας παρέχουν εύκολες δικαιολογίες στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε τις κλιματολογικές μεταβολές που εμφανίστηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές της δεκαετίας του '80. Συσκοτίζουν όμως τις μακροπρόθεσμες εποχιακές αλλαγές που δείχνουν να επηρεάζουν τους βασικούς βιοχημικούς κύκλους του πλανήτη μας. Οι ιδιαίτερα σημαντικές απορρυθμίσεις στη θερμοκρασία και στις ατμοσφαιρικές κατακρημνίσεις,** οι περίοδοι ανυδρίας ή υπερβολικών βροχοπτώσεων και οι αντίστοιχες αντιδράσεις του φυτικού και ζωικού κόσμου φαίνεται να προμηνύουν, εάν εξακολουθήσουν οι σημερινοί ρυθμοί ρύπανσης, σοβαρές κλιματολογικές κρίσεις στο χρονικό διάστημα μιας δεκαετίας. Κρίσεις των οποίων την εμφάνιση οι περισσότερες προβλέψεις μια γενιά πριν είχαν μεταθέσει για αρκετούς αιώνες αργότερα.***

* Σ.τ.Μ.: Περιοχές στον ήλιο ή στους διάφορους πλανήτες και στους δορυφόρους τους που αντανακλούν λιγότερο το φως και γι' αυτό φαίνονται σκιερές. Με τη βοήθεια κυρίως των κηλίδων προσδιορίζεται ο χρόνος περιστροφής ουράνιων σωμάτων γύρω από τον άξονά τους.

** Σ.τ.Μ.: Στη μετεωρολογία ατμοσφαιρικές κατακρημνίσεις ονομάζονται όλες οι μορφές του νερού, υγρές ή στερεές, που πέφτουν από την ατμόσφαιρα στο έδαφος: η βροχή, το χιόνι και το χαλάζι.

*** Βλέπε για παράδειγμα το δοκίμιό μου *Ecology and Revolutionary Thought*, γραμμένο το 1964 που αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο μου *Post-Scarcity Anarchism*, Εκδόσεις Black Rose Books, Μόντρεαλ, 1972. Το δο-

Από βιομηχανική και τεχνολογική σκοπιά βαδίζουμε με δεμένα μάτια και διαρκώς επιταχυνόμενο βήμα προς την άβυσσο. Από τη δεκαετία του '50 και μετά έχουμε φορτώσει τον πλανήτη μας με τόσα οικολογικά βάρη που δεν έχουν προηγούμενο στην ανθρώπινη ιστορία. Η πίεση που ασκούμε στο περιβάλλον είναι, το λιγότερο, αποκρουστική. Μόνο τα προβλήματα που δημιουργούνται εξαιτίας της όξινης βροχής αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα των αναρίθμητων προβλημάτων που αναδύονται παντού στον πλανήτη μας. Τα αργιούχα — σαν από σκυρόδεμα— εδάφη, απροσπέλαστα σε κάθε μορφή φυτικής ανάπτυξης, τα οποία αντικαθιστούν τα δυναμικά εδάφη που άλλοτε συντηρούσαν τα εύφορα αυτοφυή δάση, παραμένουν τα αδιάσειστα αποδεικτικά στοιχεία της μαζικής διάβρωσης του εδάφους σε όλες τις περιοχές βόρεια και νότια της ισημερινής ζώνης. Ο ισημερινός, λίκνο όχι μόνο των καιρικών συνθηκών όπως οι πολικοί πάγοι, αλλά ενός ιδιαίτερα σύνθετου πλέγματος ζωικής και φυτικής ζωής, έχει απογυμνωθεί σε σημείο που τεράστιες εκτάσεις της περιοχής να μοιάζουν με άγονο σεληνιακό τοπίο. Δεν ακόβουμε» πλέον τα δάση μας, αυτή την περιβόητη «ανανεώσιμη πλουτοπαραγωγική πηγή», για να παράγουμε καύσιμη ύλη, ξυλεία και χαρτί. Τα κονιορτοποιούμε με τέτοια ταχύτητα και «αποδοτικότητα»

κίμο αυτό προέβλεπε πολλά απ' αυτά τα προβλήματα προβάλλοντας την εμφάνισή τους στο απώτερο μέλλον. Σήμερα όμως, δύο δεκαετίες αργότερα, εκείνο που φαινόταν να είναι υπερβολικό — ακριβώς επειδή αποτελούσε μια υποθετική προβολή στο μέλλον— τείνει τώρα σαν μια μάλλον μετριοπαθή αφήγησι των τεράστιων οικολογικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε.

που κάθε ισχυρισμός για επανορθωτική δράση να αποτελεί απλώς σχήμα λόγου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο ο πλανήτης μας δε ρυπαίνεται απλώς, αλλά απλοποιείται. Τα εδάφη του μετατρέπονται σε άμμο. Τα μεγαλοπρεπή δάση του με γοργούς ρυθμούς αντικαθίστανται από ένα φτωχό συνονθύλευμα αγριόχορτων και θάμνων, μια εξέλιξη συνηθισμένη όταν η βλάστηση σε οποιαδήποτε σύνθετη μορφή δεν μπορεί πλέον να διατηρηθεί. Η άγρια φύση παρακμάζει και βρίσκεται στα πρόθυρα της εξαφάνισης, εξαρτώμενη σε μεγάλο βαθμό από το κατά πόσο ένα ή δύο έθνη —ή οι κυβερνήσεις τους— θα συμφωνήσουν ότι ορισμένα θηλαστικά της θάλασσας και της ξηράς, ορισμένα είδη πτηνών ή ορισμένα μεγαλοπρεπή δέντρα «αξίζουν» να διασωθούν ως προσοδοφόρα περιουσιακά στοιχεία στους ισολογισμούς των επιχειρήσεων.

Έπειτα από κάθε τέτοια απώλεια η ανθρωπότητα χάνει κάτι από τον ίδιο της τον εαυτό: την ευαισθησία της απέναντι στη ζωή καθαυτή, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης ζωής και του πλούτου της αισθαντικότητάς της. Εάν μπορούμε να μάθουμε να αγνοούμε το πεπρωμένο των φαλαινών και των κονδύρων, στην ουσία να αντιμετωπίζουμε τη μοίρα τους μέσα από χαριτωμένα στερεότυπα, είναι εξίσου εύκολο τότε να μάθουμε να αγνοούμε τη μοίρα του λαού της Καμπότζης στην Ασία, του λαού του Σαλβαδόρ στην Κεντρική Αμερική και, τελικά, των ανθρώπων που ζουν πλάι μας, στις κοινότητές μας. Εάν φτάσουμε σ' αυτό το βαθμό αθλιότητας, τότε θα απογυμνωθούμε πνευματικά σε τέτοιο σημείο που θα είμαστε ικανοί να αγνοήσουμε ακόμη και τον τρόπο του θερμοπυρηνι-

κού πολέμου. Όπως έχουμε απλοποιήσει τα βιοτικά οικοσυστήματα με τις υλοτόμους και φονικές τεχνολογίες μας κατά τον ίδιο τρόπο έχουμε απλοποιήσει τα ψυχικά οικοσυστήματα που προσδίδουν στον καθέναν από εμάς την ατομική μοναδικότητά του. Τείνουμε να καταστήσουμε τον εσωτερικό μας κόσμο τόσο ομογενοποιημένο και νεκρό όσο το εξωτερικό μας περιβάλλον έτσι ώστε ένας πόλεμος ολοκληρωτικής καταστροφής απλώς θα εξωτερικεύε το βαθύ ύπνο στον οποίο έχει υποπέσει η πνευματική και ηθική μας ακεραιότητα. Η διαδικασία της απλοποίησης, πολύ περισσότερο από τη ρύπανση, απειλεί να καταστρέψει τις αναρρωτικές δυνάμεις της φύσης και της ανθρωπότητας, τη συνηθισμένη τους ικανότητα να εξαλείφουν τις δυνάμεις της καταστροφής και να αποκαθιστούν στον πλανήτη τη ζωή και τη γονιμότητα. Η ανθρωπότητα απογυμνωμένη από την ικανότητα να αλλάξει έναν τερατώδη «πολιτισμό», στερημένη τελικά από τη δύναμη της αντίστασης, αντικατοπτρίζει ένα φυσικό σύμπαν αποδυναμωμένο από την ικανότητά του να αναπαράγει τον πράσινο και ζωντανό κόσμο.

Η τεχνολογία και η επιστήμη, οι οποίες στήριξαν αυτές τις ρηξικέλευθες διεκδικήσεις που θα απελευθέρωναν την ανθρωπότητα από τα πανάρχαια βάρη της άγνοιας, της δεισδαιμονίας και της αντίστασης μιας «φειδωλής» φύσης, τώρα έχουν στραφεί ενάντια στην ίδια την ανθρωπότητα, δημιουργώντας καινούργιους μύθους «προόδου», ελέγχου, ωφελιμότητας και αποτελεσματικότητας. Αυτοί οι νέοι μύθοι απειλούν να αλυσοδέσουν το είδος μας σε μια ακόμη πιο σκοτεινή μοίρα απ' αυτήν που υποτίθεται ότι το απάλλαξαν. Το ιατρικό και χημικό μας οπλοστάσιο, το αποτέλεσμα των βιομηχανικών ε-

φαρμογών, ίσως το πιο διάσημο από τα τεχνικά και επιστημονικά επιτεύγματά μας, μας προστατεύει από λοιμώδεις νόσους μόνο και μόνο για να παραδώσει το σώμα μας βορά στις αποκαλούμενες εκφυλιστικές ασθένειες όπως στον καρκίνο. Τα χημικά εργαστήρια, που με τα «θαυματουργά φάρμακα» σώζουν τη ζωή μας στην παιδική ηλικία, απειλούν να μας ξεκάνουν με τις καρκινογόνες ουσίες τους όταν γίνουμε μεσήλικες. Είναι σαν μια γενιά που ενώ βγήκε σώα και αβλαβής από τη μήτρα —για να υπομείνει στη συνέχεια τις οδύνες της ζωής σε έναν κόσμο έντονα ορθολογικοποιημένο και ψυχοφθόρο— να είναι αναγκασμένη να απαρνηθεί γρήγορα τη σοφία της ηλικίας και τους καρπούς της ανάπαυσης λόγω ενός πρόωρου θανάτου οφειλόμενου στις λεγόμενες ασθένειες του πολιτισμού.

Εάν αυτή η ετυμηγορία καθρεφτίζει το «άριστο» που η επιστήμη και η τεχνολογία θα μπορούσαν να προσφέρουν μέσα από την πλέον ανθρωπιστική τους πλευρά, ας αναρωτηθούμε ποια μπορεί να είναι η κρίση μας για το χειρίστο, για τα αποτελέσματα της εμφανώς δαιμονικής πλευράς της επιστήμης και της τεχνολογίας: για τις βόμβες, για τα όπλα, για τους πυραύλους, τα ρομπότ, τους εξοπλισμούς της κυβερνητικής, τα χημικά συνθετικά, τους καρπούς της πυρηνικής και γενετικής έρευνας. Εκτός, ίσως, από μερικά διαγνωστικά μηχανήματα, κάποιες τεχνικές χειρουργικής, τα αναισθητικά και τις «μαγικές σφαίρες»* —ακόμη και εδώ υπάρχει εξαίρεση: οι

* Σ.τ.Μ.: Ο όρος «μαγικές σφαίρες» πρωτοχρησιμοποιήθηκε το 1940 και υποδήλωνε μια ουσία ή μια θεραπεία που θα ήταν ικανή να καταστρέψει τους παθογενείς παράγοντες (μικρόβια) χωρίς παρενέργειες.

δραστηριότητες των «πειραματιστών» Ναζί, όπως αυτές του Χερ Μένγκελε στο Άουσβιτς— οι περισσότερες τεχνικές ή επιστημονικές εφαρμογές έχουν κάνει μάλλον κακό παρά καλό στην ανθρωπότητα. Στοχεύοντας συχνά στην αποτελεσματική εξόντωση περισσότερων ανθρώπινων όντων, η τεχνολογία και η επιστήμη δεν άνθισαν ποτέ τόσο πολύ, με τόση πληρότητα και γονιμότητα, όσο στον πόλεμο, στην τέχνη να φονεύεις ανθρώπινα όντα — με πιθανή εξαίρεση την «εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων», δηλαδή την τέχνη να φονεύεις τη φύση. Στο σημείο αυτό η τεχνολογία και η επιστήμη συνενώνονται στην πιο δαιμονική τους μορφή: στη χρησιμοποίηση της φύσης προκειμένου να καταστρέψουν τους ανθρώπους, ξεθάβοντας τα κρυμμένα αποθέματα ουρανού για να κατασκευάσουν βόμβες ή λιώνοντας τα μεταλλεύματα για να φτιάξουν όπλα ή εφαρμόζοντας τους νόμους της για να αφανίσουν ολόκληρες πόλεις και τελικά την ίδια τη βιόσφαιρα.

Κάθε τζίνι* που απελευθερώνεται από τους ιερούς δοκιμαστικούς σωλήνες της τεχνολογίας και της επιστήμης εμφανίζεται με ένα ευγνώμον χαμόγελο μόνο και μόνο για να υψωθεί πελώριο πάνω από εμάς δείχνοντας απειλητικά και γυμνά τα δόντια του, απαλλαγμένο πλέον από τους περιορισμούς. Σπάνια κάποια τεχνική ή κάποιο τμήμα γνώσης έχει απαγγισθωθεί από τη δαιμονική του μοίρα να φονεύει το ανθρώπινο είδος με ένα ρυθμό που ενδέχεται τελικά να ξεπεράσει την

* Σ.τ.Μ.: Το τζίνι, σύμφωνα με τις λαϊκές παραδόσεις των μωαμεθανών, είναι ένα πνεύμα που βρίσκεται φυλακισμένο μέσα σε κάποιο λυχνάρι ή μπουκάλι, περιμένοντας να απελευθερωθεί.

ικανότητα αναπαραγωγής του είδους μας. Μόνο στον 20ο αιώνα, περίπου διακόσια εκατομμύρια άνθρωποι έχουν άμεσα ή έμμεσα σκοτωθεί σε πολέμους, οι οποίοι έχουν εν μέρει εννορηστρωθεί από τη συνδυασμένη προσπάθεια των επιστημόνων και των τεχνικών. Ένα σώμα γνώσης τόσο αντεστραμμένο, που τροφοδοτεί τη βαρβαρότητα αντί τον πολιτισμό, το σκοτάδι αντί το διαφωτισμό, την καταστροφή αντί τη δημιουργία, συνιστά για το σκεπτόμενο άτομο της εποχής μας μια πρόκληση πολύ μεγαλύτερη από τα συγκεκριμένα προβλήματα του θερμοπυρηνικού μακελειού.

Εμείς, οι άνθρωποι αυτής και της προηγούμενης γενιάς, δεν είμαστε οι μόνοι που ασχοληθήκαμε μ' αυτά τα ζητήματα. Εάν ο Μέγας Αλέξανδρος, ο Καίσαρας ή ο Ναπολέων, αυτοί οι άνδρες που ο Χέγκελ βάφτισε «πνεύματα της παγκόσμιας ιστορίας», κατείχαν την ίδια με εμάς γνώση να σκοτώνουν, το είδος μας θα είχε υποστεί το άδικο τέλος του πριν από πολλές γενιές. Έχουμε απλώς δημιουργήσει μέσω της τεχνολογίας και της επιστήμης μια ικανότητα να φονεύουμε την οποία εκείνοι ήταν υποχρεωμένοι να επιτυγχάνουν μέσω της πανουργίας και της «στρατηγικής». Η ανθρωπότητα αιώνες τώρα διακατέχεται από το ίδιο ψυχικό και ηθικό σύμπλεγμα, ένα σύμπλεγμα που ωθεί στη δημιουργία μιας κοινωνίας προσανατολισμένης μάλλον στο θάνατο παρά στη ζωή. Στη διάρκεια αυτής της μεγάλης περιόδου —και παρά τους θρύλους για τους ηθικούς φραγμούς του Λεονάρντο ντα Βίντσι— λίγοι ήταν εκείνοι που έδειξαν να έχουν ενδοιασμούς απέναντι στην ίδια τους την τεχνολογική φαντασία και την επινόηση μέσω μαζικής ανθρωποσφαγής.

Η τόσο καλά εδραιωμένη ικανότητα του ανθρώπου να χρησιμοποιεί την κακοίθη δύναμη της τεχνολογίας για να καταστρέφει αντί την καλοίθη δύναμη για να δημιουργεί απαιτεί μια διερευνητική ανάλυση των ηθικών στοιχείων και της προσπέλασης αυτού που σήμερα αποκαλούμε «πολιτισμό». Εδώ αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι τα «μέσα παραγωγής» έχουν γίνει πλέον πολύ ισχυρά, σε μεγάλο βαθμό χειραγωγήσιμα από μικρές, ιδιόμορφες, αν όχι παρανοϊκές, ελίτ, ιδιαίτερα επιθετικά και καρκινώδη στη μεταστατική τους ανάπτυξη, ώστε να σχεδιάζονται και λίγο πολύ να χρησιμοποιούνται σαν απλά μέσα καταστροφής. Το ατσάλι, που ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Καίσαρες χρησιμοποίησαν για να εξολοθρεύσουν την ανθρώπινη ζωή, όπως η μαύρη πυρίτιδα, που ο Ναπολέων χρησιμοποίησε στους βομβαρδισμούς του πυροβολικού του, είναι ασήμαντα υπολείμματα ενός σχετικά πράου παρελθόντος. Έχουν αντικατασταθεί από θερμοπυρηνικές βόμβες και βόμβες νετρονίων, χημικά αέρια που προσβάλλουν το νευρικό σύστημα, θανατηφόρα μικρόβια, τοξίνες και αλάνθαστα συστήματα εκτόξευσης που μπορούν σε διηπειρωτική κλίμακα να επιφέρουν τρομακτικές καταστροφές χρησιμοποιούμενα από ανθρώπινα ρομπότ με εξαρτημένα ανακλαστικά και στο άμεσο μέλλον από μη ανθρώπινα ρομπότ που θα «κρητύττουν» πόλεμο ή ειρήνη προγραμματισμένα από ανθρώπους των οποίων η σύνεση και η πνευματική ισορροπία είναι κατάφωρα αμφίβολες.

Βρισκόμαστε στο σημείο όπου η τεχνική και επιστημονική πρόοδος, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, δεν έχει τίποτα να υποσχεθεί για την ανθρώπινη επιβίωση και ευημερία. Με την

ανακάλυψη των πυρηνικών βομβών κάθε τεχνική πρόοδος φαίνεται να καθοδηγείται από το κινήρι για αυξανόμενη δύναμη καταστροφής ενώ οι σκοποί της ελάχιστα πλέον αποκρύβονται από τους σαθρούς ισχυρισμούς ότι προορίζεται να «υπηρετήσει» την ανθρωπότητα. Συνεπώς δεν είναι απλώς λουδισμός* η άποψη ότι θα είμαστε πιο ασφαλείς ως είδος, εάν μπορούσαμε να παλινορθώσουμε έναν παλαιολιθικό κόσμο πυρολιθικών εργαλείων παρά να «προοδεύουμε» προς ένα «μεταβιομηχανικό» κόσμο «ευφυών ρομπότ». Όχι ότι το πρώτο είναι καθαυτό επιθυμητό, αλλά απλώς είναι λιγότερο απειλητικό και δαιμονικό σε μια κοινωνία που την κυβερνούν ηθικά κρετίνοι και συναισθηματικά κτήνη.

II

Αν δεν ανακαλύψουμε εκ νέου τις πρώιμες ευκαιρίες που είχαμε να εκτρέψουμε τις τάσεις της τεχνολογίας, της επιστή-

* Σ.τ.Μ.: Ο λουδισμός αναπτύχθηκε στην Αγγλία, στο πρώτο βιομηχανικό κράτος της εποχής, μεταξύ των χρόνων 1810-1820. Με αφετηρία την υφαντουργία εξαπλώθηκε πλατιά και σε άλλους βιομηχανικούς κλάδους και άκμασε ιδιαίτερα μεταξύ του 1811 και του 1813. Αποτελούσε μια βίαιη αντίδραση των εργατών στη μαζική εισαγωγή των μηχανών στη βιομηχανία και στην ανεργία που ήταν το κύριο αποτέλεσμά της. Οι λουδίτες κατέστρεφαν τις μηχανές ή έκαναν σαμποτάζ οργανωμένοι σε μαχητικές μυστικές ομάδες των οποίων ο αρχηγός έφερε το συνηματικό παρανόμι «στρατηγός Λουδ» απ' όπου πήραν και το όνομά τους. Κατά μία άλλη άποψη ονομάστηκαν έτσι από το νεαρό Νεντ Λουδ που με μια βαριοπούλα όρμησε στους αργαλειούς που βρίσκονταν στο χώρο της δουλειάς του.

μης και ενός αυταρχικού ορθολογισμού, που σήμερα τόσο επιπόλαια βαφτίζουμε «πρόοδο», η κοινωνία θα αντιμετωπίσει το θερμοπυρηνικό μακελειό ή την οικολογική αποσύνθεση ως ένα ρεαλιστικό πεπρωμένο. Πώς φτάσαμε σ' αυτή την κατάσταση; Έχουμε απλώς κάνει λάθος στην κρίση μας για τους ανθρώπους ως ζώα με ηθική και λογική εξέλιξη που προχωρούν πάντα μπροστά, προς τα υψηλά και απελευθερωτικά ιδεώδη της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού; Είναι το είδος μας εγγενώς μισαμένο από μια ακατάσχετη επιθυμία να κυριαρχεί, να φαντάζεται το «άλλο» — είτε πρόκειται για τη φύση, τη γυναίκα, τις εθνικές ομάδες ή, ευρύτερα, τους συνανθρώπους μας— σαν χειραγωγήσιμο αντικείμενο ή σαν ανταγωνιστή που πρέπει να υποταχθεί; Είναι η ίδια η «πρόοδος» ένας μύθος ο οποίος, μέσω της ίδιας της αυτοανάπτυξής του, μετατρέπεται στο αντίθετό του, σε μια οπισθοδρόμηση; Είναι το θερμοπυρηνικό μακελειό ή η οικολογική αποσύνθεση η φυσική μοίρα ενός είδους που υπήρξε από την αρχή ατελής, ενός είδους που τα ηθικά και διανοητικά πέπλα της «πρόοδου» απέκρυψαν την έντονα καταστροφική του παρόρμηση, η οποία βρήκε απλώς στην κοινωνική εξέλιξη τα πανίσχυρα εργαλεία και τα ολέθρια μέσα για να αφανίσει τον πλανήτη;

Ή μήπως έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι αυτά τα ερωτήματα έχουν μόνο περιορισμένη ισχύ, ότι εκφράζουν μια σχετικά πρόσφατη δυσοίωνα απόκλιση από το «κύριο ρεύμα» της ανθρώπινης και της φυσικής εξέλιξης; Έχουμε άραγε λόγους να ελπίζουμε ότι τα ανθρώπινα όντα διαθέτουν έμφυτα ηθικά και λογικά προτερήματα τα οποία είναι πραγματικά απελευθερωτικά και υπάρχουν σήμερα με τη μορφή μιας δυνατότη-

τας που μπορεί να ανακτηθεί και να πραγματωθεί; Είναι δεδομένο ότι το «άλλο» πρέπει να αναχθεί σε απλό αντικείμενο χειραγώγησης ή μπορεί να υπάρχει ως αυτοσκοπός, ο οποίος να συγκεντρώνει την ανιδιοτελή φροντίδα μας ή την ήπια μεταχείρισή μας μέσα σε μια οικολογική κοινότητα που βασικό της μέλημα να είναι η φροντίδα και η διατήρηση όλων των ζωντανών όντων; Υπάρχει, ενδεχομένως, ένα «κύριο ρεύμα» πρόοδου από το οποίο έχουμε απομακρυνθεί όπως το κλαδί από τον κύριο κορμό του δέντρου; Υπάρχει ένα γενικό κίνημα σε ό,τι αφορά τα ζητήματα της ζωής και της ανθρωπότητας το οποίο, κρυμμένο στην ομίχλη της ιστορίας, διαφυλάσσει ακόμα την υπόσχεση των νέων ιδανικών της ελευθερίας, της αγάπης και της βαθιάς θηϊκής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπινων όντων και μεταξύ της ανθρωπότητας και της φύσης;

Πώς θα μπορέσουμε να απαντήσουμε σ' αυτά τα ερωτήματα, ή τουλάχιστον να τα κατανοήσουμε, εάν δεν υπάρχουν γύρω μας αυτόνομα σκεπτόμενοι άνθρωποι να τα διατυπώσουν; Εάν θέλουμε να απαντήσουμε, είμαστε υποχρεωμένοι να γυρίσουμε πίσω στην ιστορία, για να δούμε αν υπήρξε ποτέ κάποια τάση στην εξέλιξη που υποσχόταν μια απελευθερωτική πρόοδο. Πρέπει να προσπαθήσουμε να εξακριβώσουμε εάν υπήρξε στο είδος μας και στην κοινωνία μας ένα άλλο σταυροδρόμι, μια άλλη διακλάδωση, μια τάση που κύριο χαρακτηριστικό της να ήταν η εξέλιξη προς τη συνείδηση και τον αληθινό διαφωτισμό. Το νεκρό χέρι του παρελθόντος δε βαραίνει πάνω στη «σκέψη των ζωντανών» σαν «εφιάλτης» όπως ισχυριζόταν, περισσότερο από έναν αιώνα πριν, ο Μαρξ ούτε μπορεί η σαρωτική κοινωνική αλλαγή «να αντλεί την ποιήσή της

(...) μόνο από το μέλλον». Γιατί δεν υπάρχει μέλλον για μια ανθρωπότητα η οποία, καθώς απουσιάζει η ριζική αλλαγή των θεσμών και της νοοτροπίας, δείχνει να βαδίζει σε μια κατεύθυνση που απειλεί την ίδια την επιβίωσή της. Αντίθετα, «η παράδοση όλων των νεκρών γενεών» την οποία ο Μαρξ, εισπνέοντας τις αναθυμώσεις του προοδευτισμού του 19ου αιώνα, ήλπιζε να ξορκίσει με την «ποίηση» του μέλλοντος πρέπει τώρα να ξανακερδηθεί και να ερευνηθεί με τα δεδομένα του αδιεξόδου που αντιμετωπίζουμε. Το μέλλον, όπως το γνωρίζουμε σήμερα, είτε με τη μορφή του σοσιαλισμού είτε με τη μορφή του καπιταλισμού, δεν έχει καμιά ποίηση να μας εμπνεύσει.*

Οι «νεκροί» δεν έχουν «θάψει τους νεκρούς», όπως ήλπιζε ο Μαρξ. Τα λείψανά τους μας περιβάλλουν για καλό ή για κακό και προσφέρουν τα παραδείγματα, καλά και κακά, βάσει των οποίων κρίνουμε το παρόν και στην κυριολεξία ξαναφτιάχνουμε ένα μέλλον θεμελιωμένο στο συνεχές ενός ανθρωπιστικού και οικολογικού παρελθόντος, ενός παρελθόντος που τον επόμενο αιώνα μπορεί να μας οδηγήσει σε μια ανθρωπιστική και οικολογική κοινωνία.** Συνεπώς πρέπει να γυρίσουμε πίσω

* Οι φράσεις εντός εισαγωγικών αυτής της παραγράφου είναι από το κείμενο του KARL MARX: *The Eighteenth Brumaire of Louis Napoleon*, που περιέχεται στη συλλογή KARL MARX, FRIEDRICH ENGELS: *Selected Works*, Εκδόσεις Progress Publishers, Μόσχα, Τόμος Α', σελ. 400.

** Το βιβλίο μου *Ecology of Freedom* στο μεγαλύτερο μέρος του αποβλέπει στην επαν οικειοποίηση και επανεξέταση αυτού του προτάγματος και ο αναγνώστης θα πρέπει να το συμβουλευθεί για μια πιο εκτεταμένη διερεύνηση. Παρ' όλο που το βιβλίο μου αυτό δέχτηκε πολλές καλές κρι-

στο χρόνο, τουλάχιστον στη συνείδησή μας, για να προσδιορίσουμε πότε και πώς «πλανηθήκαμε», ώστε να μπορέσουμε να ακολουθήσουμε ξανά το χαμένο μονοπάτι που ενδέχεται να μας οδηγήσει σε μια απελευθερωτική κοινωνία.

Η πιο εύληπτη ίσως σύνοψη που διαθέτουμε για την τάση της ανθρωπότητας προς την επιθετικότητα και την κυριαρχία, *Η Ανατομία της Ανθρώπινης Καταστροφικότητας* του Έριχ Φρομ, αντικρούει αποτελεσματικά την άποψη ότι οι παραστάσεις του είδους μας είναι εγγενώς προσανατολισμένες στον ανταγωνισμό και την υποταγή. Μετά από μια εξαντλητική επανεξέταση ηθολογικών, παλαιοντολογικών, ανθρωπολογικών και πρόσφατων ιστορικών δεδομένων, ο Φρομ συμπεραίνει ότι η ανθρώπινη «καταστροφικότητα», στην πραγματικότητα αντιπαλότητα, «δεν είναι ούτε έμφυτη ούτε μέρος της “ανθρώπινης φύσης” και δεν είναι κοινή σε όλους τους ανθρώπους». Αντίθετα αν κρίνουμε από την ανάλυση τριάντα περίπου «πρωτόγονων» φυλών, οι περισσότερες απ' αυτές ήταν στην καλύτερη περίπτωση «κοινωνίες καταφατικές στη ζωή» ή «μη καταστροφικές και μη επιθετικές κοινωνίες», οι οποίες «με κανέναν τρόπο δεν ήταν διαποτισμένες με επιθετικότητα,

τικές, ορισμένοι που έβγαζαν μάλλον έτοιμες απαντήσεις παρά μια ανάπλαση και μια εκ νέου ανακάλυψη τόσο των καταπιεστικών όσο και των απελευθερωτικών στοιχείων των παραδόσεών μας — των ιστορικών και των ιδεολογικών— αναπόφευκτα παρανόησαν το βαθύτερο σκοπό αυτού του βιβλίου. Ως εκ τούτου ο αναγνώστης πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός με τους θεμελιακούς στόχους του βιβλίου και να μην ξεχάσει ότι λειτουργία και επιδίωξη του βιβλίου είναι η γνώση του «πολιτισμού» μας.

αγριότητα ή υπερβολική καχυποψία», ενώ στη χειρότερη περίπτωση απλώς στερούνταν «ένα είδος ευγένειας και εμπιστοσύνης» που ήταν σύνηθες στις «καταφατικές στη ζωή κοινωνίες».*

Από πολιτική πλευρά, κάνοντας μια γενική και διορατική κριτική σε εκτεταμένες περιόδους κοινωνικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, η Τζέιν Μάνσμπριτζ στην αξιοσημείωτη και καλά τεκμηριωμένη μελέτη της για τη δημοκρατία με τίτλο *Πέρα από την Ανταγωνιστική Δημοκρατία* υπογραμμίζει ότι η πρόσωπο με πρόσωπο, εξισωτική και συναινετική δημοκρατία, η «ενωτική δημοκρατία», η οποία βασίζεται στη φιλία, αντίθετα από τη σύγχρονη «ανταγωνιστική δημοκρατία», η οποία δομείται γύρω από την αντιπροσώπευση, την ιεραρχία και την αρχή της πλειοψηφίας που βασίζεται σε ανταγωνιστικά συμφέροντα, «έχει αναμφισβήτητα μεγαλύτερη ιστορία από οποιαδήποτε άλλη μορφή διακυβέρνησης. Εμείς, τα ανθρώπινα όντα, ζήσαμε ένα ποσοστό μεγαλύτερο του 99% της ιστορίας μας σε κληρονομικές-συλλεκτικές ομάδες, οι οποίες σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις εφάρμοζαν την ενωτική δημοκρατία».**

Εάν αυτά τα συμπεράσματα είναι ορθά και μπορούν πλέον να υποστηριχθούν από ένα σημαντικό αριθμό δεδομένων, πρέπει να αναρωτηθούμε πότε και πώς ο «πολιτισμός» άλλαξε

* ERICH FROMM: *The Anatomy of Human Destructiveness*, Εκδόσεις Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη, 1973, σελ. 181 και 169.

** JANE MANSBRIDGE: *Beyond Adversary Democracy*, Εκδόσεις Basic Books, Νέα Υόρκη, 1980, σελ. 10.

πορεία και από την ειρηνική, εξισωτική οργάνωση των ανθρώπινων σχέσεων, η οποία είχε ως κύριο μέλημα την ανθρώπινη μέριμνα, κατευθύνθηκε προς μια κοινωνική τάξη ολοένα και περισσότερο επιθετική, ιεραρχική και ανταγωνιστική. Δηλαδή προς κοινωνίες που έχουν διαποτίσει κάθε μεγάλο ανθρώπινο επίτευγμα με καταστροφικές δυνάμεις και έχουν με κάθε τρόπο εκμαιεύσει νοοτροπίες καταναγκασμού και κυριαρχίας. Ποια είναι, λοιπόν, μέσα στην ιστορία τα σταυροδρόμια στα οποία τα ανθρώπινα όντα, ακολουθώντας ένα συγκεκριμένο μονοπάτι, άρχισαν να χρησιμοποιούν ακόμη και ολοφάνερα ήπιες τεχνολογίες, τη δύναμη της διάνοιας και ορισμένους θεσμούς αποβλέποντας στην καταπίεση και στην εκμετάλλευση;

Δύο περίοδοι της κοινωνικής εξέλιξης, οι οποίες υποδηλώνουν πού έλαβε χώρα αυτή η παρεκτροπή, φαίνεται να αναδύονται από τις ομίχλες του παρελθόντος. Η μία είναι καθοριστική για την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας γενικά, η άλλη για τη διαμόρφωση της σύγχρονης εποχής στις πιο κτηνώδεις και ολέθριες για τη ζωή μορφές της. Η πρώτη παρέκκλιση περιλαμβάνει μια σειρά μετατοπίσεων από τις μητροκεντρικές στις πατροκεντρικές κοινωνίες, για την ακρίβεια, από τις εξισωτικές και οικιακά προσανατολισμένες σχέσεις σε σχέσεις ιεραρχικές και πολιτικά προσανατολισμένες. Αυτές οι τελευταίες έφτασαν σε κρίσιμο σημείο με την εμφάνιση του πολεμιστή της εποχής του χαλκού. Η άλλη παρεκτροπή, η πιο πρόσφατη, συνέβη με την ανακάλυψη του «Νέου Κόσμου». Η επεκτεινόμενη οικονομία της αγοράς, η οποία αναπτύχθηκε μέσα στους κόλπους της όψιμης φεουδαρχικής κοινωνίας, αν

και απείχε πολύ από το να είναι ήπια, δεν έσπειρε εξαρχής τον κοινωνικό και οικολογικό όλεθρο. Διαμόρφωσε όμως μια τέτοια κοινωνική κατάσταση απληστίας, ωμότητας και καταστροφικότητας, ώστε καμιά προγενέστερη εμπορική κοινωνία να μην μπορεί να συγκριθεί μαζί της. Σαγηνευμένη από τα πολυτίμα μέταλλα και τον πλούτο των δύο τεράστιων ηπείρων, της Βόρειας και της Νότιας Ινδιάνικης Αμερικής, η ευρωπαϊκή κοινωνία βυθίστηκε σε μια φρενήρη πλεονεξία και η ακόρεστη δίψα της για πλούτη πυροδότησε μια ολοκληρωτική επανάσταση στις ανθρώπινες αξίες, τους σκοπούς και τις ανάγκες. Μια επανάσταση η οποία εξακολουθεί να διαποτίζει τη σύγχρονη κουλτούρα μας. Πολύ περισσότερο από την Κίρκη στην Οδύσσεια, η οποία μεταμόρφωσε τους ανθρώπους σε κτήνη, η παρθένα Αμερική έγινε η γούρνα που μεταμόρφωσε τους Ευρωπαίους όλων των εθνών σε γουρούνια. Δεν έχουμε ακόμα αποβάλει τις γουρουνότριχες αυτών των θρυλικών όντων. Ακόμα χειρότερα, έχουμε αναπτύξει πιο κοφτερά δόντια και πιο αχόρταγες ορέξεις από εκείνες των ασκητικών Πουριτανών και των βίαιων Ισπανών κατακτητών οι οποίοι πρώτοι, πριν από πέντε αιώνες, ξεκίνησαν να διαπλεύσουν τον Ατλαντικό.

Οι παράγοντες που οδήγησαν την ανθρωπότητα από έναν κόσμο ισότητας σε έναν κόσμο ιεραρχικό, από την οικιακή εστία της γυναίκας στο πεδίο της μάχης του άντρα, από μια ευαισθησία ριζωμένη στην αμοιβαία βοήθεια [mutualism] σε μια άλλη ριζωμένη στην αντιπαλότητα, είναι ιδιαίτερα σύνθετοι για να μελετηθούν εδώ λεπτομερώς.* Επιπλέον μια πυκνή

* Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παραπέμψω ξανά τον αναγνώστη στην

αρχαϊκή ομίχλη σκέπαζε αυτές τις αλλαγές οι οποίες έκδηλα επηρέασαν μόνο ένα μικρό μέρος της ανθρωπότητας, ιδιαίτερα πολιτισμούς στην Εγγύς Ανατολή και σε τμήματα της Αμερικής. Η υπόλοιπη ανθρωπότητα, μέσα από μια διαδικασία αρνητικής επιλογής, εξωθήθηκε βίαια σ' αυτό που ονομάζουμε «πολιτισμό». Αρκεί να σημειώσουμε ότι ο κόσμος της ιεραρχίας και της κυριαρχίας άρχισε να διαβρώνει τον κόσμο της εξισωτικής και οικολογικής κοινωνίας όταν ο πατέρας πατριάρχης, αυξάνοντας την εξουσία ζωής και θανάτου που είχε πάνω στη φυλή, εξάλειψε τη μητέρα ως κεντρική φαντασιακή μορφή της πρώιμης κοινωνίας. Όταν ο πολεμιστής έθεσε κάτω από τον έλεγχό του τα υλικά μέσα της ζωής, είτε ως φεουδάρχη είτε ως ηγεμόνα πολλών φέουδων, εμφανιζόμενος αρχικά σαν υπερασπιστής της κοινότητας από τους εχθρικούς ξένους, για να γίνει αργότερα ο εισβολέας και ο σφετεριστής της ίδιας της κοινοτικής γης. Κατ' αρχήν διαβρώθηκαν οι ευαισθησίες συμπληρωματικότητας και αλληλοβοήθειας, ο ειλικρινής σεβασμός για τη φύση και η χρησιμοποίηση του δώρου ως χειροπιαστού συμβόλου ανθρώπινης αλληλεγγύης. Στη

Οικολογία της Ελευθερίας, ιδιαίτερα στα τρία πρώτα κεφάλαια, για μια πιο πλήρη περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι γεροντοκρατίες, η πατριαρχία, οι πολεμιστές, τα ιερατεία και, τελικά, το κράτος μετέβαλαν το παραδοσιακό κοινωνικό τοπίο της ανθρωπότητας, που ήταν δομημένο γύρω από σχέσεις συγγένειας και φυλετικούς θεσμούς. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να διερευνήσουμε τους καθοριστικούς τρόπους διαμέσου των οποίων εξισωτικοί θεσμοί και μη ιεραρχικές αξίες στράφηκαν τελικά εναντίον του ίδιου τους του εαυτού σ' αυτή την ίδια την πορεία της ανθρωπότητας, πορεία που πηγάζει από οργανικές και αληθινά μη εξουσιαστικές κοινωνικές και ψυχολογικές σχέσεις.

συνέχεια η συνεργασία μετατράπηκε σε μια μορφή καταναγκασμού πράγμα που συνέβη όταν επιχειρήθηκε η χειραγώγηση της παραδοσιακής κοινοτικής εργασίας, ώστε να υπηρετήσει τη «μεγαμηχανή» της μαζικής καταναγκαστικής εργασίας. Παράλληλα η αρχαία θεώρηση της φύσης ως υποκειμένου έδωσε τη θέση της σε μια άλλη, η οποία υποβίβασε τον κόσμο σε ένα σύνολο «αντικειμένων» ή «φυσικών πόρων». Τελικά, το ανταλλάξιμο εμπόρευμα αντικατέστησε το τελετουργικό δώρο. Μέσα απ' όλες αυτές τις ανατροπές και τις αλλαγές, ο φοίνικας του ανταγωνισμού, ήδη κρυμμένος στο σύνδρομο του «ισχυρού άνδρα» της φυλετικής κοινωνίας, ξεπήδησε από τις στάχτες της συμπληρωματικότητας και της αμοιβαιότητας. Οι πλούσια υφασμένοι δεσμοί αμοιβαιότητας της ανθρωπότητας μετατράπηκαν στις αλυσίδες της κυνικής σχέσης αγοραστή και πωλητή. Μια σχέση ωμής συναλλαγής με όλες τις παγίδες της κερδοσκοπίας, η οποία εκτόπισε το απλό δούναι και λαβείν των πραγμάτων σύμφωνα με τις ανάγκες.

Σε έναν κόσμο τελείως αθώο απέναντι στην πλεονεξία και την ιεραρχία, έναν κόσμο όπου η ίδια η λέξη «ελευθερία» απουσιάζει από το λεξιλόγιο ακριβώς επειδή είναι βιωμένη παγκόσμια πραγματικότητα, μονάχα μια ιδιαίτερα διορατική συνείδηση θα μπορούσε να προβλέψει τα δεινά που προκάλεσε η πρώτη παραβίαση του ελευθεριακού «κοινωνικού συμβολαίου» και να αποτρέψει έτσι την κυριαρχία να τροποποιήσει ριζικά την εύθραστη ευαισθησία της κοινότητας απέναντι στην αλληλοβοήθεια και το σεβασμό του ανθρώπου για τα άλλα ανθρώπινα όντα και το φυσικό κόσμο. Η αφέλεια δεν

εμπεριέχει μόνο τη γοητεία της αγνότητας, αλλά καθιστά τα άτομα σε επικίνδυνο βαθμό τρωτά στη χειραγώγηση. Τα παιδιά μας πληρώνουν καθημερινά αυτό το τίμημα καθώς «εκκοινωνίζονται» ενώ οι πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες πλήρωσαν και αυτές ακριβά το ίδιο τίμημα για χάρη της διαδοχής των «γηραιότερων», των πατριαρχών, των πολεμιστών, των ιερέων και, τελικά, των φυλάρχων, των βασιλέων και των αυτοκρατόρων.

Οι ίδιες οι γούρνες που μετέβαλαν τους ανθρώπους σε γουρούνια περιέχουν τις θρεπτικές ουσίες που θα τους θωρακίσουν ενάντια στη γουρουριά. Ο επίμονος και αιματηρός μόχθος του «πολιτισμού» στη διάρκεια των τελευταίων δέκα χιλιετηρίδων δεν έχει φέρει την ανθρωπότητα μόνο στο χείλος της μαζικής αυτοκαταστροφής. Χαράζοντας το δικό του βασανιστικό δρόμο, την έχει οδηγήσει με δονκιχωτικό τρόπο στο χείλος της οξυδερκούς αυτοσυνείδησης. Οι εποχιακές πλημμυρίδες της ιστορίας μας μετέφεραν από τον τοπικιστικό φυλετισμό της συγγενικής ομάδας σε ένα κοινό αίσθημα παγκόσμιας ανθρωπιάς όπου το μαρτύριο λαών που ζουν μακριά από τη δική μας κοινότητα μπορεί να προκαλέσει αισθήματα συμπάθειας και την ενεργοποίησή μας. Το βήμα προς τα εμπρός, σε ένα παγκόσμιο αίσθημα ανθρωπιάς [humanitas], από λαούς κλεισμένους στον εαυτό τους έχει προσθέσει στα τοπικά και ατομικά μας ενδιαφέροντα μια νέα ειδοποιό διάσταση.

Κατά τον ίδιο τρόπο, ανάμεσα στις τεχνολογίες της καταστροφής υπάρχουν οι τεχνολογίες της δημιουργίας, οι οποίες μπορούν να αποκαταστήσουν τη σοβαρά απειλούμενη σε διάφορους χώρους ισορροπία, τεχνολογίες που ενδεχομένως μπο-

ρούν να τεθούν στην υπηρεσία της ανθρωπότητας και της φύσης και να ενθαρρύνουν μάλλον παρά να υποβαθμίσουν την κοινωνική και φυσική εξέλιξη. Η απaráμιλλη ευκαιρία να επιλέξουμε τις ίδιες τις ανάγκες μας αντί να γονατίζουμε απλά κάτω από το υλικό βάρος του επίπονου μόχθου και της έλλειψης μέσων επιβίωσης ανοίγει ιστορικά ένα νέο χρονικό ορίζοντα δημιουργικής ζωής και εκπλήρωσης των προσωπικών και κοινωνικών μας δυνατοτήτων ως ανθρώπινων όντων. Επιπλέον δημιουργεί τις προϋποθέσεις ανεξάρτησης από τη «σπάνη», είτε είναι μυθική είτε όχι, και της μεταμόρφωσής μας σε όντα αξιοπρεπή, ασφαλή και γεμάτα αυτοπεποίθηση.

Τελικά πίσω μας βρίσκεται ο πλούτος της ίδιας της ιστορίας, ο χαμένος θησαυρός της γνώσης, ο θησαυρός των φορτωμένων με υποσχέσεις επιτυχιών και των βαρυμένων με λάθη αποτυχιών. Είμαστε οι κληρονόμοι μιας ιστορίας η οποία μπορεί να μας διδάξει τι πρέπει να αποβάλουμε, ώστε να αποφύγουμε τη θυσία του είδους μας και τι πρέπει να επιδιώξουμε, εάν θέλουμε να υλοποιήσουμε την ελευθερία και να αυτοπραγματωθούμε. Μπορούμε πολύ εύκολα να ανακαλύψουμε αυτό που οι μακρινοί μας πρόγονοι ήταν αδύνατο να γνωρίζουν, την απάτη και την πανουργία των ελίτ και των μεσολαβητών της εξουσίας που τους παρακίνησαν να αλυσοδεθούν σε μια δουλοπρεπή στάση ζωής. Μπορούμε να συντρίψουμε όχι μόνο τις αλυσίδες που περισφίγγουν τα μέλη του σώματός μας, αλλά και τις αλυσίδες που αλυσοδένουν το νου μας. Νέες χορωδιακές νότες απαντούν στις σάλπιγγες του πολέμου και στις τυμπανοκρουσίες της μαζικής κουλτούρας: οι νότες ενός ολοκληρωτικά χειραφετημένου κόσμου. Ενός κόσμου ελεύθε-

ρου από σεξουαλική καταπίεση και ανόητες αναστολές, από εθνικές προκαταλήψεις και διακρίσεις σε βάρος ηλικιακών ομάδων και ιδιαίτερα των ηλικιωμένων. Ενός κόσμου απαλλαγμένου από ανταγωνιστικές σχέσεις και από τον ακατάπαυστο πόλεμο μεταξύ των ανθρώπινων όντων και μεταξύ ανθρωπότητας και φύσης. Ενός κόσμου δίχως την αποδυνάμωση της κοινωνικής και προσωπικής ζωής, την οποία προκαλούν μια ατομικότητα και μια αισθαντικότητα σε χυδαίο βαθμό απλοποιημένες και ακαλλιέργητες. Ενός κόσμου που δε θα υποβιβάζει τους ανθρώπους σε «ανθρώπινους πλουτοπαραγωγικούς πόρους», πράγμα που αντιστοιχεί στην αναγωγή της φύσης σε «φυσικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους».

Αυτή η τεράστια κληρονομιά, στην πραγματικότητα αρματωσιά για να προστατέψουμε τους εαυτούς μας από ηγέτες που προδίδουν, θεσμούς που υποδουλώνουν, μεθόδους που εξαναγκάζουν και νοοτροπίες που καταδυναστεύουν, πρέπει να διερευνηθεί προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα «πού σφάλαμε» στην παλαιότερη και πρόσφατη εξέλιξη. Αυτό που μπορούμε να διαπιστώσουμε απ' αυτή τη μελέτη είναι ότι οι σοβαρότερες αποκλίσεις μας από την ανάπτυξη της ανθρωπότητας και της φύσης προς την ολότητα και την πραγμάτωση δεν ήταν μόνο θεσμικές. Με καταναγκαστικό τρόπο οι ναοί αντικατέστησαν τα φυσικά τεμένη και τα ιερά άλση των φυλετικών λαών. Με καταναγκαστικό τρόπο τα αποκτηνωτικά εργοστάσια και η άψυχη τεχνολογική φαντασία αντικατέστησαν τα μηχανήματα, που ήταν κοντά στο ανθρώπινο μέτρο και στην αισθητική θεώρηση της παραγωγής. Με καταναγκαστικό, τέλος, τρόπο τα θεσμικά κληροδοτήματα της κυριαρχίας,

είτε η οικογένεια είτε το κράτος, αντικατέστησαν τα θεσμικά κληροδοτήματα της ελευθερίας. Εντούτοις παραμένει το γεγονός ότι οι μεγαλύτεροι και πιο αποδοτικοί τρόποι εξαναγκασμού προήλθαν και συνεχίζουν να προέρχονται από τις προκαταλήψεις, την αντίληψη του εαυτού και τους τρόπους ορθολογικότητας που μας έκαναν συνένοχους στο διαρκή αυτοϋποβιβασμό μας και στον υποβιβασμό της φύσης.

Η εσωτερικευση της ιεραρχίας και της κυριαρχίας αποτελεί τη μεγαλύτερη πληγή στην ανθρώπινη ανάπτυξη και τη μοιραία κινητήρια δύναμη που σπρώχνει το είδος μας στην ολοκληρωτική καταστροφή. Οι ναοί, τα ανάκτορα, τα εργοστάσια καθώς και οι φυλακές, τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, οι στρατώνες, η αστυνομία και η δαιδαλώδης νομική και εκτελεστική εξουσία του κράτους συνιστούν τη σάρκα και τα όργανα που στηρίζονται πάνω στο σκελετό των παραμορφωμένων ευαισθησιών μας. Το ρήγμα με μια γόνιμη κοινωνική και φυσική εξέλιξη ολοκληρώθηκε όταν η ίδια η γυναίκα αποδέχθηκε τον «κατώτερο» και παθητικό ρόλο του υπηρέτη του άντρα· όταν οι χωρικοί σχημάτισαν στοιχιμμένες, μηχανοποιημένες στρατιωτικές φάλαγγες· όταν οι «παρακατιανοί» αποδέχτηκαν την κάστα τους, την τάξη τους και τη «θέση τους στη ζωή»· όταν οι άντρες και οι γυναίκες έπαψαν να προσέχουν τους εαυτούς τους και το φυσικό κόσμο γύρω τους και έστρεψαν ικετευτικά τα βλέμματά τους προς το υπερφυσικό, το οποίο ήταν πληρωμένο από θεότητες που είχαν οι ίδιοι κατασκευάσει· όταν οι καλλιτέχνες είδαν τους εαυτούς τους σαν εργάτες· όταν οι εργαζόμενοι είδαν τους εαυτούς τους σαν «εργατικά χέρια»· όταν οι καταπιεζόμενοι με «λευκό» δέρμα

άρχισαν να απολαμβάνουν την χειροτόνητη «ανωτερότητά» τους απέναντι στους καταπιεζόμενους με πιο μελαψό δέρμα.

Η αναδρομή μας στο παρελθόν, για να παρατηρήσουμε καθαρότερα το παρόν και το μέλλον, μας οδηγεί στο ενοχοποιητικό συμπέρασμα ότι είμαστε οι ασύνειδοι αρχιτέκτονες της ίδιας της υποταγής μας. Κάτι που πάνω απ' όλα σημαίνει ότι η «επανάσταση», η οποία «πρέπει να αντλήσει την ποιήσή της (...) από το μέλλον», πρέπει στην πραγματικότητα να επαναστατικοποιήσει την ανθρωπότητα ριζικότερα απ' όσο πρόβλεπαν έναν αιώνα πριν ή ακόμα και μια γενιά πριν. Η κυριαρχία και η ιεραρχία, εσωτερικευμένες ως σεξισμός, οι διακρίσεις σε βάρος των ηλικιωμένων, η καταπιεστική ορθολογικότητα, το φθονερό μίσος για τα άλλα ανθρώπινα όντα, το πάθος να γίνουμε «κύριοι» της φύσης και ένας άπληστος εγωτισμός που αλαζονικά εκλαμβάνεται σαν «ατομικισμός» πρέπει να εκδιωχθούν μαζί με τις εξωτερικευμένες μορφές κυριαρχίας και ιεραρχίας που γονατίζουν τις «μάζες» ή τις οδηγούν στους μαζικούς τάφους τους. Δεν είναι ότι οι προηγούμενες «επανάστασεις» άντλησαν την έμπνευσή τους από τα βάθη του παρελθόντος, αλλά μάλλον ότι δεν προχώρησαν πολύ βαθιά την έρευνα του παρόντος, δεν κατανόησαν όσο έπρεπε τις θωρακισμένες εξουσιαστικές νοοτροπίες που γέννησαν τους εξολοκλήρου εκλεπτυσμένους εξουσιαστικούς θεσμούς.

Η κυριαρχία, είτε πάνω στη φύση είτε πάνω στον άνθρωπο, αποτελεί τον κοινό παρονομαστή των μεγάλων ζητημάτων που απασχολούν την εποχή μας: του φεμινισμού, της οικολογίας, των εναλλακτικών τεχνολογιών, της ειρήνης, της υλικής ασφάλειας, της αυτοσυνάμωσης, της κοινότητας, της ολι-

στικής υγείας, της αλληλοβοήθειας και της ευαισθητοποίησης για το σεβασμό των ανθρώπινων όντων όλων των ηλικιών και όλων των εθνικότητων. Όλα αυτά τα ζητήματα ενσωματώνονται σε μια κοινή και συνεκτική θεώρηση την οποία μπορούμε να ονομάσουμε κοινωνική οικολογία όσον αφορά τις ευρύτερες θεωρητικές της πλευρές και ελευθεριακό δημοκρατικό κίνημα όσον αφορά τη λειτουργία της, η οποία αποτελεί μια νέα κοινωνική πρακτική. Ενισχυμένοι ψυχικά και διανοητικά απ' αυτή τη συνεκτική θεώρηση μπορούμε να εξιγνιάσουμε την τυραννική ιστορία του είδους μας ξεκινώντας από την απομάκρυνσή μας από τις αξίες του προβιομηχανικού κόσμου ταυτόχρονα με την ανακάλυψη του «Νέου Κόσμου» και πηγαίνοντας ακόμη μακρύτερα ως τη ρήξη με ένα μη ιεραρχικό κόσμο, ρήξη που είναι συνυφασμένη με την εμφάνιση της γεροντοκρατίας, της πατριαρχίας και του πάνοπλου πολεμιστή του ομηρικού κόσμου.

Ανιχνεύοντας αυτήν την παρεκκλίνουσα πορεία, η οποία τώρα απειλεί την ίδια την επιβίωσή μας, μπορούμε να διδαχτούμε από τις κατάφωρες παραμορφώσεις που έγιναν στις ίδιες τις ευαισθησίες μας και στους κοινωνικούς θεσμούς, να διδαχτούμε πώς θα διαμορφώσουμε τα μέσα ανάκτησης και ανάπτυξης της συνείδησης και της πρακτικής μας προκειμένου να υλοποιήσουμε μια ελεύθερη, οικολογική κοινωνία.

III

Εάν είμαστε υποχρεωμένοι να ξαναβρούμε την ανθρωπιά μας, για να σώσουμε τους εαυτούς μας από τη φυσική εξόντωση,

θα πρέπει αδιαμφισβήτητα να αναρωτηθούμε ποιες μεθόδους, ποιες μορφές οργάνωσης και ποιους θεσμούς χρειάζεται να αναπτύξουμε προκειμένου να μεταφερθούμε «από εδώ εκεί», από μια κοινωνία που βρίσκεται αντιμέτωπη με τον αφανισμό της σε μια κοινωνία που θα πραγματώσει όλες τις δυνατότητες της ανθρωπότητας. Η μεγαλύτερη ασθένεια της εποχής μας είναι η αποδυνάμωση του ανθρώπου, το γεγονός ότι η κοινωνία μας στερεί από την πλειονότητα των ανθρώπων τις δυνατότητές τους. Ακόμη και ο ναρκωμένος από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης θεατής αμυδρά και διαισθητικά αισθάνεται ότι δεν έχει το παραμικρό ίχνος εξουσίας πάνω στα γεγονότα που διαμορφώνουν την τύχη της ανθρωπότητας. Ο χοντροκομμένος σοβινιστικός «πατριωτισμός» απλώς δηλώνει την ανάγκη ταύτισης με δυνάμεις που φαίνονται υπεράνθρωπες, την απατηλή επιθυμία να ακολουθεί κάποιος πιστά μια ορατή θεσμική και στρατιωτική εξουσία. Κανείς βέβαια δεν πιστεύει πραγματικά ότι ως απλός ακόλουθος έχει αποκτήσει το ελάχιστο ίχνος ελέγχου πάνω στα επιτεύγματα της εξουσίας ή κάποια μερίδια απ' αυτά. Οι κυρίαρχες παγκόσμιες ελίτ έχουν δολοφονήσει τόσο θιασώτες τους όσο και αντιπάλους τους σε κατακτητικούς πολέμους ή σε περιόδους καταστολής. Συγκρινόμενα με τα ερείπια των στρατοπέδων συγκέντρωσης, όπου πλήρωσαν την ανυπακοή τους οι αντιτιθέμενοι και οι «κοινωνικά ανεπιθύμητοι», τα στρατιωτικά νεκροταφεία δεν αποτελούν μια λιγότερο ευκαταφρόνητη σιωπηλή μαρτυρία του φόρου υποτέλειας που πλήρωσαν οι υπήκοοι των διάφορων κρατών. Επομένως, οι πλέον σοβινιστές από τους «πατριώτες» δύσκολα μπορούν να ισχυριστούν ότι η «πατρίδα» τους ζει

στην καρδιά τους. Μόνο ο μύθος, ότι την εξουσία που συγκεντρώνεται στα χέρια των ολίγων την μοιράζονται οι πολλοί, αποτελεί το βάλαμο του χαίνοντος τραύματος της υποταγής με το οποίο οι πειθήνιοι πολίτες συμφιλιώνονται ακριβώς όπως ο στρατιώτης συμφιλιώνεται με τη στολή του, που είναι ταυτόχρονα το έμβλημα της δύναμης και ο κινούμενος στόχος στο πεδίο της μάχης.

Αλλά για να αναγνωρίσουμε ότι η ενδυνάμωση του ατόμου είναι ένα από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα της εποχής μας, πρέπει να διερωτηθούμε σχετικά μ' εκείνες τις ιδεολογίες οι οποίες διατείνονται ότι υποβοηθούν αυτή την ενδυνάμωση καθώς και τους θεσμούς που την εγγυώνται. Στο σημείο αυτό οι αποκαλούμενες επαναστατικές ιδεολογίες, ο σοσιαλισμός αλλά και ο ορθόδοξος αναρχισμός, δύσκολα αντέχουν τα ερωτήματά μας. Οι ιδεολογίες αυτές μπορούν να είναι εξίσου παραπλανητικές σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της νέας συνείδησης όσο και οι συμβατικές ιδεολογίες των κυρίαρχων ελίτ. Ο σοσιαλισμός και ο ορθόδοξος αναρχισμός, οι «-ισμοί» του *homo oeconomicus*, του «ανθρώπου της οικονομίας», αναδύθηκαν παράλληλα με τον εμπορικό και βιομηχανικό καπιταλισμό. Όσο αντίθετες στην υπάρχουσα κοινωνία κι αν ήταν, η βασική υπόθεση αυτών των ιδεολογιών, ότι ο μισθωτός εργάτης είναι εγγενώς προσανατολισμένος στην ανατροπή του κεφαλαίου, τείνει σε διαφορετικό βαθμό να διαμορφώσει ένα σύστημα πανομοιότυπο μ' αυτό που ισχυρίζεται ότι πολεμά. Ακόμα πιο ειρωνικό σήμερα είναι το γεγονός ότι η «εκλογική τους πελατεία» έχει κυριολεκτικά εκλείψει μαζί με τις βιομηχανικές δομές και τις βιομηχανικές τάξεις των οποίων τις ιστορικές ελ-

πίδες ευελπιστούσαν να εκφράσουν. Το ίδιο το εργοστάσιο, για να μη μιλήσουμε για το βιομηχανικό προλεταριάτο, έχει ενσωματωθεί στο χώρο της κυβερνητικής και της ρομποτικής ακριβώς όπως δυο γενιές πριν ο μικροκτηματίας αγρότης ξεριζώθηκε, για να ριχτεί στο καινούργιο έδαφος της βιομηχανικής γεωργίας και των αγροτικών επιχειρήσεων. Εάν τα κάθε λογής εργατικά κινήματα είναι σήμερα βουβά και σε κρίσιμο βαθμό «εξαχρειωμένα», αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η κοινωνία που τα έθρεψε βρίσκεται σε αποσύνθεση και δεν έχει τίποτα καινούργιο να πει μέσα σε έναν κόσμο όπου η γλώσσα της αλλαγής αλλάζει ριζικά και η ίδια.

Στην ουσία το σοσιαλιστικό και συνδικαλιστικό ρεύμα, το οποίο ανάγει τα πάντα στον οικονομικό παράγοντα, είναι σήμερα σκοταδιστικό. Δεν αποδέχεται απλώς την αστική κοσμοθεώρηση, σύμφωνα με την οποία ο υλικός εγωτισμός και το ταξικό συμφέρον αποτελούν τους κεντρικούς άξονες που γύρω τους περιστρέφεται η ιστορία, αλλά επιπλέον δυσφημεί όλες τις απόπειρες να ξεπεραστεί αυτή η εικόνα του ανθρώπου σαν απλού οικονομικού όντος, σαν «ανθρώπου-εργαλειοποιού», με το να τις θεωρεί στην καλύτερη περίπτωση σαν «σημειώσεις στο περιθώριο της ιστορίας», στη χειρότερη σαν «καλοπροαίρετες μεσοαστικές ιδεολογίες» ή, στη πιο περιφρονητική, σαν «αποπροσανατολιστικές», «ουτοπικές», «μη ρεαλιστικές». «Πρώτα γέμισε την κοιλιά, μετά δίδαξε ηθική», αυτή η άξεστη και περιφρονητική εικόνα του Μπέρτολτ Μπρεχτ για την ανθρωπότητα φέρει το στίγμα της ίδιας της διάβρωσης των ριζοσπαστικών ιδεολογιών, διάβρωσης που έχει επιφέρει η ικανότητα της αστικής κοινωνίας να διεισδύει

σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής με τον επιδημικό εγωτισμό της.

Ο καπιταλισμός δε δημιούργησε βέβαια την «οικονομία» ή το «ταξικό συμφέρον» αλλά, είτε πρόκειται για τη θεωρητική σκέψη, την αγάπη, την κοινότητα, τη φιλία, την τέχνη είτε την αυτοκυβέρνηση, υπονόμεισε όλα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά γνωρίσματα εγκαθιδρύοντας την παντοδυναμία του οικονομικού λογισμού και του νόμου της ποσότητας. Αυτό που «μετράει» στον καπιταλισμό είναι το τελικό άθροισμα στον ισολογισμό κατά τον ίδιο τρόπο που το βασικό λεξιλόγιο του αποτελεί μια απλή αριθμητική. Στο βαθμό που οι άντρες και οι γυναίκες αγωνίζονται εναντίον του συστήματος μέσα στα πλαίσια των οικονομικών παραμέτρων του δεν μπορούν να διερωτηθούν για οτιδήποτε άλλο πέρα από τα ζητήματα που εγείρουν τα «ταξικά συμφέροντα», ακριβώς όπως ο επιχειρηματίας δεν μπορεί να διερωτηθεί για οτιδήποτε άλλο πέρα από τα ζητήματα που θέτει το κέρδος και η συσσώρευση του κεφαλαίου. Ο εργάτης και ο καπιταλιστής παραμένουν συνυφασμένοι ο ένας με τον άλλο σε μια ενότητα κοινής νοοτροπίας και ρόλων, ακριβώς όπως το ανόητο δέος για την «οικογένεια» και το άγχος για «τα παιδιά» δένουν δύο εχθρικούς κατά τα άλλα συζύγους.

Οι στρατηγικές που γεννήθηκαν την Εποχή των Επαναστάσεων και τροφοδοτούσαν το μαρτυρολόγιο των ονειροπόλων στασιαστών και των ένοπλων αγωνιστών, τα οδοφράγματα, ο ένοπλος λαός, ο ήχος των σειρήνων, τα ογκώδη πλήθη που βάδιζαν κάτω από τους ήχους των τυμπάνων ή πολιορκούσαν ανάχτορα, έκαναν καταλήψεις στα κυβερνητικά κτίρια, παρέ-

λυαν τις μετακινήσεις των στρατευμάτων με όπλο τις απεργίες των σιδηροδρομικών, είναι σήμερα μυθεύματα όπως ο «ταξικός πόλεμος» στις βιομηχανίες που οι ορθόδοξοι ριζοσπάστες πίστευαν άλλοτε ότι αιωρείται πάνω από τα εργοστάσια — εργοστάσια που σήμερα είναι εγκαταλειμμένα ή έχουν γίνει χαλάσματα. Οι άρχουσες ελίτ δεν καταστέλλουν πλέον τους Πουριτανούς Στρογγυλοκέφαλους με σπαθιά και πελέκια, τους Μίνουτμεν* με μουσκέτες και κανόνια, τους Ξεβράκωτους με ντουφέκια και ξιφολόγχες, τους Κομμουνάρους με πυροβόλα όπλα και οδοφράγματα, τους εργάτες της Πετρούπολης με μυδραλιοβόλα και τεθωρακισμένα (αυτά τα «χρήσιμα πράγματα» όπως ο Τρότσκι παραπονεμένα τα αναπολούσε στην *Ιστορία της Ρωσικής Επανάστασης*). Όλο αυτό το οπλοστάσιο, που οι αντιμαχόμενοι μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν στις οδομαχίες, έχει πλέον παραδοθεί στο μουσείο της ιστορίας. Σήμερα το συμβατικό οπλοστάσιο των ελίτ που κυβερνούν αποτελείται από ασύλληπτης καταστροφικότητας όπλα, από δέσμες βομβών, καταδιωκτικά αεροπλάνα Mach-3, βαριά βομβαρδιστικά, ναπάλμ, συμπαγείς βόμβες αερίων, φλογοβόλα, μια καταπληκτική ποικιλία αυτόματων όπλων, τανκ και τεθωρακισμένα οχήματα κατάλληλα για οποιοδήποτε πεδίο μάχης, υπερσύγχρονο πυροβολικό, ισχυρούς όλμους. Με λίγα λόγια ένα εκρηκτικό οπλοστάσιο, το οποίο ισοπέδωσε τη Βηρυτό από τον αέρα και ανάγκασε τον πιο άρτια εξο-

* Σ.τ.Μ.: Ένοπλες ομάδες που δραστηριοποιήθηκαν λίγο πριν αλλά και στη διάρκεια της Αμερικανικής Επανάστασης, παίρνοντας στην κατοχή τους τμήματα γης με προχειφορτιαγμένες κοινοποιήσεις.

πλισμένο «λαϊκό» στρατό του κόσμου να πάρει το δρόμο της εξορίας εγκαταλείποντας φαινομενικά απόρθητες θέσεις σε μια αστυκή περιοχή, που στη συντριπτική της πλειονότητα ήταν φιλικά διακείμενη απέναντί του. Το μεγαλύτερο μέρος τέτοιων καταστροφών σχεδιάζεται απρόσωπα, σε μέρη που βρίσκονται σε αξιοσημείωτα μεγάλη απόσταση από το πεδίο των μαχών και είναι απροσπέλαστα στις εκολήσεις βοήθειας και στην επίδραση της προπαγάνδας.

Το Αουδίνο στη δεκαετία του 1640, η Βοστώνη στη δεκαετία του 1770, το Παρίσι στα 1780 και στα 1870, η Πετρούπολη στις αρχές του 1900 και η Βαρκελώνη στη δεκαετία του 1930 δε θα είχαν καταφέρει ούτε μια βδομάδα να αντισταθούν σ' αυτού του είδους το «συμβατικό», κατασταλτικό οπλοστάσιο. Αναρωτιέται εύλογα κάποιος κατά πόσον αυτές οι πόλεις θα είχαν αναστηλωθεί, αν είχαν πέσει θύματα πυρηνικών πυραύλων, χημικών αερίων και, πιθανόν, ακτινοβολιών από υποατομικά σωματίδια. Όλων δηλαδή αυτών των όπλων που μια δράκα ανδροειδών, απομονωμένη σε μυστικές βάσεις πυραύλων, σε υπόγεια κέντρα διοίκησης ή σε απομακρυσμένους διαστημικούς σταθμούς, θα μπορούσε να είχε στρέψει εναντίον των επαναστατημένων «μαζών», φονεύοντας εκατομμύρια από τους θιασώτες της επανάστασης. Σήμερα τα οδοφράγματα δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα σύμβολο, το οποίο στην καλύτερη περίπτωση μπορεί απλώς να δοκιμάζει την πολιτική σταθερότητα και την προσήλωση των στρατιωτών που, καταναγκαστικά στρατολογημένοι, προελαύνουν. Ακριβώς όπως τα όπλα και οι χειροβομβίδες που κρατούν στα χέρια τους οι τρομοκράτες είναι απεγνωσμένες εκφράσεις διαμαρτυ-

ρίας αντρών και γυναικών των οποίων η απελπισία είναι απόδειξη περισσότερο της ματαίωσης που νιώθουν παρά της δύναμής τους.

Ο «οπλισμένος λαός», όπως οι υπερασπιστές των οδοφραγμάτων, απλώς ενισχύει το ηθικό κύρος της λαϊκής αντίθεσης και όχι τη στρατιωτική υπεροχή των «μαζών» που ελαφρά οπλισμένες θα ήταν λάθος να ελπίζουν ότι μπορούν να κερδίσουν την υπόθεσή τους αντιτάσσοντας δύναμη στη δύναμη. Η πραγματική τους δύναμη είναι πνευματική, όχι υλική. Τα όπλα τους καθρεπτίζουν ουσιαστικά τη θέλησή τους να πεθάνουν πίσω από τα οδοφράγματα παρά να ζήσουν μέσα στην καταπίεση. Αν και το ηθικό αυτό μήνυμα μπορεί να κλονίσει το σθένος των αντιπάλων τους και ενδεχομένως να ματαιώσει την επίθεση εναντίον του λαού, τέτοιες «εξεγέρσεις» δεν έχουν πλέον την πραγματική υλική δύναμη που διέθεταν οι επαναστατημένοι λαοί πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, περίοδο που σηματοδεύτηκε από μεγάλες επαναστάσεις.

Ο εμφύλιος πόλεμος τον οποίο οι αντάρτες του «Τρίτου Κόσμου» εξαπέλυσαν στην Ασία, την Αφρική και τη Λατινική Αμερική δε θα έπρεπε να μας εξαπατά και να τον θεωρούμε απόδειξη ότι η Εποχή των Επαναστάσεων επέζησε της μεταπολεμικής τεχνολογίας και της ανακατάταξης των παραδοσιακών τάξεων. Το μεγαλύτερο καταφύγιο που διαθέτουν οι αντάρτες είναι η ίδια η ένδεια της υλικής ανάπτυξης των χωρών τους, ο κατ' εξοχήν δηλαδή παράγοντας που τους κινητοποίησε. Δεν αναφέρομαι μόνο στους στερημένους, πεινασμένους και τρομοκρατημένους αγρότες, αλλά και στο φτωχά ανεπτυγμένο οδικό δίκτυο, στα βουνά και στις ζούγκλες, στα

σαθρά συστήματα επικοινωνίας, στις γέφυρες, στα διασκορπισμένα και απομονωμένα χωριά, στην έλλειψη σταθμών ενέργειας. Όλα αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να παραπληήσουν τα κακοεκπαιδευμένα και με τη βία στρατολογημένα στρατεύματα, τους άπληστους αξιωματικούς, τους διεφθαρμένους πολιτικούς και τους ψυχωτικούς μεγαλοιδιοκτήτες. Όταν ένας γκρεμισμένος σταθμός ενέργειας μπορεί να βυθίσει στο σκοτάδι μια ολόκληρη επαρχία, μια κατεστραμμένη γέφυρα να διακόψει τη συγκοινωνία μεταξύ ολόκληρων πόλεων, η απλή αφαίρεση μιας σιδηροτροχιάς να ακινητοποιήσει ολόκληρα τμήματα, η πυρπόληση μερικών φορτηγών να προκαλέσει ελλείψεις τροφίμων σε μια αστική περιοχή, αναφερόμαστε σε επεισόδια που θα ήταν ανάξια λόγου σε οποιαδήποτε εκβιομηχανισμένη χώρα.

Η αποτελεσματικότητα αυτών των «επαναστάσεων» προέρχεται από το γεγονός ότι είναι τα προϊόντα της «υλικής υπανάπτυξης», για να χρησιμοποιήσουμε την πατερναλιστική γλώσσα του Δυτικού Κόσμου, και όχι οι κληρονόμοι της «υλικής προόδου». Πρόκειται για τα απομεινάρια προβιομηχανικών κοινωνικών στρωμάτων και πολιτισμών και όχι για τις πιθανές «εξεζητημένες» και «ηγεμονικές» τάξεις στις οποίες ιδιαίτερα ο μαρξισμός όρισε το καθήκον «να αλλάξουν τον κόσμο» και να δημιουργήσουν την ποίηση του μέλλοντος. Αποτελεί ειρωνεία, αλλά όπου οι επαναστάσεις αυτές πέτυχαν, όπως στη Ρωσία, στην Κίνα και πολύ αργότερα στο Βιετνάμ και στην Κούβα, έτειναν να υιοθετήσουν όλες τις χυδαιότητες της δυτικής βιομηχανίας και γεωργίας συμπεριλαμβανομένου και αυτού του καταναλωτισμού. Χυδαιότητες που αναμένεται

να υποδουλώσουν τους λαούς τους στο σύγχρονο καπιταλισμό με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τις εναέριες βόμβες των αποικιοκρατών και τα αυτόματα όπλα των ανδρείκελών τους. Με τον τρόπο που είναι οριοθετημένη η κινέζικη «επανάσταση» —αυτή η μυθική «επανάσταση» που αντλεί τη μυθολογία της από ένα αλλόκοτο μείγμα μαρξιστικής ρητορικής και σοβινιστικού εθνικισμού— τα ξενοδοχεία Χίλτον, τα καταστήματα Μακ Ντόναλντ και οι έγχρωμες τηλεοράσεις μπορούν πιο εύκολα να της δώσουν τη χαριστική βολή από οποιοσδήποτε εοκαθαρίσει μέσα στο ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Αυτό αποκαλύπτει ένα δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των «τριτοκοσμικών επαναστάσεων», το οποίο τις διαφοροποιεί σαφώς από τις κλασικές επαναστάσεις του παρελθόντος. Η Αγγλική, η Αμερικανική, η Γαλλική, ακόμη και η Ρωσική και η Ισπανική Επανάσταση εμπνεύστηκαν από τα παγκόσμια ιδεώδη της Μεταρρύθμισης και του Διαφωτισμού στην ανάπτυξη των οποίων συνέβαλαν εξάλλου ουσιαστικά. Οι Πουριτανοί Στρογγυλοκέφαλοι των ημερών των Κρόμγουελ διεκδικούσαν τα δικαιώματα του ατόμου και της ελευθερίας της συνείδησής του ενώπιον του θεού, την εγκαθίδρυση της «Νέας Ιερουσαλήμ», η οποία θα λύτρωνε ολόκληρο το ανθρωπινό γένος από τη δουλεία οποιασδήποτε μορφής και θα προωθούσε μια πίστη καθοδηγούμενη από τη λογική και την ελευθερία. Ο κογκρεγκασιοναλισμός,* η επικρατούσα θρησκεία

* Σ.τ.Μ.: Προτεσταντική αίρεση, η οποία υπερασπιζόταν την απόλυτη ανεξαρτησία και την αυτονομία κάθε τοπικής χριστιανικής κοινότητας. Ως εκ τούτου εναντιωνόταν στην εξουσία και το «αλάθητο» των

των ριζοσπαστών Πουριτανών, δε δεχόταν να καθαγιάσει την επιβολή μιας ιερατικής ιεραρχίας πάνω στους «ελεύθερους Άγγλους». Πράττοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, αμφισβητούσε την ίδια την ιεραρχία και ερχόταν σε αντίθεση με την εξουσία, προβάλλοντας τα αναφαίρετα «φυσικά δικαιώματα» του ανθρώπου. Αυτή η αντίληψη δεν ήταν περιορισμένη στη θρησκεία. Από τη θρησκευτική αδελφότητα, η οποία διεκδικούσε τα πανίσχυρα δικαιώματά της απέναντι σε οποιοδήποτε ιερατείο, επεκτάθηκε στην πολιτική σφαίρα με τη μορφή των συνελεύσεων πόλης της Νέας Αγγλίας, συνελεύσεων που βασιζόνταν στην πρόσωπο με πρόσωπο δημοκρατία και παρενέβαιναν στην ίδια την κοινωνική ζωή. Αυτές οι προχωρημένες

επισκόπων, των συνόδων και γενικά σε κάθε μορφή εκκλησιαστικής, κοινωνικής και πολιτικής ιεραρχίας. Οι κογκρεγκασιοναλιστές προέρχονταν από τους πουριτανούς (ακραίους καλβινιστές), οι οποίοι επίσης αρνούντουσαν την αυθεντία των επισκόπων και καταπολεμούσαν κάθε άνωθεν επέμβαση, είτε αυτή εκπορευόταν από τις εκκλησιαστικές είτε από τις πολιτικές αρχές, σε ζητήματα που αφορούσαν τις τοπικές χριστιανικές κοινότητες. Για τη στάση τους αυτή οι πουριτανοί διώχθηκαν και αναγκάστηκαν να ζητήσουν καταφύγιο στην Ολλανδία και στη Βόρεια Αμερική, όπου και ίδρυσαν τις ανεξάρτητες κοινότητες των κογκρεγκασιοναλιστών ή κοινοτικών ή ανεξάρτητων, όπως επίσης αποκαλούνταν. Η επαναστατική κυβέρνηση του Κρόιγγουελ υποστήριξε και ενίσχυσε τους κογκρεγκασιοναλιστές. Οι κοινότητες που ίδρυσαν στην Αμερική, κατά τη μετανάστευσή τους το 1620, οργανώθηκαν αδιάχωσά πάπα, επίσκοπο, πρεσβύτεριο, ηγεμόνα ή βουλή». Μοναδική πηγή όλων των αποφάσεων που αφορούσαν θρησκευτικά ή άλλα ζητήματα ήταν η ολομέλεια της κοινότητας, η οποία εξέλεγε τον πάστορα και φρόντιζε για την ισότητα μεταξύ κληρικών και λαϊκών. Έντονη επίσης ήταν η αποστρέψη τους προς οποιοδήποτε περιορισμό επέβαλλε η τήρηση των συμβόλων, των ομολογιών πίστης και των τελετουργικών διατάξεων.

ιδέες της Μεταρρύθμισης εκφράστηκαν, περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, στο δράμα των Αμερικανών επαναστατών, οι οποίοι μπόλιασαν τα ιδεώδη των Πουριτανών με τα οράματα του Διαφωτισμού για μια Εποχή της Λογικής, μια εποχή στην οποία θα δέσποζαν η σκέψη, η επιστήμη και η τεχνολογική πρόοδος. Όλη η ανθρωπότητα, όχι μόνο οι Αμερικανοί, θα έβλεπε το «φως» ενός ονείρου θεμελιωμένου στη «ζωή, την ελευθερία και την επιδίωξη της ευτυχίας». Η ουτοπική πλευρά του Αμερικανικού Ονείρου δεν είχε καμιά σχέση με τα όνειρα που έπλασαν αργότερα οι μετανάστες για ένα «Νέο Κόσμο» του οποίου «οι δρόμοι θα ήταν στρωμένοι με χρυσάφι», μια γη υλικής αφθονίας και αμέτρητων επιχειρηματικών υποσχέσεων. Αντίθετα αφορούσε ένα λιτό κόσμο ηθικών κινήτρων ριζωμένο στην ελευθερία, στη λογική, την ατομικότητα και την πνευματική αναγέννηση.

Η Γαλλική Επανάσταση προσέφερε τουλάχιστον την υπόσχεση μιας ουτοπίας διαπνεόμενης από τον ορθολογισμό και τον επιστημονισμό. Το σύνθημα «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα» είναι διαποτισμένο με ουτοπιστικές ιδέες. Όπως η θρησκεία δεν είναι απλώς «το όπιο του λαού», αλλά και «η καρδιά ενός άκαρδου κόσμου», σύμφωνα με μια λιγότερο γνωστή φράση του νεαρού Μαρξ, έτσι και τα ιδανικά των κλασικών «αστικών» επαναστάσεων* αποκάλυψαν παλιά όνειρα

* Δε δέχομαι την άποψη ότι οι επαναστάσεις του 17ου και του 18ου αιώνα υπήρξαν «αστικές». Το γεγονός ότι η «αστική τάξη», ένα έντονα συντηρητικό κοινωνικό στρώμα, επωφελήθηκε απ' αυτές, δε σημαίνει ότι τις προκάλεσε ή τις «καθοδήγησε».

και απωθημένες βλέψεις ελευθερίας παράλληλα με το σύγχρονο ιδεώδες μιας ανθρωπότητας καθοδηγούμενης από τη λογική.

Καμιά κενολογία για την «ιδεολογία ως απλό εποικοδόμημα» δε μας επιτρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η ανθρωπότητα έχει μια ιστορία ηθικής ανάπτυξης, η οποία από μόνη της διαθέτει πληρότητα και συχνά εμφανίζεται ανεξάρτητη από την οικονομική ανάπτυξη την οποία, επιπλέον, επηρεάζει βαθιά. Πράγματι, όλες οι «αστικές» επαναστάσεις είχαν την τάση να υπερβούν τα όρια των αστικών συμφερόντων και να μπολιάσουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού με ιδανικά τα οποία οι τρομοκρατημένοι αστοί ποτέ δεν προήγαγαν, αλλά πάντα διαστρέβλωναν. «Ζωή, ελευθερία, ισότητα, αδελφότητα» είναι μεγάλοι ανθρωπιστικοί στόχοι, οι οποίοι στοιχειώνουν τη σύγχρονη εποχή. Δεν είναι απλώς «ιδεολογική ρητορική» που οι αστοί ξεστόμισαν για να αποκρίψουν την ωμότητα των δικών τους συμφερόντων.

Αυτοί οι στόχοι προωθήθηκαν μόνο έπειτα από την απαίτηση των εξεγερμένων αγροτών στην Αμερική και των οργανωμένων Ξεβράκωτων στη Γαλλία. Το 18ο αιώνα ο «πατριωτισμός» δε σήμαινε αυτό που εμείς σήμερα εννοούμε με τη λέξη «εθνικισμός». Εξέφραζε το νέο αίσθημα του πολίτη, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που οι άνθρωποι είχαν ο ένας απέναντι στον άλλο και όχι απέναντι στους τυράννους. Η λέξη «πολίτης» το 19ο αιώνα ήταν στο στόμα όλων των επαναστατών, συμπεριλαμβανομένων του Μαρξ και του Μπακούνιν, ακριβώς όπως οι ριζοσπάστες σήμερα έχουν υιοθετήσει τον πιο κομματικοποιημένο όρο «σύντροφος». Ο Λουδοβίκος

ΙΣΤ΄, ο οποίος εξαναγκάστηκε να αλλάξει τον τίτλο του από «Βασιλιάς της Γαλλίας» σε «Βασιλιάς των Γάλλων», άθελά του καθρέφτισε ένα νέο πνεύμα ανθρωπιστικών μάλλον παρά εθνικών ιδανικών, το οποίο ο γαλλικός λαός οραματιζόταν σαν ένα φάρο πάνω απ' όλη την Ευρώπη με την ελπίδα ότι θα λάμψει και σε ολόκληρο τον κόσμο. Τέτοια ιδανικά διατηρήθηκαν στην Αμερική και στην Ευρώπη μέχρι και τον 20ό αιώνα για να χειραγωγηθούν τελικά από το φασισμό και το σταλινισμό με τη μορφή ενός στενού και κλεισμένου στον εαυτό του εθνικισμού που παλινόρθωσε την «Γερμανία», την «Ιταλία» και τη «Μητέρα Ρωσία» στη θέση των Γερμανών, των Ιταλών, των Ρώσων, των Ευρωπαίων στο σύνολό τους.

Οι «επαναστάσεις του Τρίτου Κόσμου» είναι εθνικιστικές εξεγέρσεις και όχι «πατριωτικές» επαναστάσεις που οι βλέψεις τους να αφορούν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί κανείς να τις κατακρίνει για τον έντονα τοπικιστικό τους χαρακτήρα. Οι λαοί αυτών των χωρών έχουν ζήσει πολλούς αιώνες κάτω από το μαστίγιο ξένων εκμεταλλευτών. Ανεξάρτητα όμως από τη συμπάθεια για τα δεινά τους δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί τα όρια αυτών των «επαναστάσεων». Οτιδήποτε καλό κι αν φέρνουν στους λαούς τους, η αλληλεγγύη τους παραμένει τοπική ή περιφερειακή. Δεν είναι διεθνής ούτε διαπνεόμενη από το παγκόσμιο όραμα της ελευθερίας. Απαιτούν «ελευθερία από» τους αποικιοκράτες καταπιεστές και τους τοποτηρητές τους και όχι «ελευθερία για» το λαό τους με την πραγματικά ελευθεριακή έννοια του όρου. Τις περισσότερες φορές οι «επαναστάσεις» αυτές καταλήγουν σε ολοκληρωτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως μαρτυ-

ρούν η Κίνα, η Νοτιοανατολική Ασία, η Καραϊβική ακόμη και η Κεντρική Αμερική. Οι κυβερνήσεις τους ζουν σε κατάσταση επαγρύπνησης και καχυποψίας όχι μόνο εξαιτίας μιας πιθανής επέμβασης των ξένων ιμπεριαλιστών, αλλά επειδή φοβούνται τον ίδιο το λαό τους. Ελάχιστα οι «επαναστάσεις» αυτές αντιμετωπίζουν τη λογική, την επιστήμη και την τεχνολογία ως απελευθερωτικές δυνάμεις της ανθρώπινης ανάπτυξης. Αντίθετα δίνουν έμφαση στη δογματική πίστη (όπως αυτή γεννιέται μέσα από τη μαζική προπαγάνδα) στην επιστήμη σαν απλό εργαλείο ελέγχου και στην τεχνοκρατία σαν το ευαγγέλιο της τεχνογραφειοκρατικής εξουσίας. Η έμφαση που δίνουν στην οικονομία, ανάλογη μ' εκείνη που δίνει ο Μπρεχτ, πηγάζει από πραγματικές υλικές ανάγκες, αλλά τους επιτρέπει να παραγκωνίζουν το σεβασμό για τον άνθρωπο, την ελευθερία της διαφωνίας και το αυθεντικό αίσθημα αδελφότητας και ευτυχίας που είναι θεμελιωμένο στην ανθρώπινη αλληλεγγύη παρά στο ταξικό συμφέρον. Οι ιθαγενείς πληθυσμοί των χωρών του «Τρίτου Κόσμου» έχουν αρχίσει να μισούν αυτές τις «επαναστάσεις» για την εθνική και πολιτισμική αλαζονεία τους, όπως μαρτυρά η αυξανόμενη αντίθεση που προβάλλουν οι ινδιάνικοι λαοί, οι ασιατικές και αφρικανικές φυλετικές κοινότητες και οι χωρικοί των απομακρυσμένων ορεινών περιοχών. Κανείς δε δείχνει πρόθυμος να αποδεχτεί τις αξίες της Δύσης που ενστερνίζονται αυτές οι «επαναστάσεις» και να συνταχθεί με τις προσπάθειές τους να μεταμορφώσουν τους «πρωτόγονους» αγρότες και βοσκούς σε σύγχρονους «προλετάριους». Αυτός ο εγχώριος ιμπεριαλισμός, που τόσο πολύ καλλιέργησε ο Μαρξ με τα ίδια του τα γραπτά, δημιουργεί «τα-

ξικά συμφέροντα» και συγκρούσεις εκεί που δεν υπάρχει καμιά ανάγκη, απλώς επειδή μια θεωρία —μια «ιδεολογία» αν θέλετε— αποκτά υπεροχή πάνω στην πραγματικότητα των παραδοσιακών τρόπων ζωής.

Οι εθνικιστικές «επαναστάσεις», αυτές μετά το Διαφωτισμό, έχουν ελάχιστα κοινά με τις κλασικές επαναστάσεις που πυρπόλησαν το κοινωνικό τοπίο της Δύσης από τη δεκαετία του 1640 μέχρι τη δεκαετία του 1930. Εκφράζουν τον ξεσηκωμό των λαών, οι οποίοι αναζητούν την εθνική τους ταυτότητα σε μια καπιταλιστική εποχή κατά την οποία ο σοσιαλισμός, με τον πραγματισμό της εθνικοποιημένης ιδιοκτησίας, της σχεδιοποιημένης οικονομίας και του συγκεντρωτικού κράτους που ελέγχει τα πάντα, δε διαφέρει σε τίποτα από το νέο αστικό καθεστώς και από τον κρατικό καπιταλισμό. Όπως παρατήρησε ο Τρότσκι, μ' εκείνο το παράδοξο μείγμα διαύγειας και εθελουφλίας που χαρακτηρίζει την ερμηνεία του για τη Ρωσική Επανάσταση, «ο νόμος» της άνισης και συνδασμένης ανάπτυξης κάνει δυνατό λαοί που χρησιμοποιούσαν τόξα και βέλη μια δεκαετία πριν να κάνουν το άλμα «προς τα εμπρός» και να μάθουν να χρησιμοποιούν αυτόματα ντουφέκια και όλμους, δίχως να χρειαστεί να περάσουν απ' όλη εκείνη την εξέλιξη η οποία οδηγεί από τη μία κατηγορία όπλων στην άλλη. Ξέχασε να προσθέσει ότι οι λαοί, που οι εθνικές επαναστάσεις τους ολοκληρώθηκαν μέσα σε μια δεκαετία, συνήθως γίνονται μάρτυρες ενός απευθείας άλματος από τη ντόπια φυλετική κουλτούρα σε φαύλες ολοκληρωτικές και τεχνοκρατικές κουλτούρες. Δεν είχαν ποτέ το χρόνο να αναπτύξουν την πολιτική ελευθερία και τους δημοκρατικούς θεσμούς που

θα έβηταν περιορισμούς σ' αυτά τα νέα καθεστώτα, όπως συμβαίνει στις δυτικές κοινωνίες.

Στην πραγματικότητα αυτοί οι πολύπλοκοι λαβύρινθοι πολιτικής ελευθερίας και δημοκρατικών θεσμών ήταν που έκαναν δυνατή την επιτυχία των «επαναστάσεων του Τρίτου Κόσμου». Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η Αμερική, με το μαζικό πυρηνικό της οπλοστάσιο, θα μπορούσε να είχε κερδίσει τον πόλεμο του Βιετνάμ, να είχε υποτάξει την Κούβα, να είχε πατήσει γερά πόδι στην Κεντρική Αμερική, εάν δεν την είχε εμποδίσει η δημοκρατική της δομή και οι δημοκρατικές της παραδόσεις. Τα μεγάλα ουτοπιστικά οράματα που είχαν άλλοτε διαποτίσει την αμερικανική κοινωνία εγγυώνται σήμερα την ύπαρξη αντιπολίτευσης τόσο στη βάση της κοινωνίας όσο και στην κορυφή μέσω των συγκρούσεων των διάφορων φατριών. Ένας Χίτλερ, καθοδηγώντας ένα έθνος ομογενοποιημένο και εφοδιασμένο με ένα σύγχρονο πυρηνικό οπλοστάσιο, θα είχε αποτεφρώσει τη Νοτιοανατολική Ασία, εάν ήταν υποχρεωμένος να έρθει αντιμέτωπος με την περιοχή. Εάν δεν υπήρχε κανείς να τον εμποδίσει να εξασκήσει ελεύθερα τη βούλησή του, θα είχε μετατρέψει την Κεντρική Αμερική και την Κούβα σε ραδιενεργούς σκουπιδότοπους, ακριβώς όπως με πολύ λιγότερο ισχυρά όπλα και εκρηκτικά άφησε πίσω του, στο μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής Ρωσίας, καμμένα συντρίμια και περίπου είκοσι εκατομμύρια νεκρούς καθώς τα στρατεύματά του υποχωρούσαν στη Γερμανία.

Αυτό που εμπόδισε την Αμερική να καταντήσει το Βιετνάμ μια ραδιενεργό έρημο και την Κεντρική Αμερική έναν τόπο απόλυτης οικολογικής καταστροφής δεν είναι βέβαια η έλλει-

ψη τεχνολογικής δύναμης ή η πανουργία των ανταρτών της Κεντρικής Αμερικής. Ο ισχυρότερος μάλλον παράγοντας περιορισμού της ένοπλης ισχύος του αμερικανικού κολοσσού είναι η ίδια η θεσμική του δομή, τα ιδεολογικά και πολιτικά όρια που έχει θέσει η μεγάλη Αμερικανική Επανάσταση: Ο «διαχωρισμός των εξουσιών», η περιορισμένη αλλά αποτελεσματική ομοσπονδιακή δημοκρατία, η καθιερωμένη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων», το ηθικό κύρος της «Δημοκρατίας των Γιάνκηδων», όπως αυτή υλοποιήθηκε στο παρελθόν από τις συνελεύσεις πόλης της Νέας Αγγλίας, και η διετής θητεία των κυβερνητικών αξιωματούχων. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μαζί συνέβαλαν πολύ περισσότερο από τις απειλές των Σοβιετικών ή την πανουργία των ανταρτών στο να αποφύγει το Πεντάγωνο να εξολοθρεύσει τους αντιπάλους του στην Ασία και στη Λατινική Αμερική. Είναι μόνο οι θεσμικοί περιορισμοί, σε συνδυασμό με την ευαισθητοποίηση της παγκόσμιας κοινής γνώμης, που συγκρατούν την αμερικανική στρατιωτική δύναμη και δίνουν στους επαναστάτες στο εξωτερικό ελευθερία δράσης. Εάν αυτοί οι περιορισμοί καταργηθούν και η τωρινή ευαισθητοποίηση αντικατασταθεί από μια παγερή αδιαφορία, οι Χίτλερ και οι αυλοκόλακες τους θα φαίνονται σαν καρικατούρες πολεμιστών βγαλμένες μέσα από κάποια κωμική όπερα μπροστά στην τεχνολογική δύναμη καταστροφής που διαθέτει η Αμερική. Μια τρομακτική δύναμη καταστροφής που δείχνει απεριόριστη μπροστά στην επιφυλακτικότητα της Ρωσίας και της Κίνας να αναμιχθούν σε κάθε κρίσιμη διεθνή «εμπλοκή».

IV

Έγκειται ακριβώς στη σφαίρα των δημοκρατικών θεσμών και του δημοκρατικού ήθους που ένας αυθεντικός αμερικανικός ριζοσπαστισμός μπορεί και βρίσκει το υλικό για την ενεργοποίηση του αμερικανικού λαού και την αναζωογόνηση της αμερικανικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής.

Εδώ βρίσκεται, για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του ριγκανισμού, το «τρωτό σημείο» του ολοκληρωτισμού και του милитарισμού μέσα στην αμερικανική ζωή. Όσο κι αν φαίνεται ειρωνικό στους ριζοσπάστες, ελευθεριακούς ή εξουσιαστές, που δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να βόσκουν στον οικονομισμό του ταξικού πολέμου, της τεχνολογικής ανάπτυξης και του «επιστημονικού σοσιαλισμού», η πολιτική πρέπει τώρα να αποκτήσει την «επικυριαρχία» πάνω στην οικονομία, η ηθική πάνω στα υλικά συμφέροντα και οι απαιτήσεις της ζωής πάνω στις απαιτήσεις της επιβίωσης, αν θέλουμε να δούμε ένα αποτελεσματικό κίνημα ριζικής ανανέωσης και αλλαγής να πραγματώνεται. Αυτό δε σημαίνει ότι η ζωή και η επιβίωση, η πολιτική και η οικονομία, η ηθική και το υλικό συμφέρον πρέπει να αντιτίθενται το ένα στο άλλο, αλλά ότι πρέπει να διερευνηθεί εκείνη η νέα κοινωνική ισορροπία η οποία θα αποδώσει στο καθένα το ανάλογο βάρος. Το αποκαλούμενο εποικοδόμημα, για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του μαρξικού «ιστορικού υλισμού», δεν μπορεί να ιδωθεί απλώς σαν ένα επιφαινόμενο της «βάσης», εάν θέλουμε να υπάρξει μια οποιαδήποτε μορφή αντίστασης εναντίον μιας κοινωνίας προσανατολισμένης στην αγορά, η οποία τείνει να μετα-

τρέφει τον κοινό άνθρωπο, ακόμα και τον αυτοαποκαλούμενο επαναστάτη, σε απλό είδωλό της. Στο βαθμό που είναι δυνατό ο *homo politicus* να αντικαταστήσει τον *homo economicus* και ο *homo collectivus* αμφότερους, η ανθρωπότητα διατηρεί ακόμη την ευκαιρία να διασώσει τον εαυτό της από την πνευματική ισοπέδωση, η οποία εξάλλου είναι τέτοιας έκτασης, ώστε διαφορετικά η καταστροφή της κοινωνίας και η οικολογική κατάρρευση να προμηθεύσουν απλώς το σάβανο σε ένα πτώμα ήδη σε αποσύνθεση.

Μια πραγματική ριζοσπαστικοποίηση της αμερικανικής ζωής θα σήμαινε ότι όλοι οι σκεπτόμενοι άνθρωποι θα συμμετείχαν συνειδητά στην αντίθεση μεταξύ της ουτοπικής πλευράς του αμερικανικού ονείρου και της διάστασης που είναι σήμερα κυρίαρχη και μας παραπέμπει σε ένα τεράστιο εμπορικό κέντρο. Αυτή η αντίθεση είναι κατάφωρα πραγματική. Ίσως κανένας λαός σήμερα δεν είναι τόσο διχασμένος ανάμεσα στην προσήλωσή του στα ατομικά δικαιώματα, την ελευθερία του από κάθε κυβερνητικό έλεγχο και την ελευθερία της έκφρασής του από τη μία πλευρά και από την άλλη την επιθυμία του να αποποιηθεί κάθε δημόσια ευθύνη και κάθε μορφή αυτονομίας, υποκύπτοντας στο μαγευτικό κάλεσμα των σειρήνων της υλικής αφθονίας και στη νάρκωση της ηλεκτρονικής μαζικής κουλτούρας.

Με φόντο αυτή τη σύγκρουση, η Δεξιά απολαμβάνει το μονοπώλιο της εξουσίας απέναντι σε μια αδιάφορη Αριστερά. Στην ιστορία αυτής της Αριστεράς υπάρχει μια τεράστια τραγωδία. Οι Αμερικανοί ριζοσπάστες παραμένουν ακόμη και σήμερα δέσμοι μιας κλασικής ριζοσπαστικής αντίληψης και

κατατρέχονται από μια βαθιά ενοχή για το ρόλο της Αμερικής στον «Τρίτο Κόσμο» με αποτέλεσμα να είναι ουσιαστικά ξένοι μέσα στην ίδια τους την πατρίδα. Ξένοι όπως οι Ευρωπαίοι μετανάστες, οι οποίοι μετέφεραν σε έναν κόσμο, που τα συμφέροντά του διέφεραν βαθιά από εκείνα της πατρίδας τους, τους δικούς τους ηρωικούς αγώνες εναντίον των μοναρχών, των ημιφεουδαρχών γαιοκτημόνων και των διεφθαρμένων γραφειοκρατών. Η σχέση μεταξύ των μεταναστών και των Αμερικανών ριζοσπαστών είναι πολύ πιο στενή απ' όσο αναγνωρίζουν οι ίδιοι οι Αμερικανοί ριζοσπάστες. Η άμεση δράση των Ιρλανδών, ο γερμανικός μαρξισμός, ο ιταλικός αναρχισμός και ο εβραϊκός σοσιαλισμός παρέμειναν πάντα περιχαρακωμένοι στα γκέτο της αμερικανικής κοινωνικής ζωής. Αυτοί οι αγωνιστές, οι Ευρωπαίοι ριζοσπάστες μετανάστες, προερχόμενοι από έναν προκαπιταλιστικό κόσμο, βρισκόταν σε μια μόνιμη ρήξη με τη διαρκώς μεταβαλλόμενη αγγλοσαξωνική κοινωνία, η οποία είχε τις ρίζες της στις παραδόσεις των μικροκτηματιών, στις κοινότητες των μαστόρων της πόλης, στους τυχοδιώκτες εμπόρους και στους εκτός νόμου περιπλανώμενους μεθοριακούς. Επρόκειτο για ένα λαό του οποίου το Σύνταγμα είχε σφυρηλατηθεί μέσα στον αγώνα για τα «Δικαιώματα των Άγγλων» και όχι ενάντια στους φεουδάρχες σατράπες.

Ομολογουμένως αυτά τα «δικαιώματα» προορίζονταν μάλλον για τους λευκούς παρά για τους έγχρωμους, για τους Αγγλοσάξονες παρά για τους Κέλτες, τους Λατίνους, τους Σημίτες και τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό «συρφετό». Αλλά σε κάθε περίπτωση ήταν δικαιώματα παγκόσμια, «αναπαλλοτρίωτα»

και «φυσικά», που θα μπορούσαν να είχαν εκφράσει ηθικά και πολιτικά οράματα υψηλότερα από τους μύθους του «εργατικού κόμματος» ή τις ονειροπολήσεις για μια «μεγάλη συνδικαλιστική ένωση», για να παραθέσουμε τις αυταπάτες των σοσιαλιστών και των συνδικαλιστών. Εάν αντί των αριστοκρατικών τάσεων για ιεραρχία είχε ενθαρρυνθεί η κογκρεγκασιοναλιστική αντίληψη για τη δημοκρατία, όπως την είδαμε να υλοποιείται στις συνελεύσεις πόλης· εάν είχε δοθεί έμφαση στην πολιτική ελευθερία αντί στο *laissez-faire, laissez-aller**· εάν είχε αποδοθεί στον ατομικισμό ένα ηθικό ιδεώδες αντί της παγίωσης ενός ιδιοκτησιακού εγωτισμού· εάν η δημοκρατία είχε σιγά σιγά μετασχηματιστεί σε άμεση ομοσπονδιακή δημοκρατία· εάν οι συνεταιριστικές και μικρές επιχειρήσεις, ενδεχομένως διαχειριζόμενες από τους ίδιους τους εργαζομένους, είχαν σταθεί εμπόδιο στη συγκέντρωση του κεφαλαίου· εάν τα δικαιώματα του κάθε τύπου είχαν διαφυλαχθεί από το συγκε-

* Σ.τ.Μ.: Η έκφραση αποδίδεται στον Βινσέντ ντε Γκουρνό (1712-1759), αν και ο Τυγκό την αποδίδει στον έμπορο Λε Ζεντρ που είπε στον Γκολμπέρ, υπουργό των Οικονομικών της Γαλλίας στα χρόνια 1661-1683, «laissez-nous faire» (αφήστε μας να δράσουμε). Είναι βασικό σύνθημα του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο οποίος θεωρεί ότι ο μηχανισμός της αγοράς πρέπει να αφηθεί να λειτουργήσει ανεμπόδιστα προκειμένου να φθάσουμε στην «άριστη κατανομή των διαθέσιμων πόρων». Μεταφέροντας αυτούσια τη διαδικασία φυσικής επιλογής από τη φύση στην κοινωνία, ο οικονομικός φιλελευθερισμός είναι ο κήρυκας του μέχρις εσχάτων πολέμου της αγοράς, τον οποίο εύσημα βαφτίζει «ελεύθερο συναγωνισμό». Ιδανικά, κοινωνικές φιλοδοξίες και τεράστια ηθικά και κοινωνικά ζητήματα ανατίθενται κατ' αυτόν τον τρόπο, με μια πρωτοφανή αναλγησία, στο άορατο χέρι της αγοράς, δηλαδή στο «δικαίον» του ισχυροτέρου.

ντρωτισμό του κράτους· εάν η μεσαία τάξη είχε ενωθεί με την εργατική τάξη σε ένα αυθεντικό λαϊκό κίνημα όπως επιχειρήσαν να κάνουν οι ποπουλιστές (αντί του κερματισμού σε αυστηρά οριοθετημένα ταξικά κινήματα) — με λίγα λόγια, εάν το αμερικανικό όραμα της ουτυπίας είχε παραγκωνίσει το ευρωσοσιαλιστικό όραμα της εθνικοποιημένης, σχεδιασμένης και συγκεντροποιημένης οικονομίας, τότε θα ήταν δύσκολο να προβλέψουμε ποια θα ήταν η καινοτόμος κατεύθυνση που θα είχε ακολουθήσει η κοινωνική ζωή της Αμερικής.*

Το ότι αυτό δε συνέβη, δε σημαίνει ότι δεν μπορεί να συμβεί. Κατά γενική ομολογία ο αμερικανικός ριζοσπαστισμός βρισκόταν σε μεγάλο βαθμό κάτω από την καθοδήγηση εκατομμυρίων μεταναστών, οι περισσότεροι από τους οποίους μόλις που μπορούσαν να μιλήσουν την αγγλική γλώσσα. Ο ριζοσπαστισμός, σ' όλες του τις εκδοχές, παρέμεινε μια ιδεολογία του γκέτο ενώ όταν εξαπλώθηκε από το Τέξας στην κεντρική και δυτική Αμερική με τη χαρακτηριστική αμερικανική ποπουλιστική μορφή του, ο τεράστιος πληθυσμός των μεταναστών απλώς δεν τον αναγνώρισε. Η δημοκρατία της Νέας

* Οι λαοί του «Τρίτου Κόσμου» αντιμετωπίζουν μια ανάλογη σειρά από εναλλακτικές λύσεις. Θα μπορέσουν, για παράδειγμα, οι Ινδιάνοι της Κεντρικής Αμερικής ελεύθερα να εγκαθιδρύσουν αυτόνομες κοινότητες ριζωμένες στην πλούσια, προβιομηχανική, ιθαγενή πολιτισμική κληρονομιά τους; Ή θα αποικιοποιηθούν και, τελικά, θα εξολοθρευτούν από τις αμερικανοκίνητες φεουδαρχικές χούντες και τους ρωσοκίνητους τεχνοκράτες, απόγονους των Ισπανών κατακτητών [Ladinos], που από κοινού επιζητούν να εκμεταλλευτούν την εργασιακή τους δύναμη και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους;

Αγγλίας, που έπαιξε κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση του ριζοσπαστικού κινήματος τόσο την εποχή του αποικισμού όσο και την εποχή της επανάστασης, λαγοκοιμόταν στη δυτική Μασσαχουσέττη, στο κεντρικό και βόρειο Νιου Χαμσάιρ, στο Βερμόντ και στο Μέιν. Τα ιδεώδη αυτής της δημοκρατίας, από καθαρή προκατάληψη, παρέμεναν υποβαθμισμένα σε έναν επαρχιώτικο αρχαϊσμό μέσα σε έναν κόσμο αναπτυσσόμενων πόλεων. Εντούτοις οι Αμερικανοί ριζοσπάστες, αυτόχθονες ή γεννημένοι στο εξωτερικό, δεν αναρωτήθηκαν ποτέ γιατί ένα μαζικό εργατικό κόμμα απέτυχε να αναπτυχθεί όπως συνέβη στην Ευρώπη ή γιατί οι σοσιαλιστικές ιδέες ποτέ δε ρίζωσαν έξω από τα όρια των γκέτο σ' αυτή την περισσότερο εκβιομηχανισμένη χώρα του κόσμου.

Αρκεί όμως η «ιδεολογική καθυστέρηση» για να εξηγήσει γιατί η Αμερική στο στερέωμα των σοσιαλιστικών ιδεών ήταν πάντα «οπισθοδρομική»; Είναι οι «πραγματικοί Αμερικανοί», όπως τους αποκαλούσε ο Λένιν σε αντίθεση με τους Ιταλούς, τους Εβραίους και τους Ιρλανδούς, τόσο αδιάφοροι απέναντι στα υψηλά ουτοπικά ιδεώδη που καλλιέργησε η ανθρωπότητα στη διάρκεια αιώνων ιστορίας; Τώρα, που ουσιαστικά οι παλιοί Ευρωπαίοι μετανάστες έχουν εκλείψει, τα κόμματά τους έχουν διαλυθεί, τα περιοδικά τους έχουν κλείσει, τα όμορφα τριαντάφυλλά τους μαραθεί και τα ανυπάκουα την εποχή της ύφεσης παιδιά τους μεγαλώσει, μπορούμε ίσως να κοιτάξουμε πίσω και να αναρωτηθούμε πού έσφαλαν και σχημάτισαν το δικό τους παρακλάδι μακριά από το ιστορικό ρεύμα του ουτοπιστικού αμερικανικού ονείρου σε αντίθεση με το υλικό αμερικανικό όνειρο του οποίου υπήρξαν λάτρεις.

Αναμφισβήτητα έσφαλαν όταν πίστευαν ότι τον κόσμο θα τον ξαναφτιάξουν αποκλειστικά οι βιομηχανικοί εργάτες στις τάξεις των οποίων και οι ίδιοι συχνά ανήκαν. Μια μορφή κοινωνικού ναρκισσισμού, πιθανόν κατανοητή, που πλέον όμως φαντάζει περισσότερο αρχαϊκή και οπωσδήποτε τελείως άσχετη, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τις συνελεύσεις πόλης της Νέας Αγγλίας, την ύπαρξη των οποίων αγνοούσαν παντελώς. Αυτοί οι μετανάστες, σοσιαλιστές και αναρχικοί, ήταν κυρίως συνδικαλιστές παρά επαναστάτες ουτοπιστές. Η ρητορική των «-ισμών» χρωμάτισε τα τραχιά υλικά συμφέροντα της τάξης τους, τα οποία ο Φράνκλιν Ντελάνο Ρούσβελτ δε δυσκολεύτηκε να συμβιβάσει με τα συμφέροντα του κεφαλαίου. Όταν η συμφιλίωση μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου, κάτω από τις άτεγκτες επιδράσεις του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, επιτεύχθηκε, ο σοσιαλισμός εξομοιώθηκε ανοιχτά πλέον με τον κρατικό καπιταλισμό και τα σοσιαλιστικά κόμματα έπαψαν να είναι πραγματικά αντιπολιτευτικά, πολύ περισσότερο δε επαναστατικά. Όταν ο Νόρμαν Τόμας, ο τελευταίος ποντίφικας του αμερικανικού σοσιαλισμού, αγανακτισμένος δήλωνε ότι «ο πρώην πρόεδρος Ρούζβελτ υιοθέτησε τις περισσότερες από τις ιδέες μας», ο αγαθός μας αιδεσιμώτατος εξέφραζε στην πραγματικότητα πολύ περισσότερα απ' όσα είχε ο ίδιος συνειδητοποιήσει. Το Νιου Ντιλ ως πρόγραμμα οικονομικής συγκεντροποίησης και σχεδιασμού παραμένει ενεργό σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα απ' όσο οι αντίπαλοί του είναι πρόθυμοι να παραδεχτούν. Είναι η «Πεντάγωνο Α.Ε.», για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση της Τζέσικα Σάβιτς, η οποία έχει πλέον σε μεγάλο βαθμό αναλάβει τις λειτουργίες που βρισκονταν

άλλοτε στη δικαιοδοσία των NRA, AAA, WPA, CCC* κ.λπ. του Ρούζβελτ. Είναι η «Πεντάγωνο Α.Ε.» επίσης που έχει καταβροχθίσει το παλιό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Νόρμαν Τόμας. Το σενάριο έχει αλλάξει σε πολλά σημεία, αλλά η πλοκή παραμένει η ίδια.

Ακόμη ίσως πιο αποφασιστικός από την εξαφάνιση των Ευρωπαϊών μεταναστών και των παιδιών τους είναι ο σταθερός θάνατος της ιδεολογικής τους ελπίδας: του ίδιου του βιομηχανικού προλεταριάτου. Το εργοστάσιο στην παραδοσιακή του μορφή γίνεται βαθμιαία ένας αρχαϊσμός. Η αλυσίδα παραγωγής σύντομα θα αντικατασταθεί πλήρως από ρομπότ, τα οποία μέρα με τη μέρα μετατρέπονται στους βασικούς συντελεστές της μαζικής βιομηχανικής παραγωγής. Το ίδιο αναμένεται να συμβεί στον εμπορικό τομέα όπου τα ρομπότ θα αναδεικνύονται σε βασικούς συντελεστές καθώς θα αντικαθιστούν

* Σ.τ.Μ.: Κρατικές υπηρεσίες που δημιουργήθηκαν από τη Νέα Συμφωνία (New Deal) του Ρούζβελτ γύρω στο 1933 και αποτελούσαν μια συντονισμένη προσπάθεια διάσωσης του αμερικανικού καπιταλισμού μετά την οικονομική κρίση του 1929. Η Υπηρεσία Εθνικής Ανάκαμψης (National Recovery Administration — NRA) είχε στόχο την αναζωπύρωση του εμπορίου, διατυπώνοντας 557 βασικούς εμπορικούς κώδικες. Η Υπηρεσία Γεωργικής Προσαρμογής (Agricultural Adjustment Administration — AAA) είχε στόχο την ενίσχυση της γεωργίας με μείωση της παραγωγής και αύξηση των τιμών. Η Υπηρεσία Προόδου Έργων (Works Progress Administration — WPA) είχε στόχο την καταπολέμηση της ανεργίας και την ανάκαμψη της οικονομίας. Τέλος, το Σώμα Πολιτών για την Προστασία του Περιβάλλοντος (Civilian Conservation Corps — CCC), αποτελούμενο από νέους άντρες, είχε κύριο έργο τη δεντροφύτευση, την πυροπροστασία και τα αντιπλημμυρικά έργα. Στο διάστημα 1933-42 απασχόλησε τρία εκατομμύρια ανθρώπους.

σε αυξανόμενη κλίμακα τις δακτυλογράφους, τις γραμματείς και τους λογιστές. Συσκευές κυβερνητικής εισβάλλουν ακόμη και στη γεωργία σε τέτοια κλίμακα που απειλούν με εξαφάνιση το μετανάστη αγρεργάτη και τα πενιχρά μέσα συντήρησής του. Με τον καιρό ακόμη και οι εργαζόμενοι στον τομέα των υπηρεσιών, από τους εμπορούπαλλήλους μέχρι τους μηχανικούς, θα θυσιαστούν στο βωμό της εξάπλωσης των λεγόμενων ευφυών ρομπότ και των αυτόματων συσκευών. Ακόμη και οι κυβερνητικοί υπάλληλοι, τόσο δραστήριοι πολιτικά αν συγκριθούν με τους εργαζομένους στον ιδιωτικό τομέα, αντιμετωπίζουν άμεσα την τεχνολογική εξόντωση.

Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η εργατική τάξη των μπλε —και άσπρων— κολάρων, που η ύπαρξή της είναι κεντρικής σημασίας για τους «-ισμούς» των μεταναστών, βαθμιαία εκλείπει ιστορικά, ακριβώς όπως ο μικροκτηματίας και ο Ευρωπαίος μετανάστης έχουν εξαφανιστεί από το αμερικανικό κοινωνικό τοπίο. Η μοίρα αυτών των στρωμάτων είναι ίδια μ' εκείνη του παραδοσιακού εργοστασίου. Σ' όσες από τις βιομηχανικές περιοχές στρατηγικής σημασίας έχουν απομείνει, το ιαπωνικό κηδεμονικό σύστημα με το μύθο του για τη συνεργασία εργαζομένου και εργοδότη —τη «δημοκρατία των μετοχών» των πολυεθνικών εταιρειών— υποσκελίζει ακόμη και αυτόν τον υποτονικό συνδικαλισμό της προηγούμενης γενιάς των εργαζομένων. Έτσι οι μελλοντικές γενιές των βιομηχανικών προλεταρίων θα ριχτούν στο περιθώριο σηματοδοτώντας το τέλος της αμερικανικής βιομηχανικής κοινωνίας όπως τη γνωρίσαμε μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Η μιλιταριστική τεχνολογία, η οποία έφερε το τέλος της κλασικής εποχής των

επαναστάσεων, άλωσε το ίδιο το υποκείμενο της σύγχρονης κλασικής επανάστασης, την εργατική τάξη.

Καθώς βρισκόμαστε στο μέσο αυτής της θυελλώδους αναμέτρησης μεταξύ του παρελθόντος και του μέλλοντος, είναι εύλογο να αναρωτηθούμε πού πατάμε στο παρόν.

Ο κόσμος τους τελευταίους αιώνες υφίσταται αλλαγές οι οποίες δεν μπορούν να συγκριθούν με οτιδήποτε έχουμε γνωρίσει από τότε που η ανθρωπότητα στράφηκε από τους νομαδικούς τρόπους κινήσιού στις οργανωμένες μορφές αγροτικής παραγωγής. Το να θεωρούμε την παραπάνω άποψη υπερβολική είναι σαν να επιδεικνύουμε μια απίστευτη στενοκεφαλιά σε πείσμα του παρόντος τεχνολογικού άλματος, το οποίο υπερβαίνει κατά πολύ και αυτές τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης με την επακόλουθη αστικοποίηση, την αύξηση του πληθυσμού, την άνοδο της βιομηχανικής αστικής τάξης και τις βαθιές αλλαγές στον καθημερινό τρόπο ζωής. Η σύγχρονη επιστήμη έχει τώρα ανακαλύψει τα μυστικά της ύλης και της ζωής, τα μυστικά του ατόμου και του γονιδίου. Με δεδομένη αυτή τη γνώση, η τεχνολογία μόλις έχει διαβεί το κατώφλι μιας εποχής της οποίας τα σύνορα είναι εντελώς απρόβλεπτα. Η βιοτεχνολογία και η κυβερνητική από μόνες τους θα μπορούσαν να μεταβάλουν το τοπίο του νου μας σε τόση μεγάλη έκταση που ποτέ μέχρι τώρα δεν έχουμε γνωρίσει.

Εντούτοις οι τεχνολογίες αυτές έχουν απλώς φθάσει στο Κίτι Χοκ,* βρίσκονται σε ένα πειραματικό στάδιο αντίστοιχο μ'

* Σ.τ.Μ.: Στο Κίτι Χοκ, ένα μικρό ψαροχώρι στην ανατολική ακτή των

εκείνο των αδελφών Ράιτ, που υπήρξαν οι εφευρέτες ιπτάμενων μηχανών βαρύτερων από τον αέρα. Ένα στάδιο το οποίο, πριν ακόμη συμπληρωθούν ογδόντα χρόνια, δείχνει να απέχει τόσο πολύ από το σχεδιασμό και την κατασκευή των πρώτων αεροπλάνων όσο και η Εποχή του Χαλκού από τα σύγχρονα εργαλεία.

Είναι ακόμη πιο δύσκολο να εκτιμήσουμε το μέγεθος της κοινωνικής πίεσης και των πολιτικών προβλημάτων που θα αναδυθούν εξαιτίας αυτών των τεχνολογικών εξελίξεων. Πώς μία οικονομία της αγοράς, ακρογωνιαίος λίθος της οποίας είναι η ανταλλαγή της εργασιακής δύναμης με το μισθό, θα αντιμετωπίσει δέκα εκατομμύρια άντρες και γυναίκες που θα αντικατασταθούν από πειθήνιες μηχανές; Για να μη μιλήσουμε για τις «έξυπνες» μηχανές που ακόμη βρίσκονται στο στάδιο του σχεδιασμού τους και οι οποίες εγείρουν περισσότερο απειλητικά το φάσμα της κοινωνικής αποδιάρθρωσης. Προκειμένου να αντιμετωπιστούν αυτά τα εκατομμύρια των ανέργων το πιθανότερο είναι να γενικευτεί το υπάρχον σύστημα αστυνόμευσης και να περιοριστεί η ελευθερία του λόγου και των συναθροίσεων, δύο δικαιώματα που κατ' εξοχήν συνδέουμε με τη λέξη «δημοκρατία» και τα οποία υποτυπωδώς εγγυώνται την αντιπροσώπευση των πολιτών. Στο σημείο αυτό θα ανοίξει πλέον ο δρόμος για την ολοκληρωτική στρατιωτι-

ΗΠΑ, το οποίο απέχει εξήντα μίλια από το ακρωτήριο Χάτερας, οι αδελφοί Ράιτ πραγματοποίησαν τις πρώτες πτήσεις τους με ανεμόπτερα. Περιοχή γεμάτη αμμόλοφους και άδεντρα ήταν ότι έπρεπε για τις πρώτες πτήσεις τους που συχνά κατέληγαν στη συντριβή στο έδαφος.

κοποίηση της κοινωνίας και την επιβολή πληθυσμιακού ελέγχου, ο οποίος θα έχει ως αποτέλεσμα την υποχρεωτική στείρωση ή ακόμα και τη γενοκτονία είτε μέσω ενός προγραμματισμένου λιμού είτε μέσω μιας άμεσης εξόντωσης. Εάν αυτά τα μέτρα δεν είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί στον αιώνα μας, θα ήταν πράγματι δύσκολο να πιστέψουμε ότι θα μπορούσαν να εφαρμοστούν στο μέλλον. Στη δεκαετία του '40 είχαν κάνει την εμφάνισή τους, αλλά ο αποτροπιασμός, που προκάλεσαν εκ των υστέρων, έχει ξεθωριάσει μαζί μ' εκείνον τον κόσμο που ήταν συνηθισμένος στις μαζικές σφαγές, που λιμοκτονούσε και έβλεπε τη ζωή να φθίνει από παλιές και εξωτικές επιδημίες. Οι Τέσσερις Καβαλάρηδες της Αποκάλυψης —στις μέρες μας η παρουσία τους έχει γίνει πλέον ρουτίνα— διασχίζουν απ' άκρη σ' άκρη τον πλανήτη μας, αλλά η υπόσχεση της λύτρωσης που φέρνουν μαζί τους γίνεται όλο και πιο φτωχή.

Με δεδομένες τις συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές συνθήκες, τα απομεινάρια της Δημοκρατίας, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και τα οράματα μιας δημοκρατικής πολιτείας δείχνουν έτοιμα να καταρρεύσουν κάτω από το βάρος μιας κυβερνητικοποιημένης, ρομποτοποιημένης και γενετικά ελεγχόμενης κοινωνίας, η οποία αναδύεται ενώπιόν μας από τα μέσα αυτής της δεκαετίας. Δύο διαφορετικά οράματα, που και τα δύο πηγάζουν από το Αμερικανικό Όνειρο, έχουν φτάσει πια σε ένα οριακό σημείο. Η αντίφαση μεταξύ ενός ποπουλιστικού* παρελθόντος και ενός ολοκληρωτικού μέλλοντος

* Σ.τ.Μ.: Ως ποπουλιστικό παρελθόν υπονοείται από το συγγραφέα το

θα μπορούσε να αποβεί εκρηκτική. Μπορούμε να προβλέψουμε αυτό που θέλουμε και οφείλουμε να το υπερασπιστούμε τουλάχιστον με το να εναντιωθούμε σ' εκείνα τα σχέδια που κάνουν τώρα την εμφάνισή τους και αφορούν τη διαχείριση της κοινωνίας σύμφωνα με τις επιταγές του κοινωνικού ελέγχου και της συγκεντρωτικής εξουσίας. Απέναντι στην Αμερική των πολυεθνικών μονοπωλίων, η «αγροτική» μας Δημοκρατία είναι κάτι περισσότερο από απολίθωμα του παρελθόντος. Είναι ένα λανθάνον εμπόδιο στην ομογενοποίηση και στη χειραγώγηση του αμερικανικού λαού. Για τις ανερχόμενες ελίτ της κυβερνητικοποιημένης Αμερικής το τραύμα του διαχωρισμού των τριών εξουσιών πρέπει να επουλωθεί με το να ενισχυθεί επιπλέον η εκτελεστική εξουσία σε σχέση με τη νομοθετική και τη δικαστική. Οι Δυτικές δημοκρατίες του σύγχρονου κόσμου είναι αποδιαρθρωμένες σε τέτοιο βαθμό, ώστε να είναι εύκολη η αποδοχή μιας νέας μορφής καισαρισμού, μιας νέας μορφής δεσποτείας, η οποία θα ξεπερνάει πολύ σε δύναμη ελέγχου και καταστροφής ακόμη και τα πιο απολυταρχικά και μονολιθικά κράτη του παρελθόντος. Δεν μπορεί να υπάρξει σήμερα ένα αυθεντικό κοινωνικό πρόταγμα το οποίο να μη θέτει ως πρωταρχικό όρο την προστασία της κοινωνίας απ' αυτή την τάση καισαρισμού. Το να αγνοούμε αυτή την καθολική ροπή προς μια νέα μορφή καισαρισμού στο όνο-

πολιτικό κίνημα που είχε συγκροτηθεί στις ΗΠΑ το 1891 για να υπερασπίσει τα δημοκρατικά δικαιώματα —γι' αυτό, ανάμεσα στα άλλα, ζητούσε και τον έλεγχο των μονοπωλίων— καθώς και τα γενικά συμφέροντα των μικροϊδιοκτητών αγροτών.

μα ενός «ριζοσπαστισμού», εξαγνισμένου από κάθε πραγματικότητα και ιστορική κατανόηση και «αποστειρωμένου» σε βαθμό που να οδηγεί στην πλήρη αδράνεια, ισοδυναμεί με συνθηκολόγηση μ' εκείνες τις δυνάμεις της εξουσίας που απειλούν να καταλάβουν ολοκληρωτικά το κοινωνικό πεδίο.

Εξίσου σημαντική είναι η ανάγκη να αναγεννηθεί η δημοκρατική δημόσια σφαίρα, να αναγεννηθεί το πολιτικό σώμα που διαπνέεται από τις αρχές της ελεύθερης έκφρασης και του δικαιώματος κάθε ανθρώπου να συμμετέχει στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής. Η σύγχρονη αστική (urban) κοινωνία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έχουν υπονομεύσει αυτή καθαυτή την έννοια του ενεργού πολίτη, που είναι η ψυχή κάθε πολιτικού σώματος. Η παρακμή της έννοιας του πολίτη φαίνεται καθαρά στο θεμελιωδέστερο χαρακτηριστικό της ζωής των ΗΠΑ: την πολιτική αποδυνάμωση της κοινωνίας.

Το ξαναδυνάμωμα αυτής προϋποθέτει ότι κάθε άτομο θα μπορεί να αισθάνεται ότι ελέγχει τις αποφάσεις που επηρεάζουν το πεπρωμένο της κοινωνίας μας. Για να αναγεννηθεί και να καλλιεργηθεί αυτή η ευαισθησία είναι απαραίτητη η ριζική αλλαγή της καθημερινής ζωής. Είναι αναγκαία η συνειδητή προσπάθεια να φέρουμε το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στα όρια του ατόμου, να το καταστήσουμε όσο το δυνατόν πιο αντιληπτό και κατανοητό. Απλές ενστικτώδεις ενέργειες και εκρηκτικά επεισόδια δεν αρκούν να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία μας, η οποία απειλεί να αντικαταστήσει την «πρωτόγονη» αθωότητα και απλοϊκότητα με έναν «εξεζητημένο» κυνισμό και με την αναισθησία. Η αποκέντρωση στη λήψη των αποφάσεων και η θεσμοποίηση των «κινήματων βάσης» με τη

δημιουργία στέρεων κοινωνικών δομών θεμελιωμένων στις αρχές της άμεσης δημοκρατίας αποτελούν τις πρωταρχικές προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός αναγεννημένου και ενεργού πολίτη στο πλαίσιο μιας αυθεντικά συμμετοχικής δημοκρατίας. Δίχως αυτή την «καθολική δημοκρατία» [«unipitagy democracy»] είναι πολύ πιθανό να εξαλειφθεί κάθε μορφή δημοκρατίας. Η Αμερική των πολυεθνικών εταιρειών δεν μπορεί να οικειοποιηθεί τα τωρινά και μελλοντικά μέσα εξουσίας απλώς με το να παρεμβάλλει στην εύρυθμη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών στοιχεία ολοκληρωτισμού. Εκτός από ένα πανίσχυρο κράτος που θα ελέγχει τα πάντα, δεν υπάρχει άλλος τρόπος που να εγγυάται ότι δε θα απειληθεί η τάξη πραγμάτων των μεγάλων εταιρειών και θα συνεχιστεί απρόσκοπτα η ανάπτυξη αυτού του τεράστιου τεχνολογικού οπλοστασίου, το οποίο θα αναλάβει τη διαχείριση όλων εκείνων των προβλημάτων που θα προκύψουν στις ανθρώπινες σχέσεις αυτή τη νέα ιστορική περίοδο.

Παρά το γεγονός ότι οι τελευταίες γενιές έχουν ζήσει έντονα τη διάβρωση των ελευθεριακών θεσμών, η αμερικανική πολιτική ζωή φέρνει ακόμα βαθιά τα ίχνη της επαναστατικής της προέλευσης. Ανεξάρτητα αν είναι μύθος ή πραγματικότητα, τα ατομικά δικαιώματα, η ισότητα ενώπιον του νόμου, η ελευθερία της έκφρασης και η αντίσταση στις αυθαιρέσιες του κράτους εξακολουθούν να επηρεάζουν τη σκέψη των Αμερικανών. Δίχως να υποτιμάμε τη φθορά που έχουν υποστεί, αυτές οι αξίες παραμένουν μια αυθεντική αυθύπαρκτη πραγματικότητα. Το ιδεώδες της «ελευθερίας», όσο διαφορετικές κι αν είναι οι σημασίες που δίνουν διάφοροι πολίτες, συνεχίζει να

στοιχειώνει την κοινωνία μας. Γι' αυτόν το λόγο η επιβολή του ολοκληρωτισμού απαιτεί το ξερίζωμα της ιδέας της ελευθερίας από την εθνική μας παράδοση και από την πολιτική μας συνείδηση. Παρ' όλα αυτά, ο *homo economicus* δεν έχει ακόμη εξολοκλήρου παραγκωνίσει τον *homo politicus*. Η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων και τα αιτήματα της μεγάλης Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας για «ζωή, ελευθερία και ευτυχία» εξακολουθούν να πολιορκούν τους εξουσιαστές σαν ένας στρατός από φαντάσματα βγαλμένα από το παρελθόν. Ένα ζωντανό παρελθόν που μπορεί να αναζωογονηθεί προκειμένου να επαναφέρουμε στο προσκήνιο έναν ενδυναμωμένο και ενεργό πολίτη και ένα δημοκρατικό πολιτικό σώμα.

Πώς όμως αυτά τα ιδεώδη θα μπορέσουν να πάρουν χειροπιαστή μορφή μέσα σε μια κοινωνία που τόσο στο πολιτικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο είναι έντονα συγκεντροποιημένη; Πώς θα πάρουν σάρκα και οστά μέσα σε μια σαθρή κοινωνία της οποίας οι «πολίτες», εύκολα χειραγωγήσιμοι από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και το πολιτικό σταρ σύστημα, έχουν καταστήσει θεατές της ίδιας τους της ζωής;

Αντιμετωπίζουμε επομένως το πρόβλημα της επανάκτησης ή της αναζωογόνησης μορφών δημοκρατικής πρακτικής οι οποίες, αν και τυπικά εξακολουθούν να υφίστανται, στην ουσία παραμένουν μέσα στην πολιτική κοινότητα ανενεργές. Αναφέρομαι σε μορφές οι οποίες εξακολουθούν να διαπνέονται από τις ιδέες της αποκέντρωσης και μιας κοινωνίας οργανωμένης σε ανθρώπινη κλίμακα και εννοώ ειδικά την τοπική αυτοδιοίκηση ως την έσχατη πηγή εξουσίας, είτε πρόκειται για τις συνοικιακές συνελεύσεις στις μεγάλες πόλεις είτε για τις συ-

νελεύσεις ολόκληρης της πόλης στις μικρές κοινότητες. Περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα οι ΗΠΑ έχουν προσδώσει μεγάλο ηθικό κύρος στη λαϊκή «βύση» [«grass roots»], μια χαρακτηριστικά αμερικανική έκφραση η οποία έχει τις ρίζες της στην έμφαση που παραδοσιακά δίνουμε στην τοπική κυβέρνηση και στην απaráμιλλη ελευθεριακή επανάστασή μας. Μια ριζοσπαστική πρακτική επανενδυνάμωσης του κοινού για να είναι αποτελεσματική πρέπει να επανενεργοποιήσει τον πολίτη μέσα στο περιβάλλον όπου αυτός εμπλέκεται άμεσα: στη γειτονιά ή στην πόλη. Σ' αυτό το θεμελιακό επίπεδο της πολιτικής και κοινωνικής ζωής είναι που πρέπει να δοκιμάσουμε να δημιουργήσουμε παραδειγματικές μορφές δημόσιων συνελεύσεων, των οποίων η ηθική εξουσία σιγά σιγά θα μετασχηματιστεί σε πολιτική εξουσία στην ίδια τη βάση της κοινωνίας. Τίποτα δε μας εγγυάται ότι μια τέτοια αλληλουχία βημάτων είναι πρακτικά δυνατή σε κάθε δήμο ή κοινότητα των ΗΠΑ, πόσο μάλλον σε κάθε μία από τις Πολιτείες. Όπου όμως είναι εφικτή ή έστω υπάρχει αμυδρή δυνατότητα θα πρέπει να αποτελέσει τον πρωταρχικό στόχο ενός νέου ριζοσπαστικού λαϊκού κινήματος, ενός νέου ελευθεριακού λαϊκού κινήματος.

Εντυπωσιακά παραδείγματα αυτής της ανανέωσης, παραδείγματα με μεγάλη ηθική επίδραση, αποτελούν οι αποφάσεις των συνελεύσεων πόλης του Βερμόντ για το πάγωμα των πυρηνικών εξοπλισμών και την ανάκληση της βοήθειας προς τη χούντα του Σαλβαδόρ και στο Νιου Χαμσάιρ οι πρωτοβουλίες για την επίλυση του κρίσιμου οικολογικού προβλήματος της όξινης βροχής. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι αποφά-

σεις αυτές δεν αφορούν «τοπικά ζητήματα» σαν αυτά που παραδοσιακά εμπίπτουν στη δικαιοδοσία των συνελεύσεων πόλης της Νέας Αγγλίας. Πρόκειται για εθνικά και διεθνή ζητήματα των οποίων η επίλυση συνταγματικά ανήκει στη δικαιοδοσία της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι παρόμοιες αποφάσεις εντείνουν το χάσμα μεταξύ του συγκεντρωτικού κράτους και της τοπικής κοινωνίας, πυροδοτούν επιπλέον τις διαδικασίες όπου οι αποφάσεις αυτές από απλά μέσα μετατρέπονται σε αυτοσκοπούς. Δημιουργούν ένα κλίμα άσκησης της πολιτικής από τον ίδιο το λαό, ένα κλίμα συμμετοχής του πολίτη και ενεργής ανάμιξής του σε ιστορικά ζητήματα. Τροφοδοτούν, τέλος, αυτή τη ζωτική λειτουργία που κάθε μορφή αυτοκυβέρνησης οφείλει να εκπληρώνει: τη διαδικασία εκπαίδευσης του πολίτη στα δικαιώματά του και στις υποχρεώσεις του και την εμβάθυνση της επίγνωσής του εαυτού του.

Η επανενδυνάμωση των πολιτών, ακόμη κι αν στην αρχική της φάση εμπεριέχει μάλλον ένα ηθικό μήνυμα, επανενεργοποιεί μέσα στον καθέναν την αίσθηση της δημόσιας δραστηριότητας, της κοινωνικής επέμβασης, του στοχασμού, του διαλόγου, την αίσθηση ότι είναι σε θέση να παίρνει αποφάσεις, δηλαδή όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που εξασφαλίζουν ότι μια οποιαδήποτε κρίση μας θα είναι αυθεντική. Μια τέτοια αναζωογόνηση της συμμετοχής στα κοινά βρίσκεται στον αντίποδα της σημερινής πολιτικής δραστηριότητας, η οποία περιορίζει τους πολίτες στο ρόλο των ψηφοφόρων-οπαδών που οδηγούνται στις κάλπες για να αποποιηθούν στην ουσία την εξουσία τους, την πολιτική τους κρίση και τις ηθικές αρχές τους αφού

τις μεταβιβάζουν για μια ολόκληρη τετραετία ή πενταετία στους επαγγελματίες πολιτικούς.

Βρισκόμαστε ακόμα στην αρχή αυτής της μεγάλης πορείας για την επαναδραστηριοποίηση του πολίτη και την ανόρθωση των συμμετοχικών διαδικασιών και πρέπει να παραδεχτούμε ότι σ' αυτό το αρχικό στάδιο δε συναντάμε συνειδητές προσπάθειες που να αποβλέπουν κάπου συγκεκριμένα, αλλά ενστικτώδεις και σπασμωδικές ενέργειες. Εάν το πρόταγμα αυτό είχε αναπτυχθεί δίχως να επιβεβαιώνεται κάποιες φωτεινές στιγμές μέσα στην ιστορία, θα έπρεπε εμείς σήμερα να το εγκαταλείψουμε σαν «ουτοπικό» και «εξωπραγματικό». Υπάρχει όμως κάτι πραγματικό μέσα σ' αυτό, έστω και με έναν τρόπο ασύνειδο και ατελή. Εάν οι άρχουσες ελίτ βασίστηκαν στη μωροπιστία μας για να επιβάλουν τους θαλάμους αερίων, τα κρεματόρια και τον κόσμο του Άουσβιτς, γιατί εμείς οι ίδιοι θα έπρεπε να διατηρήσουμε ακλόνητη τη μωροπιστία μας μπροστά στο γεγονός συνελεύσεων πόλης οι οποίες απαιτούν το πάγωμα των πυρηνικών εξοπλισμών και παρεμβαίνουν έτσι σε ένα θέμα που τυπικά βρίσκεται έξω από τη δικαιοδοσία τους. Το να κλείνει κάποιος τα μάτια του μπροστά στη δυνατότητα να αντιδράσουν οι πολίτες σε πανεθνικό επίπεδο, την ίδια στιγμή που καταγγέλλει φαινόμενα όπως η εξάπλωση των πυρηνικών εξοπλισμών και οι κίνδυνοι που αυτή εγκυμονεί, μυρίζει εξουσιαστικό δογματισμό. Πράγματι, η αίσθηση ότι οι πολίτες μπορούν να καθορίσουν το κοινό τους πεπρωμένο όχι μόνο είναι διάχυτη στις συνελεύσεις πόλης του Βερμόντ, αλλά συχνά πληθαίνουν και οι ενδείξεις που πιστοποιούν ότι οι διάφορες συνελεύσεις θα μπορού-

σαν να ομοσπονδιοποιηθούν και να αναπτύξουν τους δεσμούς μεταξύ τους — μια δυνατότητα που η διερεύνησή της μας παραπέμπει στη βαθύτερη μελέτη της ελευθερίας και των θεσμών που τη στηρίζουν.

Αυτό που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο είναι ότι οι άντρες και οι γυναίκες ενώ μπορούν και μαθαίνουν να αποδέχονται την πραγματικότητα των ταγμάτων εφόδου των SS, που επιδόθηκαν στην εξόντωση εκατομμυρίων ανθρώπων, αρνούνται να πιστέψουν ότι χιλιάδες κάτοικοι της Νέας Αγγλίας —που βέβαια δεν είναι λιγότερο Αμερικανοί από τους υπόλοιπους— μπορούν να συγκροτούν λαϊκές συνελεύσεις, να απαιτούν δημόσια δύναμη και να παίρνουν την απόφαση να εναντιωθούν στην εξάπλωση των πυρηνικών όπλων, στην αποστολή βοήθειας στη χούντα του Σαλβαδόρ καθώς και στη μεταφορά πυρηνικών αποβλήτων διαμέσου του εθνικού οδικού δικτύου που κατασκευάστηκε με έξοδα της Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης. Καταλαβαίνουμε στο σημείο αυτό πως οι κοινωνικές θεωρίες που υπεραμύνονται του συγκεντρωτισμού και η νάρκωση των μέσων μαζικής ενημέρωσης οδηγούν τους πολίτες στο να αρνηθούν την ίδια την πραγματικότητα. Μια πραγματικότητα η οποία θυσιάζεται στο βωμό διάφορων δογμάτων και καταντάει στο τέλος περισσότερο μυθοποιημένη και παράλογη απ' όλους εκείνους τους «αρχαϊσμούς» που ευπάρχουν στην αυθεντική πραγματικότητα.

Ακόμη και όταν αυτή η πραγματικότητα γίνεται τόσο εμφανής, ώστε κανείς να μην μπορεί να την αρνηθεί, συχνά αγνοείται σαν «περιφερειακή». Ακριβώς όπως πολλοί ορθόδοξοι ριζοσπάστες απορρίπτουν το ειρηνιστικό, το γυναικείο και το

οικολογικό κίνημα καθώς και την αντικουλτούρα σαν «περιθωριακά». Το Βερμόντ και το βόρειο τμήμα της Νέας Αγγλίας αντιμετωπίζονται γενικά με περιφρόνηση σαν οι περιθωριακές αγροτικές περιοχές μιας ιδιαίτερα συγκεντροποιημένης και αστικοποιημένης Αμερικής, στις οποίες το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζει μέσα στην κοινοτυπία, τη ματαιότητα και την απόγνωση. Λέγουν ότι πρέπει να προσαρμόσουμε το ριζοσπαστικό πρόταγμα στην πραγματικότητα του «κέντρου» της Αμερικής, στην «καρδιά» των γιγάντιων μητροπόλεων, στα άτακτα εξαπλώνόμενα προάστεια και στις ζώνες των κάθετων αγροτικών επιχειρήσεων μπορεί να έχουν δίκιο, αλλά εξίσου δίκιο είναι να ρωτήσουμε γιατί οι θεσμοί της αποκέντρωσης, η οργάνωση στο επίπεδο της γειτονιάς και οι λαϊκές συνελεύσεις δεν μπορούν να λειτουργήσουν στα μεγάλα μητροπολιτικά «κέντρα» της χώρας. Στις περισσότερες περιπτώσεις διαπιστώνουμε ότι αυτή η επιμονή στο αδύνατο της ύπαρξής τους οφείλεται μάλλον σε ιδεολογικές προκαταλήψεις παρά σε πρακτικά εμπόδια. Εκφράζει την αρχαϊκή προσήλωση στις «ταξικές» μορφές οργάνωσης —στο κόμμα της εργατικής τάξης— και είναι πλέον πασιφανές ότι αυτή καθαυτή η έννοια της «κοινότητας» απειλεί αυτές τις «ταξικές» οργάνώσεις ακριβώς όπως η κριτική της ιεραρχίας απειλεί την αντίληψή τους για την οργάνωση.

Τελικά τι σημαίνουν λέξεις όπως «κέντρο» και «περιφέρεια» στη γλώσσα της κοινωνικής αλλαγής; Ποιος είναι ο «πυρήνας» και ποιο το «περιθώριο» στη δυναμική της ανθρώπινης ανάπτυξης; Η γερμανική φιλοσοφία την εποχή του Διαφωτισμού ανέπτυξε την εκπληκτική αν και εύλογη σύλληψη

ότι κάθε «κέντρο» και κάθε «πυρήνας» είναι προορισμένα να διαλυθούν από την ίδια τη λογική της ανάπτυξής τους. Για να το πούμε πιο απλά, κάθε «κέντρο» και κάθε «πυρήνας» θα διαλυθούν στο «πέρασμα του χρόνου» ως αποτέλεσμα της δράσης ιστορικών δυνάμεων. Κανένας «πυρήνας» δεν είχε ποτέ τέτοια «κεντρική» σημασία, ώστε το πεπρωμένο του να έχει αιώνια προκαθοριστεί, ακριβώς όπως —για να παραφράσουμε τον Σπινόζα— δεν υπάρχει ον που να μην είναι φτιαγμένο για να φθαρεί. Πράγματι, αν θέλουμε να ανακαλύψουμε τους «πυρήνες» που θα είναι στο μέλλον «κεντρικής» σημασίας για την κοινωνία, πρέπει να κοιτάξουμε ακριβώς αυτό που σήμερα βρίσκεται στην «περιφέρεια» και στο «περιθώριο» και βαθμιαία αναδύεται. Γιατί είναι εδώ, στο χείλος της κοινωνικής εξέλιξης, ακριβώς όπως συμβαίνει με τα οικοσυστήματα στην κόψη της φυσικής εξέλιξης, που διαπιστώνουμε έναν πλούτο ευαισθησιών και θεσμών, μια ποικιλομορφία που μπορεί να παραγκωνίσει και να υπερβεί τα σημερινά «κέντρα».

Αυτός ο τρόπος σκέψης έχει επανειλημμένα δοκιμαστεί στην ιστορία και υπάρχουν αξιοσημείωτα παραδείγματα που επιβεβαιώνουν την ορθότητά του. Δεν είναι εδώ το κατάλληλο μέρος για να τα παραθέσουμε. Μπορεί κάποιος να τα βρει σε αφθονία στα κοινωνικά και φιλοσοφικά κείμενα της εποχής μας. Η αρχαία Αθήνα στους κλασικούς χρόνους ήταν εξίσου «περιφερειακή» και «περιθωριακή» σε σχέση με τις μεγάλες αυτοκρατορίες της Ασίας που ορθώνονταν ολόγυρά της απειλητικές. Εντούτοις απ' αυτή τη σπουδαία πόλη,* με τον α-

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

ριθμητικά ασήμαντο πληθυσμό, ξεπήδησαν μια σοφία και ένας τρόπος ζωής που δείχνουν ανυπέρβλητα, αν συγκριθούν με οποιοδήποτε άλλο μεγάλο «πολιτισμό» μέχρι σήμερα. Είναι δύσκολο να μάθουμε εάν οι ιδέες και η πρακτική επανενδυνάμωσής της κοινότητας, ιδιαίτερα οι μορφές και οι θεσμοί που ανήκουν σε ένα «απλούστερο» παρελθόν, έχουν τη συνάφεια που τους αποδίδουμε εδώ. Είναι όμως γεγονός ότι η κοινωνική ανάπτυξη έχει την αξιοσημείωτη ικανότητα να χρησιμοποιεί και να ξαναχρησιμοποιεί δομές του παρελθόντος για σκοπούς που ανήκουν στο μέλλον. Μια άνιση αλλά συνδυασμένη ανάπτυξη μπορεί να προσδώσει κεντρικό ρόλο σε θεσμούς φαινομενικά «αρχαϊκούς», οι οποίοι σε απομακρυσμένες περιοχές όπως το Βερμόντ είναι δυνατό να αποτελέσουν τις αποκεντρωμένες και σε ανθρώπινη κλίμακα δομές διαμέσου των οποίων ο αμερικανικός λαός στο σύνολό του θα ενισχυθεί κοινωνικά, πολιτικά και ηθικά. Το γεγονός ότι ανάλογες απομακρυσμένες περιοχές έχουν διαδραματίσει έναν καταλυτικό ρόλο στην πορεία της κοινωνικής προόδου είναι φανερό στην ιστορία των ειρηνιστικών και οικολογικών κινημάτων.

Με την ίδια λογική οι «ταξικές αναλύσεις» έχουν την τάση να αποστεώνονται σε δόγματα τα οποία περιορίζουν τα άτομα και, παρ' όλο που δείχνουν «κεντρικά», είναι δυνατό να αποβούν εξίσου διαφωτιστικά ή αποπροσανατολιστικά. Εάν επιμένουμε να αναζητάμε μια «ηγεμονική τάξη», μεσολαβητή της επαναστατικής αλλαγής, καλά θα κάναμε να μην αποδίδουμε αυτό το ρόλο αποκλειστικά στο βιομηχανικό προλεταριάτο. Από ιστορική σκοπιά η επαναστατική αλλαγή είχε πάντα ανάγκη τον καταλυτικό ρόλο μιας ριζοσπαστικής διανόγ-

σης, την οποία δεν πρέπει να συγχέουμε με τους «διανοούμενους» ως ξεχωριστό κοινωνικό στρώμα ή τους ακαδημαϊκούς. Δίχως να θέλω να επεκταθώ περισσότερο σ' αυτό το θέμα, θα υπενθυμίσω ότι σε άλλο βιβλίο μου* έχω επιχειρήσει να αποδείξω ότι αυτή καθαυτή η ύπαρξη του προλεταριάτου ως επαναστατικού φορέα εξαρτάται, και μάλιστα με δονκιχωτικό τρόπο, περισσότερο από την ικανότητά του να υπερβεί τον εαυτό του ως δημιούργημα της βιομηχανικής και ταξικής κοινωνίας παρά από το γεγονός ότι είναι η συμπληρωματική ως προς το κεφάλαιο τάξη. Ακόμη όμως πιο σημαντικό είναι ότι στις μέρες μας η τάξη αυτή σπάνια έχει υιοθετήσει τον «ιστορικό ρόλο» που της ανέθεσαν οι κάθε λογής ριζοσπάστες θεωρητικοί. Αντίθετα, οι αλλαγές που έχει επιφέρει η σύγχρονη τεχνολογία έχουν οδηγήσει την τάξη αυτή στο «περιθώριο». Πράγματι εάν η κοινότητα αποκαλύπτεται σήμερα ιδιαίτερα σημαντική, αυτό εν μέρει οφείλεται στο ότι το εργοστάσιο έχει πάψει πλέον να αποτελεί την πρωταρχική αρένα της κοινωνικής αλλαγής. Η κοινότητα, ο άλλος πόλος ριζοσπαστικής δραστηριότητας, αποκτά αυξανόμενη σημασία κυρίως επειδή το εργοστάσιο έχει περιπέσει σε δεύτερη μοίρα.

Ας έρθουμε τώρα σε ένα εξίσου σημαντικό θέμα: Ποιος, σε τελευταία ανάλυση, είναι ο ιστορικός φορέας της ριζικής κοινωνικής αλλαγής; Το «νέο προλεταριάτο» των διανοούμενων, των επιστημόνων, των μηχανικών, των τεχνικών και των φοιτητών, των οποίων τα «οικονομικά συμφέροντα» κατά μια έν-

* Βλ. το βιβλίο μου *Toward an Ecological Society*, Εκδόσεις Black Rose Books, Μόντρεαλ, 1980, σελ. 259.

νοια είναι απόλυτα εναρμονισμένα με την ανάπτυξη του ιαπωνικού μοντέλου παραγωγής; Οι μαύροι, οι διάφορες γενικά εθνικές μειονότητες, οι γυναίκες; Παραθέτοντας και μόνο αυτά τα νέα «κοινωνικά στρώματα» ουσιαστικά απομακρυνόμαστε από την παραδοσιακή «ταξική ανάλυση», η οποία θεμελιώνεται στην ύπαρξη του παραδοσιακού προλεταριάτου. Η ανάλυση αυτή είχε τις ρίζες της βαθιά μέσα στις οικονομικές σχέσεις της κλασικής αστικής κοινωνίας, σχέσεις που μπορούσαν να προσδιοριστούν με σαφήνεια και δεν ήταν άλλες από τις ειδικές «σχέσεις παραγωγής» όπως αυτές διαμορφώνονταν μέσα από τη διαδικασία ανταλλαγής της εργασιακής δύναμης με το μισθό και μέσα από την πάλη των τάξεων κατά την οποία οι δύο μεγάλοι αντίπαλοι διασταύρωναν τα ξίφη τους στον αγώνα μεταξύ «μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου». Τις «νέες τάξεις», που την ύπαρξή τους διαπιστώνουμε σήμερα, τις ενώνουν περισσότερο πολιτισμικοί παρά οικονομικοί δεσμοί. Οι διάφορες εθνικές μειονότητες, οι γυναίκες, ο κόσμος της αντικουλτούρας, οι περιβαλλοντιστές, οι ηλικιωμένοι, όσοι ξέπεσαν από την τάξη τους, όσοι κρίνονται ακατάλληλοι για εργασία ή είναι άνεργοι, ο κόσμος των γκέτο, όλοι αυτοί αποτελούν τη ζωντανή διάψευση της οικονομίστικης «ταξικής ανάλυσης» πάνω στην οποία έχει θεμελιωθεί ο «επιστημονικός σοσιαλισμός» τόσο του Μαρξ όσο και των πιο δημοφιλών επιγόνων του, όπως του Λένιν και του Τρότσκι. Η αίσθηση ότι η αλλοτρίωση είναι το μοναδικό εισιτήριο για τον πολιτισμό, ο φόβος του ατόμου (είτε για την προσωπική ασφάλειά του είτε για την τύχη του πλανήτη), η ματαιώση, το αίσθημα του ξεριζωμού, η έλλειψη συνοχής και η απουσία νοήματος, η

αισθητική ρύπανση και κυρίως ένα αίσθημα αδυναμίας ενώνουν αυτές τις «νέες τάξεις» σε ογκώδεις διαδηλώσεις, σε πλατιές συμμαχίες, σε δίκτυα, συνεταιρισμούς και συλλογικότητες με κοινά κοινωνικά και πολιτισμικά προτάγματα. Και τις ενώνουν πιο αποφασιστικά από οποιαδήποτε οικονομικά συμφέροντα, όσο κι αν αυτά τα τελευταία δεν παύουν να έχουν τη σημασία τους.

Πρόκειται για το ρεύμα της «αντικουλτούρας», στην ευρύτερη έννοια του όρου, με το δίκτυο των εναλλακτικών μορφών οργάνωσης, των εναλλακτικών τεχνολογιών, των περιοδικών, των εκδόσεων καθώς και των συνεταιρισμών υγιεινών τροφών, των κέντρων υγείας και των γυναικείων κέντρων, των εναλλακτικών μορφών εκπαίδευσης, των αγορών όπου αγαθά ανταλλάσσονται με άλλα αγαθά — για να μη μιλήσουμε για τις τοπικές συμμαχίες, οι οποίες δείχνουν να αποτελούν την πιο σοβαρή αντιπολίτευση απέναντι στον επικείμενο απολυταρχισμό της τεχνοκρατικής κοινωνίας.

Ας βαφτίσουμε αυτό το φαινόμενο, που στη ρίζα του δε συναντάμε τίποτα άλλο παρά την αποδιάρθρωση των τάξεων, με το πραγματικό του όνομα: Η επανεμφάνιση του «λαού». Όσο κι αν η λέξη αυτή αναδίνει απλώς το άρωμα της ανάμνησης, αντλώντας την προέλευσή της από τις «αστικοδημοκρατικές» επαναστάσεις του παρελθόντος, ιδιαίτερα της Αμερικανικής και της Γαλλικής, είναι γεγονός ότι ο «λαός» ξανακάνει την εμφάνισή του εξαιτίας μιας αλλόκοτης διαλεκτικής της άρνησης σύμφωνα με την οποία, για να παραφράσουμε τον Τέοντορ Αντόρνο, η διαλεκτική της ιστορίας διατηρεί άσβεστη τη φλόγα της πίστης μέσα από μια λογική της αντίθεσης που

είναι «από τη γένεσή της» προορισμένη να κορυφωθεί.* Εντούτοις δεν υπάρχει καλύτερη λέξη για να περιγράψουμε επαρκώς αυτή την αταξική «τάξη», αυτόν τον παράδοξα αναμειγμένο «όχλο», του οποίου ο προσδιορισμός συνίσταται ακριβώς στην απροσδιοριστία του, οι στόχοι του είναι σε μεγάλο βαθμό πολιτισμικοί ή, μάλλον, αντιπολιτισμικοί και στην ημερήσια διάταξη των κινητοποιήσεών του, εναντίον του σύγχρονου απολυταρχισμού και του συντεχνιακά οργανωμένου καπιταλισμού, ξαναβρίσκουμε τα ουτοπικά συνθήματα των μεγάλων δημοκρατικών επαναστάσεων.

Η επανεμφάνιση του «λαού», σε αντίθεση με τη σταθερή συρρίκνωση του «προλεταριάτου», επαληθεύει τη σπουδαιότητα της κοινότητας απέναντι στο εργοστάσιο, της πόλης και της γειτονιάς απέναντι στην αλυσίδα της παραγωγής. Το χέρι ταιριάζει απόλυτα στο γάντι και σφιγμένο γίνεται η γροθιά που υψώνεται στην εποχή μας για να διεκδικήσει την πρόοδο μέσω της δημοκρατίας· την κοινωνική ανάπτυξη μέσω της συντήρησης της ριζοσπαστικότητας του παρελθόντος· την αλλαγή μέσω της καταλυτικής δράσης για τη διατήρηση των θεσμών που ο σύγχρονος απολυταρχισμός γυρεύει να κοινοτοποιήσει και ο συντεχνιακά οργανωμένος καπιταλισμός επιζητά να εξαφανίσει. Αυτή η τάση — από τη στιγμή που θα πάρει τη μορφή της αντιπαράθεσης μεταξύ της τοπικής κοινότητας και του συγκεντροποιημένου κράτους, μεταξύ του πολίτη και του επαγγελματία πολιτικού, μεταξύ της κοινωνίας

* THEODOR ADORNO: *Minima Moralia*, Εκδόσεις New Left Books, Λονδίνο, 1974, σελ. 157.

των πολιτών και της γραφειοκρατίας, μεταξύ της δημοκρατίας και του ολοκληρωτισμού— δε θα μπορεί για πολύ καιρό ακόμη να έχει έναν αυστηρά αμυντικό χαρακτήρα.

Από τη στιγμή που η τοπική κοινότητα, οι πολίτες, η κοινωνία των πολιτών και η δημοκρατία επιβληθούν διαμέσου των λαϊκών συνελεύσεων, αυτές οι τελευταίες θα πρέπει είτε να συνομοσπονδιοποιηθούν σε περιφερειακό επίπεδο είτε να αντιμετωπίσουν την εξάλειψή τους. Εφόσον η συνομοσπονδιοποίηση επιτευχθεί, το δίκτυο των σχέσεων μεταξύ των διαφόρων κοινοτήτων θα πρέπει να διερευνηθεί σε εθνικό επίπεδο ή να ατροφήσει και να εξαφανιστεί. Γι' αυτόν το λόγο το μέλλον της ομοσπονδιακής οργάνωσης βρίσκεται κρυμμένο στις ομίχλες μιας λογικής η οποία μπορεί να υλοποιηθεί μόνο με συγκεκριμένο τρόπο. Έναν τρόπο που είναι δυνατό να αποκαλυφθεί μόνο όταν δημιουργηθεί ένας ευνοϊκός συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ των αυτοδιοικούμενων δήμων και του κράτους. Θα είναι αυτός ο συσχετισμός τέτοιος, ώστε να οδηγηθούμε σε ανοιχτή αναμέτρηση ή το κράτος θα εκχωρήσει τις εξουσίες του; Με ποιο τρόπο και ποια μέσα θα γίνει αυτό; Ειρηνικά ή βίαια; Με τρόπο συνειδητό ή απλώς διαισθητικά; Στα ερωτήματα αυτά δεν υπάρχουν απαντήσεις γιατί τα ζητήματα που θέτουν δεν έχουν ακόμα φανερωθεί σε όλο τους το βάθος.

Ένα πράγμα όμως είναι σαφές. Εάν αυτά τα ζητήματα τεθούν μόνο διαισθητικά, τα κινήματα που εμπνέουν θα προδοθούν. Δεν υπάρχει πλέον χώρος για αφελείς συνειδήσεις. Οι θιασώτες του σύγχρονου απολυταρχισμού και του συντεχνιακά οργανωμένου καπιταλισμού, ανεξάρτητα του πόσο εριστικοί

είναι, εμφανίζονται πολύ εξεζητημένοι για να μπορέσουν να αντιμετωπιστούν από αφελή άτομα. Η οξυδερκής συνείδησή τους πρέπει να βρει αντιμετώπιση τη δική μας αυτοσυνείδηση. Η διαμόρφωση μιας τέτοιας συνείδησης απαιτεί διαδικασίες εκπαίδευσης, μελέτης, διαλόγου, αμφισβήτησης: έχει ανάγκη δασκάλους και οργανωτές τους οποίους μπορεί να τους δημιουργήσει μόνο ένα συνεκτικό δίκτυο ομάδων, οι οποίες σε ό,τι αφορά την πρακτική τους θα είναι αυστηρά προσηλωμένες στην κοινωνική αλλαγή και σε ό,τι αφορά τη θεωρία θα τρέφουν απόλυτο σεβασμό στο ανθρώπινο πνεύμα. Κατά πόσο οι Γερμανοί Πράσινοι μας προσφέρουν το παράδειγμα ενός τέτοιου δικτύου είναι κάτι που μένει να αποδειχτεί. Αν μη τι άλλο, μπορούμε να διδαχτούμε από τα λάθη τους όσο και από τις επιτυχίες τους. Αναμφισβήτητα όμως έχουμε ανάγκη ενός Πράσινου δικτύου, ενός δικτύου που θα απευθύνεται στους Αμερικανούς στην ίδια τους τη γλώσσα, παίρνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες αυτής της χώρας. Αυτό το δίκτυο δεν μπορεί να αναπαράγει τα στερεότυπα της Ευρώπης, της Ασίας ή της Λατινικής Αμερικής, αλλά οφείλει να γεννηθεί μέσα από την αμερικανική ριζοσπαστική παράδοση: τη δημοκρατία των Γιάνκηδων, την ελευθερία του ατόμου, τη λαϊκή δυσπιστία απέναντι στην κυβέρνηση, την προσήλωση στη δημοκρατία της βάσης, με λίγα λόγια το ελευθεριακό λαϊκό κίνημα, λυδία λίθος του οποίου είναι η επανεμφάνιση του «λαού» και η θεσμοποίηση μέσω των συνομοσπονδιοποιημένων λαϊκών συνελεύσεων των κινημάτων βάσης.

Ο ίδιος ο όρος «ελευθεριακός» αναμφισβήτητα θέτει ένα μείζον πρόβλημα: την ταύτιση μιας μορφής αντιεξουσιαστικής

ιδεολογίας με ένα άμορφο κίνημα για την υπεράσπιση του «καθαρού καπιταλισμού» και του «ελεύθερου εμπορίου». Το κίνημα αυτό δεν υπήρξε ποτέ ο εφευρέτης της λέξης «ελευθεριακός», αλλά την ιδιοποιήθηκε από το αναρχικό κίνημα του περασμένου αιώνα. Και ο όρος αυτός πρέπει να αποκατασταθεί από εκείνους τους αντιεξουσιαστές, σοσιαλιστικής ή αναρχικής προέλευσης, οι οποίοι αναφέρονται σε ένα λαό που θα είναι κυρίαρχος στην ολότητά του και όχι σε εξατομικευμένους εγωτιστές που θα ταυτίζουν την ελευθερία με την επιχειρηματική πρωτοβουλία και το κέρδος. Το καλύτερο που έχουμε να κάνουμε είναι απλώς να αγνοήσουμε αυτό το ρηχό κίνημα για την «ελευθερία» και μέσα από την πρακτική μας να οικειοποιηθούμε μια παράδοση, η οποία έχει πλαστογραφηθεί από τους νεότευκτους οπαδούς του Άνταμ Σμιθ.

Αν δε θέλουμε η λέξη «ελευθεριακός» να υποδηλώνει μια νέα μορφή πολιτικής συνθηκολόγησης με τον κρατισμό, καλά θα κάνουμε να συνειδητοποιήσουμε ότι στην αυθεντική ελευθεριακή παράδοση υπήρχε ανέκαθεν η τάση να συγγέουν την πολιτική, στην αρχαιοελληνική σημασία της, με τη διαχείριση του κράτους. Η παραδοσιακή ελευθεριακή αντιπαράθεση «κοινωνίας» και «κράτους» δεν είναι από μόνη της λανθασμένη. Κοινωνικές μορφές όπως οι οικογένειες, οι πατριές (clan), οι φυλές, οι συντεχνίες, οι τόποι εργασίας, οι αγροτικές κοινότητες, οι γειτονιές και οι πόλεις αποτελούν τους οργανικούς θεσμούς μέσω των οποίων η ανθρωπότητα εξελίχθηκε «φυσικά» προς αλληλέγγυες μορφές συμβίωσης και ανέπτυξε μέσα στην παραγωγή το μεταβολισμό της με τη φύση. Οι μεγάλοι αναρχικοί θεωρητικοί ήλπιζαν ότι θα μπορούσαν να στηρι-

χτούν σ' αυτές τις κοινωνικές μορφές για να χτίσουν μια συννομόσπονδη ελευθεριακή κοινωνία. Το κράτος στο σύνολό του αντιμετωπιζόταν ως ένας εξωγενής θεσμός, ένα ταξικό εργαλείο στα χέρια επαγγελματιών πολιτικών, νομοθετών, γραφειοκρατών, στρατιωτικών, δικαστών και αστυνομικών, συνεπικουρούμενων από έναν πολυπλόκαμο μηχανισμό στρατώνων, δικαστηρίων και φυλακών. Αυτός ο εξωγενής θεσμός στην καθημερινή κοινωνική δραστηριότητα έπρεπε με κάθε τρόπο να παρακάμπτεται και σε περιόδους ριζικών κοινωνικών αλλαγών να συντρίβεται.

Ας υπογραμμίσουμε προς στιγμή ότι το ιστορικό τοπίο δε συντίθεται μόνο από την κοινωνία και το κράτος. Πρέπει να προχωρήσουμε πέρα απ' αυτή την απλοϊκή και μανιχαϊστική διαίρεση και να εστιάσουμε την προσοχή μας σε ένα γενικά αδιερεύνητο χώρο της ανθρώπινης δραστηριότητας, ένα δημόσιο χώρο ή μια πολιτική αρένα, με την κλασική αρχαιοελληνική σημασία της λέξης πολιτική,* ή μια δραστηριότητα της πόλης* — μια δραστηριότητα η οποία δεν μπορεί να υπαχθεί στο κράτος και πολύ περισσότερο να περιγραφεί από τον όρο «πόλη-κράτος». Ίσως για πρώτη, αλλά επ' ουδενί για τελευταία, φορά στην ιστορία η δημοκρατική πόλη* της Αθήνας δημιούργησε έναν εξολοκλήρου νέο θεσμικό στίβο, ένα στίβο ο οποίος δεν ήταν ειδικά «κοινωνικός» όπως η οικογένεια, η φατρία, η φυλή, ενδεχομένως ο τόπος εργασίας και διάφορες άλλες «φυσικές» μορφές συμβίωσης όπως οι λέσχες, οι θρησκευτικές κοινότητες, οι συντεχνίες και τα επαγγελματικά σωμα-

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

τεία. Ούτε όμως αυτός ο θεσμικός χώρος ήταν ταυτόσημος, ή ακόμα και προέκταση, των ταξικά ελεγχόμενων και επαγγελματοποιημένων συστημάτων βίας όπως είναι οι στρατοί, η αστυνομία, οι γραφειοκράτες, οι δικαστές, οι νομοθέτες και η συγκεντρωτική εκτελεστική εξουσία που ονομάζουμε «κράτος» — ένας αστερισμός δομών που ήταν σπάνιος στην Αθήνα του Περικλή παρ' όλο που αφθονούσε στον υπόλοιπο αρχαίο κόσμο.

Αυτό που η πόλη* της Αθήνας δημιούργησε ήταν ένας στίβος όπου κυρίαρχο στοιχείο ήταν ο δήμος, μια μοναδική πολιτική σφαίρα χαρακτηριστικό γνώρισμα της οποίας ήταν η αγορά:* το κέντρο της πολιτικής δραστηριότητας όπου οι πολίτες μπορούσαν ανεπίσημα να συγκεντρωθούν, να συζητήσουν, να ανταλλάξουν αγαθά και να εμπλακούν σε ένα πλούσια υφασμένο πλέγμα αλληλεπιδράσεων το οποίο τους προετοίμαζε για τις εβδομαδιαίες συγκεντρώσεις όλων των πολιτών στην Εκκλησία* του Δήμου. Αυτή η μορφή λαϊκής συνέλευσης, στην οποία τακτικά συζητούσαν τα ζητήματα της πόλης,* είχε την προοπτική μέσα από μια πρόσωπο με πρόσωπο σχέση να διασφαλίσει, είτε ομόφωνα είτε με ψηφοφορία, τη δημόσια συναίνεση. Εκεί, στην αγορά,* καθημερινά, με εκλεπτυσμένους τρόπους διδάσκονταν τις τέχνες και διαπαιδαγωγούντο στην ενεργό συμμετοχή στα κοινά ή, για να ακριβολογούμε, εκπαιδεύονταν, ώστε να αποκτήσουν την ευαισθησία, τη χαρακτηρισμοδομή και την προσωπικότητα που προσιδιάζουν σε ενεργούς και αυτεξούσιους πολίτες. Μια «τάξη» πολιτών

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

που συμμετέχουν στα κοινά της πόλης, μια νέα «τάξη» στο φάσμα των «τάξεων», την οποία ο Μαρξ και αρκετοί από τους σύγχρονους ριζοσπάστες θεωρητικούς μας φρόντισαν να τη «συγυρίσουν» για λογαριασμό μας. Η δημοκρατία της Αθήνας λειτουργούσε στην ουσία σαν ένα σχολείο προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης ενώ με τις τραγωδίες, τις γιορτές και τις τελετές δημιουργούσε το πολιτισμικό περιβάλλον που συνέωνε την πόλη* σε μια κοινότητα με κοινές ευαισθησίες και παραδόσεις. Στην Αθήνα υπήρχε αναμφισβήτητα μια κοινωνική διαστρωμάτωση βασισμένη στην οικονομική κατάσταση: δούλοι, τεχνίτες, έμποροι, μέτοικοι, δηλαδή ξένοι που κατοικούσαν στην Αθήνα οι οποίοι, παρ' όλο που ήταν ελεύθεροι, δεν απολάμβαναν κανένα από τα πολιτικά δικαιώματα των Αθηναίων πολιτών, ανεξάρτητοι μικροκτηματίες, πακτωτές, δηλαδή αγρότες που νοίκιαζαν ξένη γη, διανοούμενοι, οι οποίοι εξασκούσαν αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε «ελεύθερο επάγγελμα», αριστοκράτες ευγενούς καταγωγής και, τέλος, ένα στρώμα δημαγωγών, που προσπαθούσαν να χειραγωγήσουν το σώμα των πολιτών για να εξυπηρετήσουν τα προσωπικά και κοινωνικά τους συμφέροντα.

Υπήρχε όμως το σώμα των πολιτών, το καθαυτό πολιτικό σώμα, το οποίο παρά το γεγονός ότι ήταν ένα αμάλγαμα «τάξεων» συχνά υπερέβαινε τα ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα, για να καταλήξει σε μια ηθική συναίνεση. Τη συναίνεση αυτή την υπαγόρευε η έννοια του «δημόσιου αγαθού». Ένα αγαθό που δεν μπορεί να απορριφθεί σαν καθαρό «ιδεολόγημα» ή σαν

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

συγκαλυμμένη εκδήλωση ταξικών συμφερόντων γιατί βασιζόταν πάνω σε μια κοινή αντίληψη περί αυτού που είναι έκδηλα καλό για την κοινωνία στην ολότητά της, αυτού δηλαδή που είναι πέρα από τον ανταγωνισμό και τις συγκρούσεις των ιδιαιτέρων συμφερόντων. Όπως το εξέφρασαν οι κοινωνικοί φιλόσοφοι της αρχαίας Ελλάδας —δημοκρατικοί ή ολιγαρχικοί— η έννοια του «δημόσιου αγαθού» συνίστατο στην αρετή* του σώματος των πολιτών. Στη δημοκρατική πόλη* της Αθήνας, η πολιτική ή τα πολιτικά,* για να χρησιμοποιήσω έναν ασφαλή αρχαιοελληνικό όρο, δεν ανήκαν ούτε στην περιοχή του «κοινωνικού» ούτε σ' εκείνη του «κράτους», έννοιες εξάλλου για τις οποίες —και είναι ενδεικτικό— οι αρχαίοι Έλληνες δε διέθεταν τις αντίστοιχες λέξεις για να τις περιγράψουν. Η πολιτική στην αρχαία Αθήνα περιλάμβανε τη σφαίρα της πόλης,* του *civis*, για να χρησιμοποιήσουμε έναν πιο οικείο λατινικό όρο, στο πλαίσιο της οποίας οι άντρες (γιατί η κοινωνία όπως και όλα τα σχετικά μ' αυτήν ήταν αυστηρά πατροκεντρικά), δείχνοντας μια κατανόηση ηθικού χαρακτήρα για τα κοινά, σφυρηλατούσαν ένα είδος «κοινωνικής συμφωνίας» —την οποία σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να τη συγχέουμε με ένα νομικό «κοινωνικό συμβόλαιο»— με σκοπό να ρυθμίσουν τη ζωή τους σύμφωνα με τις επιταγές του «γενικού καλού», υπερβαίνοντας έτσι τα ιδιαίτερα συμφέροντα.

Αυτό που οι αναρχικοί θεωρητικοί δεν μπόρεσαν να δουν καθαρά είναι ότι το υπερ-κοινωνικό επίπεδο της πολιτικής —συγκεκριμένα η δραστηριότητα της πόλης*— διασφαλίζει τη

* Σ.τ.Μ.: Ελληνικά στο πρωτότυπο.

διαφοροποίησή της από την κρατική διαχείριση. Η πολιτική είναι ο δημόσιος χώρος συμμετοχής του πολίτη, ένας χώρος όπου οι πολίτες συγκεντρώνονται για να συζητήσουν τα κοινωνικά προβλήματα, να τα αξιολογήσουν και τελικά να αποφασίσουν, είτε συναινετικά είτε με ψηφοφορία, για την επίλυσή τους. Ο πολιτικός στίβος, σε αντιδιαστολή από τη μια πλευρά με τον ευρύ κοινωνικό κόσμο των οργανικών σχέσεων και από την άλλη με την ελεγχόμενη από την άρχουσα τάξη κρατική σφαίρα, αποτελεί τον ενδιάμεσο κόσμο της κοινότητας και του πολίτη, το τοπικώς αυτοδιοικείσθαι, το οποίο δεν έχει σαν σημείο αναφοράς του τις συγγενικές σχέσεις, αλλά την ένωση των πολιτών. Αυτόν τον κόσμο τον συναντάμε συχνά στα κείμενα του Προυντόν και του Κροπότκιν για να τον επισκιάσει αργότερα ο συνδικαλισμός της βιομηχανικής κοινωνίας.

Δυστυχώς η απελευθερωτική πλευρά της κοινότητας και η πολιτική στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης ποτέ δεν έγιναν αντικείμενο μιας βαθιάς επεξεργασίας. Πράγματι, μια μωπική θεώρηση τοποθετούσε την κοινότητα και την τοπική αυτοδιοίκηση σε ένα «αντιπολιτικό» ρεύμα, επικυρώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις διακρίσεις που προκάλεσε η διήθηση κράτους και κοινωνίας, μια διήθηση που ελάχιστα έχει διαφωτιστεί από τη ριζοσπαστική κοινωνική θεωρία. Η ελευθεριακή τοπική αυτοδιοίκηση έχει επιπλέον στιγματιστεί καθώς προδόθηκε με τον πιο χυδαίο τρόπο από ορισμένους από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της, όπως ο Γάλλος αναρχικός Πολ Μπρους που στη μετέπειτα ζωή του στράφηκε στη συμβατική κομματική πολιτική. Καθαρμένες απ' αυτό το στίγμα και θε-

μελιωμένες σε λαϊκά συμβούλια και συνομόσπονδες σχέσεις, η ελευθεριακή τοπική αυτοδιοίκηση και η πολιτική της πρέπει να ιδωθούν ως μία διαδικασία η οποία όχι μόνο δεν αρνείται την πολιτική με την αρχαιοελληνική έννοια του όρου, αλλά αντίθετα της προσδίδει αυθεντικότητα και την καθιστά εκ νέου επίκαιρη.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ανανεωμένες μορφές των συλλελεύσεων πόλης και των συνοικιακών συμβουλίων δεν οδηγούν από μόνες τους στην επανενδυνάμωση του πολίτη, του πολιτικού σώματος και της δημοκρατικής κοινωνίας — πολύ περισσότερο στην οικολογική κοινωνία στην οποία ελπίζουμε να φτάσουμε. Τα μπουκάλια δεν μπορούν να είναι ποτέ καλύτερα από το κρασί που περιέχουν. Και είναι αυτονόητο ότι η μαγιά για να φτιαχτεί αυτό το κρασί δεν είναι άλλη από το ίδιο το λαϊκό, ελευθεριακό κίνημα, τα δίκτυα και τη συσπείρωση της αταξικής «τάξης». Το κίνημα αυτό πρέπει να προστατεύσει τον εαυτό του από κάθε είδους μόλυνση με μια συνεκτική θεωρία και πρακτική που θα έχουν έναν έντονο συνειδητό χαρακτήρα. Ακριβώς όπως συμβαίνει με τους θεωρητικούς και τους οργανωτές, το κίνημα αυτό θα πρέπει όχι μόνο να αντιμετωπίσει τα γεγονότα (την ίδια τη σύγχρονη ιστορία), αλλά να τα αντιμετωπίσει και με τέτοιο τρόπο, ώστε από τα φαινομενικά επιμέρους προβλήματα να αποκαλύψει όλο το πλέγμα των γενικών ζητημάτων. Θα πρέπει μέσα από την ίδια τη λογική των γεγονότων να αναδείξει τα ιστορικά προγράμματα της ριζικής κοινωνικής αλλαγής.

Επομένως το εξωτερικό κοινωνικό κίνημα θα πρέπει να συνδυαστεί με ένα εσωτερικό πνευματικό κίνημα. Ήδη ο φε-

μινισμός τείνει να συγχωνευθεί με τον οικολογισμό, υποκινούμενος από το κοινό τους ενδιαφέρον για την κυριαρχία πάνω στη φύση. Τρόποι ζωής που αναδύονται από το κίνημα της αντικουλτούρας τείνουν όλο και περισσότερο να συγχωνευθούν με πολιτικά κινήματα για την ελευθερία, ακριβώς επειδή οι περιορισμοί στη σεξουαλική ζωή, στη συμπεριφορά, στις επιλογές της ιατρικής και της μαιευτικής, οι περιορισμοί στην τέχνη και, ίσως, και σ' αυτήν ακόμη την αμφίεση απειλούν να υποσκάψουν τα θεμέλια του ίδιου του πολιτισμού — για να μην αναφερθούμε στην καταστολή κάθε διαφορετικής κουλτούρας που αντιτίθεται στα κυρίαρχα ήθη και έθιμα. Ακόμη και το ειρηνιστικό κίνημα δεν μπορεί να περιχαρακώνεται πλέον σε μεμονωμένα ζητήματα όπως το πάγωμα των πυρηνικών εξοπλισμών, η μείωση των συμβατικών όπλων ή η εναντίωση στα σχέδια μετεγκατάστασης τμημάτων του πληθυσμού σε περίπτωση πολέμου. Είναι αναγκασμένο να αντικρύσει το γεγονός ότι δεν μπορεί να αντιτίθεται στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, αν ταυτόχρονα δεν αγωνίζεται εναντίον του милитарισμού. Το παλιό αυτό αίτημα, το οποίο προηγείται χρονικά της έκρηξης του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, επανεμφανίστηκε στις μέρες μας ως αποτέλεσμα της επέκτασης του απολυταρχικού και κορπορατιστικού κράτους και της στρατιωτικοποίησης κάθε όψης της ζωής: από το σχολείο μέχρι το εργοστάσιο, από την οικογένεια μέχρι την κοινότητα, από τις σεξουαλικές μέχρι τις κοινωνικές σχέσεις. Το Πεντάγωνο δεν είναι πλέον το «στρατηγείο» του έθνους. Απειλεί, μέσα από την κατοχή τεράστιων πόρων και την ισχύουσα κατανομή των κεφαλαίων, να γίνει ο βηματοδότης μιας στρα-

τιωτικοποιημένης κοινωνίας, υποταγμένης στις επιταγές της βιονικής.

Όσο συνοπτικά κι αν διατυπώθηκαν αυτές οι απόψεις, πιστεύω ότι δημιουργούν το έδαφος για την ανάπτυξη μιας θεωρίας και μιας πρακτικής για την κοινωνική και οικολογική ισορροπία. Εάν απέφυγα να καταπιαστώ με θέματα όπως το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και τα πολυεθνικά μονοπώλια, τα ιμπεριαλιστικά σχέδια και την απειλή πυρηνικού πολέμου, την καταπίεση της γυναίκας και των διάφορων εθνοτήτων, αυτό οφείλεται στο ότι πρόκειται για ζητήματα που έχουν πλήρως διερευνηθεί σε αμέτρητες εκθέσεις, άρθρα και βιβλία. Οι δήμοι ή οι κοινότητες μπορούν να αναλάβουν τη διεύθυνση των βιομηχανιών, των κοινωφελών επιχειρήσεων, της δημόσιας γης και μπορούν να το κάνουν εξίσου αποτελεσματικά με οποιοδήποτε σοσιαλιστικό κράτος. Η διαφορά έγκειται στο ότι μια αυτοδιοικούμενη δημοτική επιχείρηση θα είναι όχι μόνο πραγματικά ελεγχόμενη από τους εργαζομένους, αλλά επιπλέον οι εργαζόμενοι, όντας ταυτόχρονα πολίτες του δήμου ή της κοινότητας, θα αποσκοπούν κυρίως στην ικανοποίηση ανθρώπινων και οικολογικών αναγκών. Αντίθετα με μια γραφειοκρατικά και πολιτικά ελεγχόμενη επιχείρηση, της οποίας τα συμφέροντα αυτονομούνται από την κοινότητα. Ακόμη πιο ελπιδοφόρα είναι η αντικατάσταση του έθνους-κράτους από τη συνομοσπονδία των δήμων, η ισότητα των δύο φύλων, τα ίσα δικαιώματα για τους «ξένους» κ.λπ. Το να επιδιώκεται κάποιος σε εκ βάθρων κριτικές απλώς για να υποδηλώσει τη γνώση του σε... όλα τα θέματα, συνιστά υποκρισία και προσπάθεια χειραγώγησης. Όσα ανέπτυξα εδώ ανοίγουν μια

προοπτική διαφορετική από εκείνη που εμφανίζεται στις περισσότερες ριζοσπαστικές κοινωνικές θεωρίες, την προοπτική ενός ελευθεριακού λαϊκού κινήματος το οποίο θεμελιώνεται στην ελεύθερη συνομοσπονδιοποίηση των δήμων. Το όραμα αυτό, ακριβώς επειδή στηρίζεται σε μια ορισμένη παράδοση, απευθύνεται με πιο άμεσο τρόπο στην αμερικανική πραγματικότητα απ' όσο οι εισαγόμενοι «-ισμοί» που ακόμη φυτοζωούν ανάμεσα στις διάφορες ριζοσπαστικές σχέτες και στους ριζοσπάστες που παραμένουν δέσμιοι της ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής παράδοσης. Ας μη θεωρηθεί ότι επιδιώκουμε να προσδώσουμε στην ιδεολογία τον πρωταρχικό ρόλο. Απλώς επισημαίνουμε ότι το ελευθεριακό όραμα των ελεύθερα συνομοσπονδιοποιημένων δήμων ήταν, τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη, αδύνατο να το πραγματώσουν άνθρωποι που το πνεύμα τους είχε εδώ και αιώνες βιομηχανοποιηθεί και αποδεχτεί την παθητικότητα του ανήμπορου θεατή.

Αν μη τι άλλο, οι θέσεις μου απευθύνονται στο ανεξάρτητο, πολιτικά ενεργό και ελευθεριακό αμερικανικό πνεύμα, το οποίο ενδέχεται να βρίσκεται θαμμένο μέσα στην εθνική μας χαρακτηρισμογή. Ακόμη κι αν δεν έχει απομείνει τίποτα απ' αυτό το πνεύμα, οι ριζοσπάστες πάντα θα μπορούν να ακολουθήσουν το δικό τους προσωπικό μονοπάτι και να παραμείνουν —έστω μέσα στην ήττα τους— τουλάχιστον αξιόπρεπείς, γνωρίζοντας με ββαιότητα ότι αυτή η ήττα απειλεί με ολοκληρωτική καταστροφή όλα τα είδη, συμπεριλαμβανομένου φυσικά του δικού μας είδους. Εάν όμως έχει διασωθεί κάτι απ' αυτό το πνεύμα, έστω και σλάχτες, τότε οι απύψεις μου αυτές ας θεωρηθούν τμήμα της προσπάθειας να αναζω-

πυρωθεί το κίνημα διαμαρτυρίας και να μας προμηθεύσει τα μέσα της ανοικοδόμησης.

Μονάχα έτσι η ανθρωπότητα θα έχει την ευκαιρία να ανακτήσει την ισορροπία της και να δημιουργήσει πάνω στα τωρινά ερείπια έναν κόσμο που θα σφύζει από ζωή. Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε ένα νέο πολιτισμό και μια νέα συνείδηση και όχι μόνο ένα καινούργιο κίνημα και πρόγραμμα, θα πρέπει να αφυπνίσουμε το ίδιο το ασυνείδητο των ατόμων και να απελευθερώσουμε το πνεύμα της ζωής που βρίσκεται φυλακισμένο μέσα τους.

19 Μαρτίου 1983.

Αναθεωρήθηκε στις 22 Ιανουαρίου 1992.

**ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ
ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ**

ΜΙΑ ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΓΙΝΕΤΑΙ ΣΤΙΣ ΜΕΡΕΣ μας να δημιουργηθεί ένα αίσθημα ενοχής στους ειρηνιστές αγωνιστές που πολιορκούν τα εργοστάσια παραγωγής όπλων. Μας λένε ότι οι ακτιβιστές αυτοί τείνουν να είναι πολιτικά και ιδεολογικά «εναντίον των παραγωγών». «Αποξενώνουν» τους εργαζομένους που είναι «εξαναγκασμένοι» από τις ίδιες τις υλικές ανάγκες τους και τις υποχρεώσεις τους να παράγουν όπλα. Αυτοί οι εργαζόμενοι, μας λένε, υποχρεώνονται να κατασκευάζουν όπλα από ένα σύστημα που, αν μη τι άλλο, ουδέποτε το δημιούργησαν. Επομένως δε θα έπρεπε να έχουν επιπρόσθετα να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των αγωνιστών του ειρηνιστικού κινήματος, οι οποίοι δεν τους αφήνουν να μπουκ στο εργοστάσιο που δουλεύουν ή, για να χρησιμοποιήσουμε μια πιο δηκτική φράση, τους απαγορεύουν την πρόσβαση στη «δουλειά τους».

Η επιχειρηματολογία αυτή, που προωθείται πιο αποφασιστικά από τους παραδοσιακούς μαρξικούς σοσιαλιστές, τείνει να γίνει πραγματικά απεχθής όταν στο ζήτημα αυτό εμπλέκεται και η «ταξική ανάλυση». Οι αγωνιστές του ειρηνιστικού

κινήματος που πολιορκούν τα εργοστάσια παραγωγής όπλων χαρακτηρίζονται καθόβουλα «μικροαστικά» στοιχεία τα οποία, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του σοσιαλιστή δημάρχου του Μπέρλινγκτον του Βερμόντ, είτε είναι ελεύθερα να «επιλέξουν» τη δουλειά που θα κάνουν και τον τρόπο ζωής τους είτε βρίσκονται σε τέτοια οικονομική κατάσταση, ώστε να μη χρειάζονται να κάνουν οποιαδήποτε δουλειά. Αντίθετα, οι εργαζόμενοι χαρακτηρίζονται σαν τα «θύματα» της πολεμικής μηχανής που, αν θέλουν να «επιβιώσουν», δεν έχουν την «πολυτέλεια» να διαλέξουν ούτε το είδος της δουλειάς τους ούτε τον τρόπο ζωής τους. Συνεπώς θα έπρεπε να τους δείχνουμε το σεβασμό που γενικά οι έντιμοι άνθρωποι οφείλουν στα θύματα της κάθε είδους αδικίας.

Αυτή η σύγκριση ανάμεσα στο «μικροαστούλη ειρηνιστή» και το σκληροτράχηλο «προλετάριο» παραγωγό όπλων μονάχα δυσοίωνες επιπτώσεις μπορεί να έχει. Για να το θέσουμε ευθέως, οι σοσιαλιστές, που προωθούν ανάλογα επιχειρήματα, στην πράξη τροφοδοτούν με αισθήματα αντιπαλότητας δύο ομάδες ανθρώπων που στην πραγματικότητα θα έπρεπε να προσβλέπουν στη συμφιλίωσή τους. Με το να υπεραστίζονται τη «δουλειά» ως τέτοια, δίχως να τραβάνε μια σαφή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην εργασία που αποσκοπεί στην παραγωγή όπλων και στην εργασία που έχει ως αποτέλεσμα χρήσιμα αγαθά. οι σοσιαλιστές ουσιαστικά εκλογικεύουν την παθητική τους στάση απέναντι στην ισχύουσα πολιτική της στρατιωτικής επέκτασης και της στρατιωτικοποίησης. Η ηθική πλευρά της εργασίας σ' αυτή την κοινωνία δεν αποτελεί πρόβλημα για συζήτηση με τους εργαζομένους ως ανθρώπινα

όντα. Πράγματι, οι εργαζόμενοι, που ενδέχεται να αισθάνονται προβληματισμένοι για τα όπλα που παράγουν, δεν είναι δύσκολο να αποπροσανατολιστούν από τέτοιου είδους ταξικές δημαγωγίες, να αντιμετωπίσουν με «ταξικούς» (διάβαζε: σοβινιστικούς) όρους την εργασία τους και να αγνοήσουν με τρόπο βολικό γι' αυτούς τα βαθιά ηθικά ζητήματα που θέτει ο αποκλεισμός των εργοστασίων όπλων από τους ειρηνιστές.

Εξίσου κατακριτέο είναι το γεγονός ότι τα ηθικά προβλήματα, που θέτει ο αποκλεισμός των εργοστασίων, κουκουλώνονται από στενά οικονομικά ζητήματα. Το στοιχείο της διαπαιδαγώγησης τίθεται σε δεύτερη μοίρα μπροστά στο δέος που αισθάνονται κάποιοι απέναντι στους εργαζομένους των οποίων ο σοβινισμός και οι προλήψεις θα έπρεπε σαφώς να τεθούν υπό αμφισβήτηση. Με τη σειρά τους, πολλοί αγωνιστές της ειρήνης δεν είναι ούτε «μικροαστοί» ούτε προνομιούχοι. Διαπνεόμενοι από ένα βαθύ ηθικό ενδιαφέρον για την αδικία και τον πόλεμο επιλέγουν συχνά να ζήσουν με τρόπο πιο λιτό από τους τυπικούς μικροαστούς και «προλετάριους». Η απόφασή τους δεν αποτελεί σε καμιά περίπτωση «πολυτέλεια». Στην πραγματικότητα απαιτεί αιματηρές θυσίες και σκληρή δουλειά. Το να αποκαλούμε μια ηθική απόφαση «πολυτέλεια» καθρεφτίζει μια νεαντερτάλια νοοτροπία απέναντι σε ζητήματα ηθικής, μια νοοτροπία που δεν έχει τίποτα κοινό με τα υψηλά ιδεώδη της ανθρώπινης ελευθερίας και συνείδησης.

Θεωρώ δεδομένο ότι οι αγωνιστές του ειρηνιστικού κινήματος οφείλουν να προσπαθούν να πληροφορήσουν τους εργα-

ζομένους στις λεγόμενες «αμυντικές βιομηχανίες» για τα βλαβερά αποτελέσματα της δουλειάς τους. Θεωρώ επίσης δεδομένο ότι οφείλουν να προωθούν στη θέση της παραγωγής όπλων εναλλακτικές μορφές απασχόλησης και ίσως —εξίσου σημαντικό— να προάγουν σε κοινωνικό επίπεδο εναλλακτικές λύσεις απέναντι στην επικρατούσα σήμερα άδικη κατανομή των χρήσιμων αγαθών. Αυτός εξάλλου είναι και ο προσανατολισμός πολλών προϋπολογισμών που έχουν εκπονηθεί από ειρηνιστικές ομάδες, προϋπολογισμών που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην εργασία και έχουν θλιβερά αγνοηθεί. Είναι όμως στο έπακρο δημαγωγικό και ηθικά βδελυρό να απορρίπτει κάποιος σαν «απολυτέλεια» ηθικούς στοχασμούς σχετικά με ζητήματα δικαιοσύνης και συνείδησης ενώ αντίθετα να προάγει, σαν «αναγκαία», οικονομικά ζητήματα που αφορούν επαγγελματικές δυνατότητες και αμφίβολες μορφές κατανάλωσης.

Η ανάγκη να είναι κάποιος ηθικός, μια αληθινά ανθρώπινη αναγκαιότητα, εκφυλίζεται εξαιτίας μιας κυνικής αντίληψης περί σκοπιμότητας. Πρόκειται για μια σκοπιμοθηρική αντίληψη που δε διαφέρει θεμελιακά από εκείνη που προσidiaζε στον Ψυχρό Πόλεμο του Ρίγκαν, ο οποίος στο όνομα του «εθνικού συμφέροντος» δε δίσταζε να απειλεί με πόλεμο. Οι στόχοι μπορεί να είναι διαφορετικοί, αλλά ο τρόπος σκέψης παραμένει παραδόξως ο ίδιος — και ο τρόπος σκέψης εύκολα σχηματοποιεί τον ίδιο το σκοπό όπως έχουν δείξει παρελθούσες εμπειρίες.

Ορισμένα τμήματα της Νέας Αριστεράς, στα τέλη της δεκαετίας του '60, χρησιμοποιώντας αυτή την αμοραλιστική αντίληψη περί σκοπιμότητας, κυριολεκτικά υπονόμισαν την

αξιοπιστία τους καθώς μετέτρεπαν σε «φίλους» μας τους εχθρούς των εχθρών μας και εκθείαζαν θιασώτες του ολοκληρωτισμού σαν «επαναστάτες» καθοδηγητές: τον Μάο Τσε Τουνγκ, τον Χο Τσι Μινχ ακόμα και εκείνον τον αλησμόνητο και αθρήνητο Ιωσήφ Στάλιν. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την ηθική μεταστροφή εκατομμυρίων ανθρώπων, μεταστροφή που ήταν κάτι παραπάνω από κατανοητή: ήταν αξιοθαύμαστη. Στη συνέχεια άνθρωποι όπως η Τζοάν Μπαέζ σχεδόν διώχτηκαν από το «Κίνημα» όταν αιεό ηθική αγανάκτηση επέκριναν τις φρικτές σφαγές που διέπραζαν τα αντίπαλα σοσιαλιστικά στρατόπεδα στην Καμπύτζη και γενικά στη νοτιοανατολική Ασία. Η Σούζαν Σόνταγκ,* όταν εξέφρασε δημόσια την οργή της για την καταστολή που εξαπέλυσε το σοσιαλιστικό καθεστώς εναντίον της πολωνικής Αλληλεγγύης, επικρίθηκε ανοιχτά από τους πληρωμένους κονδυλοφόρους του Κομμουνιστικού Κόμματος και τους υποστηρικτές τους που την κατηγορήσαν ότι υπήρξε το «κόκκινο δόλωμα» στην προσπάθεια να καταγγελθεί ο ολοκληρωτισμός των Ανατολικών χωρών σαν φασιστικός.

Αυτού του είδους η νοοτροπία, που θυσιάζει αρχές και ηθική ακεραιότητα στο βωμό χυδαίων σκοπιμοτήτων, σπ.π.τελεί απλώς τον αντεστραμμένο μωκαρθισμό της δογματικής αριστεράς. Υπεράνω μιας ειλικρινούς θεώρησης των γεγονότων

* Σ.τ.Μ.: Αμερικανίδα συγγραφέας και δοκιμογράφος, γεννημένη το 1933. Σπούδασε φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, στο Καλέγιο Ράντκλιφ και στα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και της Σορβόννης. Δίδαξε φιλοσοφία σε πολλά αμερικανικά πανεπιστήμια και εκτός από δοκίμια για την τέχνη έχει γράψει και μυθιστορήματα.

και του ευ ζην* τοποθετεί το ψέμμα και τη χειραγώγηση. Εξιψώνει την πολιτική ισχύ πάνω από τα ανθρωπιστικά ιδεώδη, τους οικονομικούς υπολογισμούς πάνω από την ηθική ακεραιότητα, τη δημαγωγία, η οποία πάντα υπαινίσσεται ότι οι άνθρωποι είναι απλά όργανα που χρησιμοποιούνται για πολιτικούς σκοπούς, πάνω από τη θεώρηση της ανθρώπινης ύπαρξης ως αυτοσκοπού.

Ουσιαστικά αυτή η νοοτροπία αντανακλά την ψυχροπολεμική δημαγωγία που από τις κορυφές της διεθνούς διπλωματίας μεταφέρεται αυτούσια στις πύλες ενός εργοστασίου παραγωγής όπλων. Φτηνές προλήψεις γύρω από την «πολυτέλεια» της ηθικής χρησιμοποιούνται προκειμένου να κερδηθούν ψηφοφόροι, οι οποίοι δεν έχουν ακόμα διαμορφώσει τα δικά τους ηθικά κριτήρια σχετικά με την παραγωγή όπλων που ενδέχεται να οδηγήσει στη σφαγή αναρίθμητων ανθρώπων — ως επί το πλείστον κατοίκων του Τρίτου Κόσμου. Εάν κάποιος θέλει να μιλήσει με υπολογιστικούς όρους ή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν τυπικό μαρξιστικό ευφημισμό, με όρους «τακτικής», τότε ας αναλογιστούμε πότε ο αποκλεισμός ενός εργοστασίου όπλων μπορεί να είναι «επιτρεπτός» και πότε «στρέφεται εναντίον των παραγωγών». Μήπως όταν ένα επιχειρηματικό κονσόρτσιουμ αποφασίσει να εγκαταλείψει την παραγωγή μυδραλιοβόλων για να παράγει χημικά αέρια που προσβάλλουν το νευρικό σύστημα; Ή μήπως όταν μια κοινω-

* Σ.τ.Μ.: «Ευ ζην» αποδίδουμε τη λέξη «adecency» που κυριολεκτικά σημαίνει να ζει κάποιος σύμφωνα με τους κανόνες του καλού γούστου, της ποιότητας και του δικαίου.

φελής επιχείρηση επιλέξει να κατασκευάσει έναν πυρηνικό αντιδραστήρα αντί ένα εργοστάσιο παραγωγής αυτόματων όπλων; Ή μήπως όταν μια πολυεθνική εταιρεία αντί της κατασκευής του πυρηνικού αντιδραστήρα επιλέξει την παραγωγή συστημάτων για τη διεύθυνση των πυραύλων; Καλοπροαίρετα θα παρατηρήσουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις οι εργαζόμενοι στην κατασκευή των εργοστασίων θα μπορούσαν να διαμαρτυρηθούν για το γεγονός ότι οι ειρηνιστές τους αρνούνται το δικαίωμα πρόσβασης στη δουλειά τους, όταν αποκλείουν τους δρόμους που οδηγούν στα υπό ανέγερση εργοστάσια και, παρομοίως, θα μπορούσαν να απαιτήσουν το «δικαίωμα στην εργασία» όσοι στη συνέχεια, μετά την αποπεράτωση του εργοστασίου, θα προσλαμβάνονταν για να το λειτουργήσουν.

Είναι αρκετά σαφές τι σημαίνουν όλα αυτά. Εάν στην αξιολόγηση του αποκλεισμού ενός εργοστασίου πρυτανεύσει αντί του ηθικού κριτηρίου μια υπολογιστική «τακτική», τότε οι αρχές μας θυσιάζονται στο βωμό της σκοπιμότητας και παύουν να είναι οδηγοί των πράξεων και των ιδεών μας. Ένας τρόπος σκέψης και συμπεριφοράς που δε διέπεται από αρχές δεν μπορεί τελικά παρά να οδηγεί σε ολέθρια αποτελέσματα. Όταν οι εχθροί των εχθρών μας γίνονται αυτόματα φίλοι, όταν μια επιφανειακή «ταξική ανάλυση» και αφηρημένες κοινωνικές κατηγορίες υποκαθιστούν μια έλλογη και ηθική θεώρηση της πραγματικότητας, όταν ο μακαρθισμός ενδύεται την κόκκινη σημαία και όχι την αστερόεσσα, τότε οι άνθρωποι εκφυλίζονται σε ανεγκέφαλα ρομπότ που οι αποφάσεις τους παίρνονται με την ίδια ευκολία από ηλεκτρονικούς υπολογι-

στές όσο και από τους δημαγωγούς της «αριστεράς». Θα μπορούν τότε να πειστούν να χορέψουν σε σκοπούς ενορχηστρωμένους από τα ψυχροπολεμικά μπλοκ αντί να δρουν σύμφωνα με το πνεύμα της αντίστασης, της ανεξαρτησίας, της αξιοπρέπειας και της ηθικής που χαρακτηρίζει τα αυθεντικά ανθρώπινα όντα. Στην πραγματικότητα είναι η ίδια η ανθρωπιά που βιάζεται στο όνομα της επίτευξης μιας ανθρώπινης κοινωνίας με αποτέλεσμα, όπως έχουν δείξει οι διάφοροι Στάλιν, Μάο και Χο Τσι Μινχ, να αρχίσει να αλλοιώνεται το ίδιο το νόημα της λέξης «ανθρώπινο», για να μη μιλήσουμε για το νόημα της λέξης «ελευθερία».

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

Η αλήθεια είναι ότι οι μαρξιστές στις κριτικές τους για τον αποκλεισμό των πολεμικών βιομηχανιών παραχωρούν μια εξαιρετικά προνομιάουχα θέση σε μια ξεχωριστή ομάδα ανθρώπων με αποτέλεσμα η κριτική τους σπάνια να διαπνέεται από μια ειλικρινή αποτίμηση των «καλώς και κακώς κειμένων» ενός συγκεκριμένου ζητήματος. Εκτός του να αντιμετωπίζουν τέτοια ζητήματα με τους δικούς τους όρους, τα εξετάζουν μέσα από ένα ιδεολογικό πρίσμα που αποδίδει στο «Προλεταριάτο» ένα σαρωτικό ιστορικό προνόμιο. Είναι αυτή η καθαρά δογματική προκατάληψη που σχεδόν πάντοτε τους παρακινεί να καταδικάζουν οποιαδήποτε κριτική του «Προλεταριάτου», δίνοντας ελάχιστη προσοχή στην εγκυρότητα των ίδιων των ζητημάτων.

Μια «ταξική ανάλυση», τόσο απελπιστικά απολιθωμένη

από την ιδεολογία και τη μυστικιστική πίστη, παραπέμπει σε έναν υπερφυσικό κόσμο θεωρητικών κατηγοριών που καθιστά απρόσβλητους όσους τον ακολουθούν από κάθε επαφή με την ιστορία και την πραγματικότητα. Όμως το «Προλεταριάτο», νοούμενο ως κατηγορία, καταβροχθίζει τους ίδιους τους προλετάριους που ενδεχομένως αποτελούν την τάξη που έχει τοποθετηθεί σ' αυτή την υψηλή θέση. Αυτή η ιδέα κατέστησε δυνατό σε μαρξιστές όπως ο Λένιν και ο Τρότσκι να καταστείλουν στη Ρωσία το αυθεντικό κίνημα βάσης της εργατικής τάξης που αγωνιζόταν για τη σοβιετική δημοκρατία και μάλιστα εξ ονόματος του «ιστορικού» ρόλου του «Προλεταριάτου» ως θεωρητικής κατηγορίας. Οι μεμονωμένοι εργαζόμενοι αναμφίβολα μπορούν να είναι απεργοσπάστες, χαφιέδες, να χτυπάνε τις γυναίκες τους, να αντιτίθενται στη δημιουργία συνδικαλιστικών ενώσεων, να παίζουν το ρόλο του «κόκκινου δολώματος», να είναι ρατσιστές ή ακόμα και μέλη της Κου Κλουξ Κλαν, όπως θα μπορούσε να συμβεί και με οποιονδήποτε άλλον σε οποιαδήποτε κοινωνική τάξη. Κατά περιόδους ο αριθμός αυτών των «απολωλότων προβάτων» μπορεί να γίνει τόσο μεγάλος, ώστε το να παραβλέπουμε τη συμπεριφορά τους και τις απόψεις τους καταντάει ιδεολογική μυωπία που αγγίζει την ολοσχερή τύφλωση. Παρ' όλα αυτά το «Προλεταριάτο», σαν μια σκισμένη και καταρρακωμένη σημαία, εξακολουθεί μέσα στη σύγχρονη ιστορία να προελαύνει προς τα εμπρός σαν ένα ηγεμονικό κοινωνικό στρώμα προορισμένο, μάλλον σε πείσμα του εαυτού του, να αλλάξει ριζικά τον κόσμο και να παράγει την ελεύθερη ανθρώπινη κοινωνία.

Η ευθύνη γι' αυτή τη θεωρία έχει καταλογιστεί στον Μαρξ,

τους ακολούθους του και τους αποκαλούμενους «αντιεξουσιαστές» σοσιαλιστές όπως, για παράδειγμα, τους αναρχοσυνδικαλιστές. Πρόκειται για μια θεωρία που έχει προπαγανδιστεί περισσότερο από έναν αιώνα με ιδιαίτερα θλιβερές συνέπειες. Σήμερα προωθείται κυρίως από τα δογματικά μαρξιστικά και συνδικαλιστικά απομεινάρια της δεκαετίας του 1930, αν και η μυθική γελοιογραφία του «σκληροτράχηλου εργάτη» εξακολουθεί να κρατάει δέσμια πολλά άτομα ανάμεσα στους φιλελεύθερους και κεντροαριστερούς κύκλους. Οι ορθόδοξοι ακόλουθοι του Κομμουνιστικού Κόμματος, οι ομογάλακτες τροτσκιστικές και μαοϊκές ομάδες και οι εναπομείναντες ευσεβείς πιστοί του αμερικανικού συνδικαλισμού δείχνουν να αγνοούν το γεγονός ότι σε καλύτερα πληροποιημένους σοσιαλιστικούς κύκλους σχεδόν όλων των τάσεων έχουν γίνει διεισδυτικές συζητήσεις γύρω από τον ιστορικό ρόλο του «Προλεταριάτου». Η θεωρία αυτή ήταν κατάφωρα ανεπαρκής από την περίοδο που ο ίδιος ο Μαρξ είχε αναλάβει τη διαφύλαξή της. Στους καιρούς μας έχει τελείως εκχυδαϊστεί από ορισμένους μαρξιστές και αναρχικούς, από τους οποίους μόνο λίγοι μπαίνουν στον κόπο να διαβάσουν τα γραπτά των θεμελιωτών αυτής της θεωρίας ενώ ακόμη πιο λίγοι είναι εκείνοι που επιδεικνύουν στοιχειώδη πνευματική ανεξαρτησία και επιχειρούν να εκφράσουν τις δικές τους ιδέες.

Για να καταλάβουμε τις σοβαρές ρωγμές της θεωρίας της «ηγεμονίας του προλεταριάτου» —και τη σύγχυση που οι αδυναμίες της έχουν επιφέρει στα ειρηνιστικά, οικολογικά και φεμινιστικά κινήματα στην Αμερική και την Ευρώπη— πρέπει σύντομα να εξετάσουμε ορισμένες από τις προϋποθέσεις

της. Ίσως το πλέον καταφανές ελάττωμά της να πηγάζει από τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ επιχείρησε να συλλάβει τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Όπως ο Μαρξ σε μεγάλο βαθμό συνέλαβε την «προλεταριακή επανάσταση» με τους όρους της Μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης (σχεδίαζε μάλιστα όταν ήταν νέος να γράψει την ιστορία της) κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο συνέλαβε και τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό με τους όρους της ανάπτυξης του καπιταλισμού μέσα στους κόλπους του φεουδαλισμού. Η αστική τάξη είχε υποσκάψει το φεουδαλισμό μεγεθυνόμενη και επεκτεινόμενη μέσα σ' αυτόν, μέσα στις μεσαιωνικές κοινωνότητες της Δύσης και κατά μήκος των εμπορικών δρόμων, οι οποίοι βαθμιαία διάβρωναν με την ακμαία και ανεξέλεγκτα αναπτυσσόμενη οικονομία της αγοράς τη φεουδαλική αυτάρκεια. Όπως το έμβρυο στη μήτρα, ο καπιταλισμός μεγάλωσε μέχρι το σημείο εκείνο που έγινε αρκετά ώριμος, ώστε να κερδίσει τη δική του ανεξάρτητη υπόσταση. Στην περίπτωση της αστικής τάξης ο καπιταλισμός απλώς εξάλειψε το φεουδαλισμό όχι μόνο οικονομικά σε όλη τη διάρκεια του ύστερου Μεσαίωνα, αλλά και πολιτικά την περίοδο των επαναστάσεων του 18ου και 19ου αιώνα.

Αυτό το ιστορικό «σενάριο» παίζει κρίσιμο ρόλο στην κατανόηση του μαρξισμού. Ήταν εύκολο για τον Μαρξ να τραβήξει μια αντίστοιχη παράλληλη γραμμή μεταξύ της αστικής τάξης και του φεουδαλισμού από τη μια μεριά και του προλεταριάτου και του καπιταλισμού από την άλλη. Σύμφωνα με την άποψη του Μαρξ, το προλεταριάτο ήταν ένα έμβρυο που θα μεγάλωνε μέσα στη μήτρα της υπάρχουσας κοινωνίας με

τον ίδιο ακριβώς τρόπο που και η αστική τάξη είχε αναπτυχθεί αιώνες πριν. Και αυτό επίσης, φτάνοντας σε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης, θα ήταν υποχρεωμένο να καταστρέψει τον ίδιο του το «γονέα», την αστική τάξη και τον καπιταλισμό. Όπως η αστική τάξη στα χρόνια της φεουδαρχίας έτσι και το προλεταριάτο ήταν ο πρόδρομος μιας ριζικά νέας κοινωνίας, ο πρόδρομος του σοσιαλισμού, ο οποίος με τη σειρά του θα εξελισσόταν σε ένα ριζικά νέο οικονομικό σύστημα διανομής, ταξικό και δίχως κράτος, τον κομμουνισμό. Μια κοινωνία στην οποία οι άνθρωποι θα εργάζονταν σύμφωνα με την κλίση τους ενώ τα αγαθά θα διανεμόνταν ανάλογα με τις ανάγκες του καθένα. Ουσιαστικά ο κομμουνισμός θα έλυne το σκανδαλώδες «κοινωνικό ζήτημα» της ανθρώπινης εκμετάλλευσης, της υλικής σπάνης, των ταξικών προνομίων, της ατομικής ιδιοκτησίας και της εξουσίας του κράτους.

Όσο κι αν φαίνεται συμμετρικός, όσο κι αν δείχνει ότι διαθέτει περίτεχνη ισορροπία, ο αφηρημένος αυτός παραλληλισμός ανάμεσα σε δύο μεταβατικές περιόδους είναι βαθιά σημαδεμένος από ανακολουθίες. Η αστική τάξη, που σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να τη συγχέουμε με τους οργανωμένους σε συντεχνίες μαστόρους, υπήρξε μέσα στο φεουδαλικό σύστημα μια πραγματικά αλλότρια δύναμη. Ανέπτυξε μια οικονομική ταυτότητα που δεν ήταν απλώς μη φεουδαλική, αλλά ήταν σαφώς αντιφεουδαλική. Απαίτησε την «ελεύθερη εργασία» που δε θα ήταν αλυσοδεμένη, όπως οι δουλοπάροικοι στα κτήματα των ευγενών, και είχε ανάγκη μιας ελεύθερης αγοράς που δε θα περιοριζόταν από τους κανονισμούς των συντεχνιών και από τον αυτάρκη χαρακτήρα της φεουδαλικής οικονομίας. Αρ-

χικά χρειαζόταν επίσης ένα έντονα συγκεντροποιημένο κράτος για να εξουδετερώσει τη φεουδαλική αποκέντρωση. Ένα κράτος που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως μοχλός για τη συγκρότηση ενός καλά αστυνομευόμενου έθνους, το οποίο θα προστάτευε τους εμπόρους από την αυθαιρεσία των φεουδαρχών και των ιδιωτικών στρατών τους που λήστευαν τα καρβάνια τους, επέβαλλαν δασμούς όταν περνούσαν από το ένα φέουδο στο άλλο και κυκλοφορούσαν ελεύθερα τα δικά τους νοθευμένα νομίσματα που οι έμποροι εξαναγκάζονταν να αποδέχονται με την απειλή της ζωής τους. Ίσως ακόμη σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι η αστική τάξη όχι μόνο αναπτύχθηκε μέσα στο φεουδαλισμό ως ξένη οντότητα, εχθρική από την αρχή στις φεουδαλικές κοινωνικές σχέσεις και θεσμούς, αλλά κυριαρχικά αντικατέστησε το φεουδαλικό οικονομικό σύστημα με τον εμπορικό και βιομηχανικό καπιταλισμό πολύ προτού αντικαταστήσει το φεουδαλικό πολιτικό σύστημα με το δημοκρατικό έθνος-κράτος που προώθησε τα συμφέροντά της στο εσωτερικό και στο εξωτερικό. Στην πραγματικότητα ο καπιταλισμός είχε υπερισχύσει οικονομικά σε στρατηγικές περιοχές της Ευρώπης πολύ πριν χρησιμοποιήσει την Αγγλική, Αμερικανική και Γαλλική επανάσταση για να υπερισχύσει και πολιτικά στο μεγαλύτερο τμήμα του Δυτικού κόσμου.

Έχει ζωτική σημασία να αναγνωρίσουμε ότι το προλεταριάτο ουδέποτε κατάφερε να αποκτήσει ανάλογη οικονομική —και ακόμη περισσότερο πολιτική— υπεροχή μέσα στον καπιταλισμό. Στην πραγματικότητα, πράγμα που επιφέρει ακόμη μεγαλύτερη σύγχυση, είναι αμφίβολο, εάν ιδωθεί σε βάθος, ακόμη και το κατά πόσο μπορούμε να βλέπουμε στο προλεταριά-

το το αλλότριο στοιχείο μέσα στον καπιταλισμό και ακόμη περισσότερο τον προάγγελο της νέας κοινωνίας. Ο θεωρητικός παραλληλισμός του Μαρξ ανάμεσα στη μετάβαση από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό και τη μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό είναι στην καλύτερη περίπτωση τραγικά απλοποιητικός και στη χειρότερη κατάφωρα παραπλανητικός.

Το προλεταριάτο καθώς στερείται την οικονομική δύναμη που του παρέχει μόνο η σοσιαλιστική μορφή οικονομίας — μια έννοια που από μόνη της απαιτεί προσεκτική και κριτική διαύγηση— πριν μετασχηματίσει με οποιονδήποτε τρόπο την κοινωνία πρέπει να «κατακτήσει» την πολιτική εξουσία. Δεν έχει σημασία αν η κατάληψη της εξουσίας θα γίνει με οικονομικούς ή πολιτικούς όρους, ας πούμε διαμέσου μιας γενικής απεργίας κατά την οποία οι εργαζόμενοι θα θέσουν κάτω από τον έλεγχό τους τα εργοστάσια ή διαμέσου μιας πολιτικής επανάστασης κατά την οποία οι εργαζόμενοι θα αναλάβουν τη διεύθυνση του κράτους. Απ' όποια σκοπιά κι αν το δει κάποιος, συνδικαλιστική ή σοσιαλιστική, η αντιπαράθεση έχει χαρακτήρα πολιτικό επειδή η εργατική τάξη πρέπει να απαλλοτριώσει κάτι που δεν της ανήκει και, για να το κατορθώσει αυτό, οφείλει να αναμετρηθεί με ολόκληρο το θεσμικό και στρατιωτικό πλέγμα μιας πολιτικής οντότητας που ονομάζεται κράτος. Οι Ισπανοί αναρχικοί ηττήθηκαν επειδή πίστευαν ότι αναλαμβάνοντας τον έλεγχο των εργοστασίων στην Καταλωνία θα έβηταν κάτω από τον έλεγχό τους και την καταλανική κοινωνία. Στο μεταξύ η καταλανική αστική τάξη, ανασυγκροτώντας τις δυνάμεις της στην κρατική σφαίρα, εύκολα ξαναδιεκ-

δίχισε την «απαλλοτριωμένη» οικονομία της δίχως να συναντήσει αντίσταση από το σύνολο σχεδόν του ισπανικού προλεταριάτου με μοναδική εξαίρεση την ανώφελη άμυνα που πρόβαλαν οι εργάτες της Βαρκελώνης το Μάη του 1937.

Η πρωταρχική πολιτική πράξη της απαλλοτρίωσης —με την πλήρη έννοια του όρου και όχι απλώς του ελέγχου των εργοστασίων— προϋποθέτει ένα βαθμό πολιτικής συνείδησης και θεωρητικής διορατικότητας που μια παραδοσιακή εργατική τάξη σπάνια έχει επιδείξει, αν το έχει κάνει και ποτέ. Οι εργάτες μπορεί να είναι μαχητικοί, αλλά δεν είναι απαραίτητα επαναστάτες — ακόμη και μέσα σε συνθήκες που οι μαρξιστές και οι αναρχικοί θεωρούν «επαναστατικές». Η μαχητικότητα της εργατικής τάξης σε γενικές γραμμές εκδηλώνεται μέσα σε ένα οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο κοινωνικών μεταρρυθμίσεων και όχι κοινωνικής επανάστασης. Στην πραγματικότητα όλες οι μεγάλες «προλεταριακές επαναστάσεις» για τις οποίες πανηγυρίζουν οι μαρξιστές και οι αναρχικοί, όπως η Κομμούνα του Παρισιού του 1871, η Ρωσική Επανάσταση του 1917 και η Ισπανική Επανάσταση του 1936 δεν έγιναν από μια κληρονομική εργατική τάξη προερχόμενη από γονείς που ήταν εργάτες και είχαν κοινωνικοποιηθεί μέσα στα εργοστάσια. Έγιναν από προβιομηχανικούς μαστόρους (Παρίσι 1871) ή χωρικούς (Ρωσία και Ισπανία) που είχαν πρόσφατα κατακλύσει τα αστικά βιομηχανικά κέντρα επειδή στην ύπαιθρο λιμοκτονούσαν. Πράγματι, αυτές οι «προλεταριακές επαναστάσεις» όσο υπήρξαν το αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου άλλο τόσο υπήρξαν το αποτέλεσμα πολιτισμικών ανατροπών που μας οδήγησαν

από έναν εποχιακό κόσμο κυριαρχούμενο από τη φύση σε ένα βιομηχανικό κόσμο κυβερνώμενο από το ρολόι. Στη μία και μοναδική περίπτωση που η «προλεταριακή επανάσταση» είχε νικηφόρο κατάληξη (Ρωσία 1917) υποστηρίχθηκε από στρατιώτες οι οποίοι δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένοστολοι χωρικοί. Δίχως την ενίσχυσή τους οι ερυθροφρουροί της εργατικής τάξης θα είχαν παραμείνει τραγικά αδύναμοι απέναντι στην παλιά τάξη.

Εκεί που κληρονομικοί εργάτες «εξεγέρθηκαν», όπως στη Γερμανία το 1918-19, χειραγωγήθηκαν πλήρως από τους μεταρρυθμιστές σοσιαλιστές, οι οποίοι ήταν εχθρικοί απέναντι στην επαναστατική πράξη όσο και η ίδια η αστική τάξη. Είναι αξιοσημείωτο ότι διακρεπείς μαρξιστές επαναστάτες όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ και ο Καρλ Λίμπκνεχτ δεν κατόρθωσαν να κερδίσουν από τους Γερμανούς εργάτες αρκετούς ψήφους, ώστε να σταλούν εκπρόσωποι στο Συνέδριο των Εργατικών Συμβουλίων που συγκλήθηκε από τους σοσιαλιστές στις αρχές του 1919. Αυτοί οι διακεκριμένοι επαναστάτες, που δολοφονήθηκαν από το στρατό λίγες βδομάδες αργότερα μετά από μια αποτυχημένη εξέγερση των οπαδών τους, περιορίστηκαν στη μάλλον εξευτελιστική θέση να παρεμβαίνουν στο συνέδριο φωνάζοντας από τα θεωρεία.

Ο ισχυρισμός ότι οι προλεταριακές επαναστάσεις είχαν μια τέτοια ανεκδίγηγη ιστορία επειδή είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός συνειδητού και αφοσιωμένου επαναστατικού κόμματος που θα τις «καθοδηγήσει» εγείρει περισσότερα ερωτήματα απ' όσα απαντά. Κατ' αρχήν δεν εξηγεί γιατί αυτά τα κόμματα, όποτε έκαναν την εμφάνισή τους, σπάνια κατάφεραν να κερδί-

σουν την εμπιστοσύνη των ίδιων των εργατών των οποίων τα «ιστορικά» συμφέροντα υποτίθεται ότι εξέφραζαν. Δεν έχει κάποιος παρά να ρίξει μια ματιά σε βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες όπως οι ΗΠΑ, η Αγγλία, η Γερμανία και η Γαλλία, για να διαπιστώσει πόσο συχνά υπήρξε ανώφελη η πορεία όλων αυτών των αυθεντικά ριζοσπαστικών κομμάτων, για να μη μιλήσουμε για τα επαναστατικά. Το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ευγένιου Ντεμπς* στην Αμερική, οι ριζοσπαστικές φράξιες μέσα στο Βρετανικό Εργατικό Κόμμα, η Λίγκα του Σπάρτακου της Λούξεμπουργκ και του Λίμπκνεχτ και το πρώιμο Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα αγνοήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τις εργατικές τάξεις των χωρών τους. Οι εργάτες που για μια σειρά από λόγους συμμετείχαν σ' αυτά τα κόμματα ουδέποτε αποτέλεσαν την πλειονότητα της τάξης τους. Ακόμη και μέσα στις ισπανικές αναρχοσυνδικαλιστικές ενώσεις, οι οποίες συγκέντρωναν ευμεγέθεις ριζοσπαστικές μειονότητες της εργατικής τάξης, όπως μας πληροφορούν οι πιο ειλικρινείς από τους ηγέτες τους, οι πραγματικά αφοσιωμένοι αναρχικοί δεν υπερέβαιναν το ένα τέταρτο των μελών

* Σ.τ.Μ.: Ο Ευγένιος Ντεμπς, ηγέτης του σωματείου των σιδηροδρομικών, ίδρυσε το 1897 το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα που αργότερα μαζί με το Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα —και έπειτα από τις άσκοπες προσπάθειες του ίδιου του Ντεμπς— συναποτέλεσαν, το 1905, τους θρυλικούς Βιομηχανικούς Εργάτες του Κόσμου (Industrial Workers of the World-IWW). Η IWW πλαισιώθηκε από ανειδίκευτους μετανάστες εργάτες που υιοθέτησαν ριζοσπαστικές μορφές αγώνα όπως η γενική απεργία και το σαμποτάζ. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η IWW τήρησε μια συνεπή αντιπολεμική στάση.

τους και αυτό παρά την καθολική αγωνιστικότητα των τελευταίων.

Όπου τα λεγόμενα «εργατικά κόμματα» κατάφεραν να φέρουν σε πέρας μια επανάσταση — αξιοσημείωτο είναι το παράδειγμα της Ρωσίας — μέσα σε μια δεκαετία αφότου ανέλαβαν την εξουσία πρόδωσαν καταφανώς τα προγράμματά τους. Ο τελικός κληρονόμος της Ρωσικής επανάστασης υπήρξε ο Ιωσήφ Στάλιν, ίσως ο πιο φρικαλέος μαζικός δολοφόνος και αναμφισβήτητα ο πιο διεφθαρμένος αντεπαναστάτης του αιώνα μας. Το να επικαλεστούμε την αμφίβολη επιτυχία «επαναστάσεων» που έγιναν από αγρότες στον Τρίτο Κόσμο σαν απόδειξη της επιτυχημένης πορείας των «εργατικών κομμάτων» αγγίζει τα όρια της βλακειάς. Όχι μόνο ο κλασικός «επαναστατικός φορέας» της σοσιαλιστικής θεωρίας, οι βιομηχανικοί εργάτες, αποτελεί μια πολύ μικρή μειονότητα στον πληθυσμό του Τρίτου Κόσμου, αλλά και οι επαναστάσεις στις πρώην αποικίες, παρά τη ρητορική των «μαρξιστών» ηγετών τους, είχαν πάντα έναν ολοφάνερα εθνικιστικό χαρακτήρα, διακατέχονταν από μια τοπικιστική αντίληψη και κατέληγαν στον αυταρχισμό.

Τα μίση, που στιγματίζουν τις σοβιετοκινεζικές σχέσεις, τις διαμάχες των αριστερών φατριών στη Νοτιοανατολική Ασία όπως και τις ομάδες ανταρτών της Κεντρικής Αμερικής, δεν έχουν απλώς εθνικό χαρακτήρα. Εμπεριέχουν έναν αποκάλυπτο ρατσισμό και αντλούν την καταγωγή τους από τους πιο βδελυρούς εθνικούς ανταγωνισμούς της Ευρώπης και της Αμερικής. Το να διαμορφώσει κάποιος κριτική αντίληψη για «επαναστάσεις» που είναι εξολοκλήρου διαποτισμένες με ρατσι-

στικά, σεξιστικά, γραφειοκρατικά και εξουσιαστικά χαρακτηριστικά δε σημαίνει απαραίτητα ότι συντάσσεται με την αμερικανική επέμβαση στον Τρίτο Κόσμο.

Μπορούμε να παραμείνουμε στο απλό επίπεδο των πρόδηλων γεγονότων και των επιδερμικών αναλύσεων εμμένοντας στις παραδοσιακές ερμηνείες για τη μόνιμη αποτυχία των «προλεταριακών επαναστάσεων». Να μιλήσουμε για «προδότες», «οπορτουνισμό» και «αφομοίωση» των εργατικών κομμάτων. Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως ποτέ δε θα λάβουμε απάντηση στο ερώτημα γιατί η «προδοσία», ο «οπορτουνισμός» και η «αφομοίωση» συνέβαιναν τόσο τακτικά. Ή μπορούμε να προσπαθήσουμε, όπως ενδεχομένως θα έκανε και ο ίδιος ο Μαρξ αν ζούσε στην εποχή μας, να διερευνήσουμε σε βάθος τα θεμελιώδη προβλήματα που ενυπάρχουν σ' αυτή καθαυτή την έννοια της «προλεταριακής επανάστασης» και να θέσουμε στρατηγικά ερωτήματα σχετικά με το ίδιο το «προλεταριάτο», το είδος της ταξικής πολιτικής και τις μορφές οργάνωσης που έχουν γεννηθεί από τα παραδοσιακά μαρξιστικά και συνδικαλιστικά οράματα της εργατικής τάξης.

Για να θέσουμε αυτά τα θεμελιώδη προβλήματα χωρίς περιστροφές: Είναι το «προλεταριάτο» ένα «έμβρυο» μέσα στη «μήτρα» του καπιταλισμού που προορίζεται από την ιστορία να παίξει τον επαναστατικό ρόλο που διαδραμάτισε ο καπιταλισμός στη σύγκρουσή του με το φεουδαλισμό; Μπορεί το «προλεταριάτο», προσδιορισμένο ως τάξη, να υψωθεί πάνω από τις συνθήκες που ο καπιταλισμός του επιβάλλει ακριβώς για να το αναπαράγει ως τάξη; Μιλάω για μια τάξη και όχι για τους εργαζόμενους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν τα ί-

δια προβλήματα και τα ίδια ερωτήματα με εκείνα που αντιμετώπιζει και η ανθρωπότητα στο σύνολό της. Μήπως το «προλεταριάτο», αντί να είναι το «έμβρυο» ενός νέου, αλλότριου κοινωνικού όντος, είναι ένα όργανο, ένα τμήμα της καπιταλιστικής κοινωνίας, ακριβώς όπως ένα οποιοδήποτε όργανο αποτελεί κομμάτι του σώματος της έγκυου γυναίκας; Όταν οι μαρξιστές ή οι συνδικαλιστές αναθέτουν στο «προλεταριάτο» μια προνομιούχα ιστορική λειτουργία είναι περισσότερο δικαιωμένοι από τους φιλελεύθερους που κάνουν ακριβώς το ίδιο με τη «μεσαία τάξη»;

Υπάρχουν άπλετες αποδείξεις ότι ο ίδιος ο Μαρξ είχε πιο βαθιά επίγνωση από οποιονδήποτε χυδαίο οπαδό του των ρηγμάτων που παρουσίαζε ο κλασικός παραλληλισμός του ανάμεσα στον ιστορικό ρόλο της αστικής τάξης και τον ιστορικό ρόλο του προλεταριάτου. Δυστυχώς προσπάθησε να εξαλείψει αυτές τις ρωγμές μέσα από ερμηνείες που, ιδωμένες από κοντά, τις ενισχύουν και τις εμβαθύνουν. Επειδή είχε σαφώς την επίγνωση ότι το «προλεταριάτο» δε θα μπορούσε μέσα στον καπιταλισμό να οικοδομήσει μια σοσιαλιστική οικονομία —και πολύ περισσότερο μια σοσιαλιστική κοινωνία— με τον τρόπο που η αστική τάξη οικοδόμησε την καπιταλιστική οικονομία μέσα στα σπλάχνα του φεουδαλισμού, ο Μαρξ άρχισε να βλέπει την καπιταλιστική οικονομία από μόνη της σαν την πηγή ενός επαναστατικού κινήματος, που θα το καθοδηγούσαν οι οργανώσεις της εργατικής τάξης. Η «θεωρία της εξαθλίωσης» αποτελεί το πιο γνωστό παράδειγμα. Ο καπιταλισμός, ισχυριζόταν ο Μαρξ, ήταν προορισμένος να εξαθλιώνει τους εργάτες μέχρι το σημείο που αυτοί, οδηγημέ-

νοι από καθαρή απόγνωση, θα πραγματοποιήσουν την κοινωνική επανάσταση και θα ανατρέψουν την αστική τάξη. Γενιές ολόκληρες στοίχειωνε τη ριζοσπαστική κοινωνική θεωρία το γεγονός ότι το μαρξικό αυτό όραμα δεν τελεσφόρησε: στα βιομηχανικά κέντρα του κόσμου, ακόμη και σε περιόδους σοβαρής οικονομικής κρίσης, δε δημιουργήθηκε ούτε σοσιαλιστική αλλά ούτε και επαναστατική συνείδηση.

Είναι καιρός να παραδεχτούμε ότι η επιδείνωση των οικονομικών συνθηκών δεν εμφυσά την επαναστατική συνείδηση, πολύ περισσότερο δε τη σοσιαλιστική, αλλά ενθαρρύνει αιτήματα για μεταρρύθμιση μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα και με ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα εμπνέει την υποταγή στη μοίρα και τη δουλική προσπάθεια για προσαρμογή στις επαγγελματικές απαιτήσεις της κοινωνίας. Η αστική τάξη με τη σειρά της έχει γίνει αρκετά εξεζητημένη τον τελευταίο ενάμιση αιώνα, ώστε να χειραγωγεί τις οικονομικές συνθήκες και να επενεργεί πάνω τους μέσα από εναλλακτικές πολιτικές οι οποίες με επιτυχία κατευνάζουν τη δυσαρέσκεια, όταν αυτή παίρνει απειλητικές διαστάσεις, ή την αποπροσανατολίζουν μέσα από μηχανισμούς όπως ο σοβινισμός, οι ιδεολογίες του Ψυχρού Πολέμου, ο ρατσισμός και ο εθνικισμός, για να παραθέσουμε μόνο τα κυριότερα κανάλια διαμέσου των οποίων εκτονώνεται η λαϊκή οργή.

Αλλά εξίσου σημαντικές με τη «θεωρία της εξαθλίωσης» του Μαρξ είναι οι οργανωτικές αρχές τις οποίες ο Μαρξ θέλησε να επεκτείνει από την αστική τάξη (στην πραγματικότητα από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) στο «προλεταριάτο». Σύμφωνα με τη μαρξική θεωρία ο καπιταλισμός ή-

ταν μια «επαναστατική κοινωνία» επειδή ήταν εγγενώς κοσμικός και ορθολογικός. Κατά τον Μαρξ ο «αστικός» Διαφωτισμός, όπως εξάλλου το εμπόριο και η βιομηχανία καθώς και η υπολογιστική νοοτροπία που απαιτούσαν, «απομυστικοποίησαν» τον κόσμο και αποκάλυψαν την ιδιοτελή οικονομική βάση της κοινωνίας σε όλη της τη γύμνια. Στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και σε πολλά εδάφια από τα [*Gründrisse*] διαφαίνεται ένας ασυνήθιστος θαυμασμός για την ορθολογική πλευρά του καπιταλισμού — την άγρια προσπάθειά του να θέσει όλες τις «δυνάμεις της φύσης» κάτω από τον ανθρώπινο έλεγχο, να οργανώσει αποτελεσματικά την εργασιακή διαδικασία και να προωθήσει την τεχνολογία δίχως κανέναν απολύτως σεβασμό στην παράδοση, στο μύθο και στις ενδεχόμενες «αντιδραστικές» απόπειρες των «ιστορικά ξεπερασμένων» τάξεων να συντηρήσουν «αρχαϊκούς» τρόπους ζωής και «οπισθοδρομικές» τεχνικές.

Για τον Μαρξ το «προλεταριάτο» ήταν ο κληρονόμος αυτής της διαδικασίας εγκοσμιοποίησης και ορθολογικοποίησης του κόσμου που εγκαινίασε η αστική τάξη. Προορισμός του ήταν να συνεχίσει το έργο του καπιταλισμού προς κατευθύνσεις πιο θετικές και πιο ανθρωπιστικές, διατηρώντας παράλληλα την πειθαρχία και τον αυταρχικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της βιομηχανίας. Ο προορισμός αυτός του «προλεταριάτου» και το «ιστορικό καθήκον» του δεν αποτελούν απλώς θεωρητικές συλλήψεις. Σφυρηλατήθηκαν μέσα στο καμίνι του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, στο εργοστάσιο, ως αποτέλεσμα των άτεγκτων απαιτήσεων της βιομηχανικής παραγωγής. Για τον Μαρξ η εργατική τάξη

ήταν «μια τάξη που αριθμητικά θα αυξανόταν διαρκώς ενώ παράλληλα ο ίδιος ο μηχανισμός της καπιταλιστικής παραγωγής θα τη διατηρούσε πειθαρχημένη, ενωμένη και οργανωμένη». Ουσιαστικά η εργατική τάξη ήταν η ανθρώπινη πρώτη ύλη και συνάμα η ενσάρκωση του ιστορικά «ορθολογικού» ρόλου του καπιταλισμού. Ορθολογικό μέσα στην ενότητά του, την πειθαρχία του και την οργάνωσή του το «προλεταριάτο» ήταν ένας «μηχανισμός» κοινωνικής αλλαγής με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ήταν και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στη μακρά ιστορική πορεία της εξέδου του από το μυθικό και μυστικοποιημένο προβιομηχανικό κόσμο. Η βιομηχανία θα μετασχημάτιζε τον καταπιεσμένο μη προλετάριο με τις μυστικοποιημένες συνήθειές του, την ανορθολογικότητά του και τα άμορφα χαρακτηριστικά του σε ένα ηγεμονικό «προλεταριάτο» το οποίο θα βάδιζε προς την εγχοσμιοποίηση και τον ορθολογισμό δίχως όμως τους «εμπορευματικούς δεσμούς» που συνέχουν τον καπιταλισμό.

Όσο δελεαστική κι αν είναι αυτή η ιδέα, δεν παύει να είναι εξολοκλήρου παραπλανητική. Ο καπιταλισμός σφαλώς ορθολογικοποιεί την εργασιακή δύναμη και τη διαδικασία παραγωγής, αλλά τις ορθολογικοποιεί ιεραρχικά. Όχι λιγότερο από το δύσμοιρο δουλοπάροικο ή το σκλάβο στην αρχαιότητα, το προλεταριάτο έχει από τη γέννησή του κατηχηθεί, εκπαιδευτεί και ασύνειδα, στο χώρο δουλειάς, εξουικειωθεί με ένα εξολοκλήρου αφομοιωτικό σύστημα υπακοής και εξουσίας. Εάν το εργοστάσιο και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχουν οποιαδήποτε επίδραση στους εργάτες, η επίδραση αυτή είναι αρνητική. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά —ψυχολογικά

και οικονομικά— το «προλεταριάτο», περισσότερο απ' ό τι οι τεχνίτες ή οι αγρότες, είναι βάνανυσα διαμορφωμένο από την ιεραρχική πειθαρχία της βιομηχανίας και το διαρκώς περιοριστικό αυταρχικό ρόλο ενός εντεινόμενα ορθολογικοποιημένου εργασιακού περιβάλλοντος. Το τικ τακ του ρολογιού κυριαρχεί όχι μόνο στην εργάσιμη ημέρα, αλλά εισβάλλει στην ίδια την ψυχή του εργαζομένου προκειμένου να παράγει ένα προσεχτικά μηχανοποιημένο πράγμα που είναι διαποτισμένο με τη μηχανική ρουτίνα του εργοστασίου. Οι εργάτες ή οι εργάτριες δεν είναι μόνο «πειθαρχημένοι, ενωμένοι και οργανωμένοι από τον ίδιο το μηχανισμό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής», αλλά ψυχολογικά, οικονομικά και επαγγελματικά απορροφημένοι απ' αυτόν, είναι εντέλει εξολοκλήρου τμήμα του.

Για τον Μαρξ ακόμα και η ψυχολογική ενσωμάτωση δεν αποτελούσε ένα ανεπιθύμητο χαρακτηριστικό γνώρισμα του «προλεταριάτου». Τώρα όμως, εκ των υστέρων, είναι προφανές ότι η τραχιά πραγματικότητα του εργοστασίου διαμορφώνει το πεπρωμένο του εργάτη ως ταξικού όντος — και το διαμορφώνει με έναν εξαιρετικά αντιδραστικό και στην πραγματικότητα μη επαναστατικό τρόπο. Η εξουσία, η υπακοή και η ορθολογικοποίηση συνιστούν τα σημαντικότερα ταξικά χαρακτηριστικά του «προλεταριάτου» και διαπλάθουν την εικόνα του για την οργάνωση και την κοινωνία. Οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες, που είχαν μπει στο στόχαστρο της δηλητηριώδους γλώσσας του Λένιν ο οποίος, ανάμεσα στα άλλα, τους είχε αποκαλέσει «προδότες» και «αποστάτες», δεν είχαν στην πραγματικότητα ούτε προδώσει κανέναν ούτε αποστατήσει

από τίποτα: απλώς ήταν οι εκπρόσωποι της πλειονότητας της γερμανικής εργατικής τάξης του 1918-19. Μιλούσαν με ακρίβεια για λογαριασμό μιας τάξης που σε όλη της τη ζωή είχε εκπαιδευτεί από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής να αποδέχεται τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του καπιταλισμού και, κατά συνέπεια, τον ίδιο τον καπιταλισμό και ό,τι αυτός προσέφερε. Όπως πολύ καλά είχε κατανοήσει η Ρόζα Λούξεμπουργκ, όταν η άμοιρη Λίγκα του Σπάρτακου ή το νεοσχηματισμένο Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα κάλεσαν τους εργάτες να ξεσηκωθούν τον Ιανουάριο του 1919, αυτοί δεν ήθελαν την επανάσταση και οι αρχηγοί τους, ιδιαίτερα οι Έμπερτ, Σάιντεμαν και Νόσκι, διαβεβαίωσαν τους εργάτες ότι καμιά επανάσταση δεν επρόκειτο να γίνει. Αυτό που ήθελαν οι εργάτες ήταν μια νοικοκυρεμένη προεδρική δημοκρατία, νοικοκυρεμένη όπως τα εργοστάσιά τους και δημοκρατική όπως οι συνδικαλιστικές ενώσεις τους. Ήθελαν μια πειθαρχημένη κοινωνία τόσο πειθαρχημένη όσο ήταν η δουλειά τους. Ήθελαν μια Γερμανία ενωμένη κάτω από τον Καταστατικό Χάρτη της Βαϊμάρης, ενωμένη όπως οι χώροι δουλειάς και η αλυσίδα παραγωγής. Είχαν συνηθίσει από τη δουλειά τους στην υπακοή και στον έλεγχο και υπάκουσαν τους Έμπερτ, Σάιντεμαν και Νόσκι όταν τους ζήτησαν να πετάξουν τις στολές τους μετά τον πόλεμο και να επιστρέψουν στα εργοστάσια.

Η γερμανική εργατική τάξη ποτέ δεν έπαψε να είναι αποσιωπημένη στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και η πλειονότητά της δεν ακολούθησε ποτέ τις ριζοσπαστικές τάσεις του γερμανικού σοσιαλισμού. Με εξαίρεση τις περιπτώσεις όπου χωρικοί τοποθετήθηκαν σε ένα εξολοκλήρου αποσταθεροποιητικό

περιβάλλον λόγω της βίαιης μετάβασης από τον αγροτικό τρόπο ζωής στο βιομηχανικό, η ιστορία δε μας επιτρέπει να ετυμολογήσουμε διαφορετικά. Το μόνο γεγονός είναι ότι η πλειονότητα της εργατικής τάξης παρέμεινε σταθερά αφοσιωμένη στην πρωτοπορία των μεταρρυθμιστικών εργατικών κομμάτων ακόμη και στις λεγόμενες «επαναστατικές συνθήκες», όταν βασικές κοινωνικές αλλαγές έδειχναν να βρίσκονται προ των πυλών του καπιταλισμού.

Αντί να επινοήσουμε μια σειρά από μπερδεμένες ερμηνείες για να εξηγήσουμε αυτή την ιστορική ετυμολογία, καλά θα κάναμε να κοιτάζουμε απευθείας και αμερόληπτα την πραγματικότητα. Το «προλεταριάτο» δεν είναι μια ηγεμονική επαναστατική τάξη καθ' αυτήν περισσότερο απ' ότι οι αρχαίοι σκλάβοι και πληβείοι ή οι δουλοπάροικοι του Μεσαίωνα. Ακριβώς όπως οι τελευταίοι έζησαν μέσα στην κλασική ή μεσαιωνική κοινωνία και εξαφανίστηκαν μαζί της έτσι και το «προλεταριάτο» ως τάξη αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της καπιταλιστικής κοινωνίας και το πεπρωμένο του είναι συνυφασμένο με την ανάπτυξη της αστικής τάξης. Το γεγονός ότι ο ιστορικός παραδοσιακός παραλληλισμός που επινόησε ο Μαρξ μεταξύ αστικής τάξης και προλεταριάτου υπήρξε σαθρός, λόγω των κρίσιμων αντιφάσεων που ενυπήρχαν στην ίδια τη σκέψη του, αποδεικνύεται από το βαθμό στον οποίο ο Μαρξ υπολόγιζε ότι ο ίδιος ο καπιταλισμός θα παράγει τις ιδεολογικές και οικονομικές συνθήκες της υπέρβασής του και της έλευσης του σοσιαλισμού. Όπως γνωρίζουμε τώρα οι συνθήκες αυτές είναι εντελώς παραπλανητικές. Στην πραγματικότητα ο βαθμός τεχνολογικής και πολιτικής ανάπτυξης

του καπιταλισμού, ο βαθμός ελέγχου των «δυνάμεων της φύσης», ο βαθμός συγκέντρωσης των τεχνικών δυνάμεων και συγκεντροποίησης του κράτους και εντέλει ο βαθμός ελέγχου του ανθρώπινου πεπρωμένου μέσα από πολεμικές τεχνικές και θεσμούς χειραγώγησης έχουν θέσει, περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνία μέσα στην ιστορία, τα πιο σθεναρά εμπόδια στη ριζική κοινωνική αλλαγή και στο σχηματισμό ριζοσπαστικής συνείδησης.

Τελικά, είναι σωστό να θέτουμε το ερώτημα αν οποιαδήποτε τάξη της ταξικής κοινωνίας μπορεί να φέρει την αταξική κοινωνία που αποκαλούμε «σοσιαλισμό» ή «αναρχισμό». Η αστική τάξη, που έκανε την εμφάνισή της μέσα στο φεουδαλισμό, όσο ξένη κι αν ήταν απέναντι στην τιμαριωτική οικονομία εκείνου του κόσμου δεν παρήγαγε μια αταξική κοινωνία. Το «ιστορικό καθήκον» που ανέθεσε ο Μαρξ στο «προλεταριάτο» είναι ακόμη πιο δύσκολο. Είναι παράλογο μια τάξη που η νοοτροπία της έχει διαμορφωθεί από τους τρόπους ζωής, τις συνήθειες, τις αξίες, την κουλτούρα και την ιεραρχική αλληλεξάρτηση μιας άλλης τάξης, της αστικής τάξης και του βιομηχανικού της συστήματος, να περιμένουμε να μετασχηματίσει την κοινωνία παραμένοντας μια τάξη με τα δικά της αποκλειστικά ταξικά συμφέροντα. Είναι παράλογο να περιμένουμε να «αρνηθεί» τα ταξικά της συμφέροντα για χάρη των ευρύτερων ανθρώπινων συμφερόντων, τα οποία εντούτοις πρέπει να γίνουν κτήμα της. Το «προλεταριάτο» δεν είναι ούτε καλύτερο ούτε χειρότερο από την κοινωνία και την οικονομία που το έχουν παραγάγει και, ουσιαστικά, σύμφωνα με τον ίδιο τον Μαρξ, είναι μια τάξη που πολιτισμικά και οικονομικά κατ'εξ-

ρινά αναπαράγει τον ίδιο της τον εαυτό για χάρη της αστικής τάξης. Σε αντίθεση με την πρώιμη αστική τάξη δεν έχει ποτέ υπάρξει διαχωρισμένα από τον κοινωνικό της περίγυρο ή σε επαναστατική ρήξη μ' αυτόν.* Απλώς έχει διεκδικήσει μια

* Μια επισήμανση που δε θα έπρεπε να επαναλαμβάνεται συνεχώς: Το γεγονός ότι οι εργαζόμενοι είναι συχνά αγωνιστές δε σημαίνει ότι είναι και επαναστάτες. Η αμερικανική «Αριστερά» ζει πάντα με την ανάμνηση από τις καθιστικές διαμαρτυρίες και τις απεργίες που στη δεκαετία του 1930 είχε οργανώσει στα εργοστάσια ο Σύνδεσμος Βιομηχανικών Οργανώσεων (Congress of Industrial Organizations). Μπορώ ο ίδιος να πιστοποιήσω το γεγονός ότι ενώ οι πράξεις αυτές αποτελούσαν μέρος ενός ιδιαίτερα μαχητικού κινήματος, ουδέποτε απείλησαν την ύπαρξη του αμερικανικού καπιταλισμού. Η αμερικανική σημαία υπήρξε το κυρίαρχο σύμβολο των μεγάλων εργατικών κινητοποιήσεων και όταν αναφέρομαι στις εργατικές κινητοποιήσεις δεν εννοώ όσες οργανώνονταν από τους κομμουνιστές ή τους σοσιαλιστές εκείνης της περιόδου. Ήταν αδιανόητο στη διάρκεια αυτών των κινητοποιήσεων να καταγγείλει κάποιος δημόσια το ίδιο το σύστημα. Αποδεκτό ήταν μόνο να επιτεθεί εναντίον των καταχρήσεών του και να υπεραμυνθεί της ανάγκης μεταρρύθμισής του. Πρέπει να διαλύσουμε το μύθο ότι οι ΗΠΑ ήταν στο χείλος της «επανάστασης» σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 ή ότι τα κινήματα που οργανώθηκαν από τα συνδικάτα και κινητοποίησαν εκατομμύρια βιομηχανικών εργατών έθεσαν σε κίνδυνο την ύπαρξη της καπιταλιστικής κοινωνίας. Πολλοί εργαζόμενοι μπορεί ως άτομα να υπερέβησαν το πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων, αλλά η τάξη στο σύνολό της παρέμεινε αιχμάλωτη του οικονομικού και πολιτικού κατεστημένου. Όπως οι μαύροι με τα κινήματα για τα πολιτικά δικαιώματα στις αρχές της δεκαετίας του 1960, έτσι και οι εργάτες διεκδίκησαν μια δίκαιη θέση μέσα στο σύστημα και όχι την επαναστατική αλλαγή του. Και τα κινήματά τους παρήκμασαν καθώς οι ηγέτες τους και ορισμένα προνομιούχα τμήματα του εργατικού κινήματος κατέκτησαν μια «δίκαιη» θέση σε μια κοινωνία θεμελιωμένη στην κυριαρχία του κεφαλαίου.

«δίκαιη θέση» μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Όπως οι χωρικοί κάποτε απέκτησαν γη ως αποτέλεσμα των «αστικών επαναστάσεων» έτσι και το «προλεταριάτο» έχει σε μεγάλο βαθμό κατακτήσει τη «δίκαιη θέση» του — πάντα βέβαια με την προϋπόθεση ότι αυτή η θέση του είναι αναγκαία για τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος. Ποτέ η εργατική τάξη δε θα πάρει μέρος σε μια επαναστατική κοινωνική αλλαγή, αν πρώτα δεν υπερβεί την ταξική της υπόσταση ως τμήμα του καπιταλισμού κι αν, όπως η πρώιμη αστική τάξη, δε γίνει τμήμα ενός άλλου κοινωνικού είναι, αλλότριου και εχθρικού απέναντι στον καπιταλισμό όπως η αστική τάξη ήταν αλλότρια και εχθρική απέναντι στο φεουδαλισμό.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Είτε θα αναλάβουμε την εκ βάθρων ανακατασκευή της ριζοσπαστικής κοινωνικής θεωρίας και ανάλυσης στο φως των παραπάνω σκέψεων είτε θα παραμείνουμε τα ανεγκέφαλα θύματα δογμάτων κληρονομημένων από μια εποχή που έχει παρέλθει εδώ και καιρό και η οποία, σ' ό,τι αφορά τη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης, παίζει σήμερα έναν εξολοκλήρου σκοτεινό, στην ουσία, αντιδραστικό ρόλο.

Σ' ό,τι αφορά το «προλεταριάτο», αυτή η πραγματοποιημένη και αντικειμενοποιημένη κατηγορία πρέπει να απομυστικοποιηθεί. Ο ρόλος του στη ριζοσπαστική θεωρία και πρακτική πρέπει να τοποθετηθεί στην προοπτική της πραγματικής ζωής αντί στον υπερβατικό καντιανό κόσμο. Το «προλεταριάτο» ή εν προκειμένω η «αγροτιά» και η «μικροαστική» τάξη

έχουν πολλές ιστορικές ομοιότητες. Το «προλεταριάτο» αναπαράγει και στηρίζει το σύστημα της μισθωτής εργασίας στο βαθμό που η μισθωτή εργασία είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα του κεφαλαίου. Οι μισθοί με τη μορφή του «μεταβλητού κεφαλαίου» δεν αποτελούν λιγότερο κεφάλαιο από το «σταθερό κεφάλαιο», δηλαδή τις πάγιες εγκαταστάσεις και τις πρώτες ύλες που είναι αναγκαίες για την καπιταλιστική παραγωγή. Και τα δύο έχουν μολυνθεί από τις συνθήκες που είναι αναγκαίες για την ύπαρξη του καπιταλισμού. Αυτές οι σχέσεις δεν αποτελούν απλές αφαιρέσεις. Εάν οι εργάτες γίνονται αντικείμενο εκμετάλλευσης ως «μεταβλητό κεφάλαιο», αυτό συμβαίνει επειδή η εκμετάλλευση αποτελεί μέρος της ίδιας της ταυτότητάς τους που έχει τη μορφή ενός εμπορεύματος που ονομάζεται εργασιακή δύναμη. Το εμπόρευμα αυτό, όπως ενσωματώνεται στον εργαζόμενο, είναι ο πολιτισμικός φορέας της βιομηχανικής και κοινωνικής ιεραρχίας. Είναι παρόν στη συμπεριφορά του εργαζομένου, στις μορφές οργάνωσης, στις συναναστροφές του, στις πολιτιστικές προτιμήσεις του, στη στάση του απέναντι στην οποιαδήποτε παρέκκλιση, στα γούστα του και στον τρόπο που μεταχειρίζεται το αντίθετο φύλο, τα παιδιά, τις εθνικές μειονότητες, το έθνος-κράτος και αυτή ακόμα την τάξη που είναι ο φορέας της καταπίεσής του. Η αλλοτρίωση του εργαζομένου έχει ως αποτέλεσμα τη διαίω-νιση της διαδικασίας της παραγωγής με το να την καθιστά ανταγωνιστική και εγωιστική και, ακόμη σημαντικότερο, με το να αδρανοποιεί και να αναισθητοποιεί τον εργαζόμενο απέναντι στις καταστρεπτικές βιομηχανικές διαδικασίες. Διαδικασίες οι οποίες είναι σε τέτοιο βαθμό καταστρεπτικές που

ακόμα και οι προλεταριοποιημένοι αγρότες στο σύνολό τους δεν μπόρεσαν να τις υπομείνουν με αποτέλεσμα να διαδραματίσουν το ριζοσπαστικό ρόλο τους στη Ρωσία, στην Ισπανία, στην Ιταλία και στη Γαλλία, στις αυθεντικές πατρίδες των «προλεταριακών» εξεγέρσεων.

Αυτή η φετιχοποίηση του «προλεταριάτου» έχει το ακριβές μυστικοποιημένο αντίστοιχό της στη φετιχοποίηση του εμπορεύματος και στη φετιχοποίηση των αναγκών. Στο βαθμό που η ριζοσπαστική θεωρία αντικειμενοποιεί και φετιχοποιεί το προλεταριάτο, στον ίδιο βαθμό πέφτει θύμα μιας σειράς μύθων: του μύθου μιας τάξης μέσα στον καπιταλισμό που θα χειραφετήσει την ανθρωπότητα από την ίδια την ταξική κοινωνία· του μύθου μιας τάξης ουσιαστικά ενσωματωμένης στον καπιταλισμό που παραλληλίζεται με τη λειτουργία της αστικής τάξης, που ήταν ξένη προς το φεουδαλισμό· του μύθου μιας τάξης πειθαρχημένης από τη βιομηχανία που μαγικά θα διαλύσει τις ιεραρχικές συνήθειές της· τέλος, του μύθου μιας τάξης αφομοιωμένης από τη μαζική κουλτούρα που προορίζεται να γίνει ο κληρονόμος κάθε άριστου που ενυπάρχει στην ανθρώπινη κουλτούρα.

Ας συμφωνήσουμε ότι καμιά ριζική κοινωνική αλλαγή δεν είναι δυνατή δίχως την υποστήριξη και την πρωτοβουλία του εργαζόμενου λαού ή, εν προκειμένω, των τεχνικών, των επαγγελματιών, των στρατιωτών, των γυναικών, των εθνικών μειονοτήτων, της νεολαίας, των ηλικιωμένων και της αλληλεγγύης των καταπιεσμένων σε παγκόσμια κλίμακα. Καμιά όμως ριζική κοινωνική αλλαγή δεν είναι εφικτή αν το «προλεταριάτο» δεν υπερβεί την ασφυκτική ταξική του ύπαρξη και

δε γίνει ένα επαναστατικό ανθρώπινο ον. Αυτή η υπέρβαση εμπεριέχει τη διάβρωση του εργαζομένου ως ταξικού όντος, τον εκ νέου εκκοινωνισμό μιας τάξης και την εξύψωσή της σε ένα σώμα χειραφετημένων πολιτών, οι οποίοι έχουν επίγνωση του κοινού καλού σε αντίθεση με το ταξικό συμφέρον. Είναι καθαρή ειρωνεία το γεγονός ότι συνδικαλιστές και σοσιαλιστές έχουν καλλιεργήσει σαν «εγγενώς» επαναστατικό το αίσθημα του ταξικού συμφέροντος που ενυπάρχει στο «προλεταριάτο», ακριβώς δηλαδή εκείνο το αίσθημα που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση της αστικής κοινωνίας —η οποία, περισσότερο από κάθε άλλη, έχει θεμελιωθεί πάνω στο συμβόλαιο και στο συμφέρον.

Ο μαρξικός μύθος ότι η εργατική τάξη εξωθούμενη από τα ωμά οικονομικά της συμφέροντα θα ανατρέψει τον καπιταλισμό είναι η ιδεολογική μεταμφίσηση της πραγματικής κατάστασης μέσα στην αστική κοινωνία. Συγκεκριμένα είναι η μεταμφίσηση του γεγονότος πως τα ωμά οικονομικά συμφέροντα του «προλεταριάτου» συνιστούν μια αντικειμενική προϋπόθεση για την ύπαρξη του καπιταλισμού. Και αυτό, ακριβώς επειδή ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την άρνηση μιας ηθικής προσανατολισμένης προς το κοινό καλό για χάρη ενός χρησιμοθηρικού εργαλειακού ορθολογισμού, όπως αυτός ενυπάρχει στο ατομικό και ταξικό συμφέρον και στις συμβατικές σχέσεις που με καθαρά υπολογιστικούς όρους προσδιορίζουν αυτά τα συμφέροντα. Στο βαθμό που το «προλεταριάτο» ενσαρκώνει αυτού του τύπου τα συμφέροντα, αποτελεί μέρος μιας κοινής διαπραγματευτικής διαδικασίας «αδού-ναι και λαβείν», η οποία διατηρεί καθημερινά ζωντανό τον κα-

πιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τα πολιτισμικά του συμπράγκαλα. Το «προλεταριάτο», διαμέσου των συνδικαλιστικών του ενώσεων και κομμάτων, μετατρέπεται σε ένα διαπραγματευτή μέσα στον καπιταλισμό και όχι στο διαβόητο «νεκροθάφτη» του καπιταλισμού, ένα ρόλο που ιστορικά του απέδιδε ο Μαρξ.

Καταλήγουμε στο δονκιχωτικό εγχείρημα ενός «προλεταριάτου» που μπορεί να παίξει το ρόλο του μεταμορφωτή της κοινωνίας μονάχα στο βαθμό που καταργεί τον εαυτό του ως τάξη και ανοίγεται στην ατομικότητα και στην αυτο-συνείδηση που το καθιστούν έναν αστερισμό ανθρώπινων όντων τα οποία έχουν τη δυνατότητα να προκαλέσουν την αυτ-ενέργεια που προϋποθέτει η αυτο-διεύθυνση της κοινωνίας.* Η λέξη

* Αποτελεί ειρωνεία ότι ο Λένιν στο γνωστό έργο του «Τι να Κάνουμε;» αποδίδει αυτή ακριβώς την ξεπεσμένη κοινωνική θέση στα μέλη του κόμματος των μπολσεβίκων, τα οποία επρόκειτο να υπερβούν την ταξική τους προέλευση, προλεταριακή ή άλλη, και να συγκροτηθούν σε μια υπερταξική ελίτ «επαγ' ελματιών επαναστατών». Απ' αυτή την άποψη ο Λένιν είχε σε μεγάλο βαθμό επίγνωση του γεγονότος ότι το προλεταριάτο ως τάξη θα παρέμενε δέσμιος του «οικονομισμού» και ουδέποτε θα αποκτούσε επαναστατική συνείδηση. Η διαφοροποίηση αυτής της ιδέας προς μια πιο δημοκρατική κατεύθυνση δεν έχει θέση μέσα στο μαρξισμό — τουλάχιστον με τους ίδιους του τους όρους. Ο μαρξισμός από την ίδια του τη φύση είναι οικονομιστικός, ακριβώς όπως και η αστική ιδεολογία. Φυσικά και ο ίδιος ο Λένιν δεν ξέφυγε απ' αυτή την οικονομιστική αντίληψη. Απλώς δημιούργησε μια προνομιά ελίτ η οποία θα περιλάμβανε την «πρωτοπορία» της «ηγεμονικής» τάξης, το γενικό επιτελείο ενός κατά τα άλλα «αποκτηνωμένου» στρατού. Τώρα γιατί ένα τέτοιο «γενικό επιτελείο» θα μπορούσε να συγκροτηθεί, θέτει κατ' αρχήν ένα συναρπαστικό ερώτημα. Ακόμα πιο συναρπαστικό είναι το ερώτημα πώς θα μπορούσε

«αυτό», η οποία σημαίνει ατομικοποίηση, συνείδηση, ορθολογικότητα και εκπλήρωση εκείνων των δυνατοτήτων που επιτρέπουν σε κάποιον να λειτουργήσει ως πολίτης σε μια ελεύθερη δημόσια σφαίρα, είναι ο κοινός παρονομαστής αυτών των ανθρώπινων γνωρισμάτων. Με μια γενική έννοια αυτό που ισχυρίζομαι είναι ότι οι εργαζόμενοι μπορούν να ριζοσπαστικοποιηθούν παρά το γεγονός ότι «εργάζονται» και όχι εξαιτίας του. Και ριζοσπαστικοποιούνται επειδή μπορούν να παρακινήθούν για να υπερβούν την απλή τους ύπαρξη ως εργαζομένων. Η έκκληση στους εργαζομένους ως ανθρώπινα όντα παρά ως κατόχους μιας εργασίας, η έκκληση στη συνείδησή τους παρά στις υλικές ανάγκες τους και η έκκληση στο αίσθημά τους περί δικαίου και αδίκου παρά στα «συμφέροντά» τους διαμορφώνουν τα αναπόδραστα μέσα για τη μεταμόρφωση του «προλεταριάτου» σε ανθρώπινα, ηθικά παρακινούμενα άτομα, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν ολόκληρο τον αστερισμό της ιεραρχίας, της κυριαρχίας και της

αυτό το «επιτελείο» να ξεφύγει από την οικονομίστικη νοοτροπία αυτού του στρατού που την καθοδήγησή του διακήρυττε ότι είχε αναλάβει. Σ' αυτό και μόνο το ζήτημα, αφήνοντας κατά μέρος όλες τις άλλες κοινωνικές συνιστώσες, ανακαλύπτουμε τα σπέρματα του εκφυλισμού των μπολσεβίκων. Οι μπολσεβίκοι δεν ήταν καλύτεροι, ή πιο δημοκρατικοί, από την τάξη που προσπαθούσαν να καθοδηγήσουν. Στην πραγματικότητα οι ρώσοι εργάτες, στην πλειονότητά τους αγροτικής προέλευσης, προσπάθησαν απεγνωσμένα και οπωσδήποτε περισσότερο συχνά απ' όσο θα φανταζόταν κάποιος να δραπετεύσουν από το οικονομίστικο δόγμα στο οποίο τους είχαν φυλακίσει οι μπολσεβίκοι — απόδειξη η Κομμούνια της Κροστάνδης το 1921 — αλλά δίχως αποτέλεσμα ακριβώς εξαιτίας του «γενικού επιτελείου» τους.

ανελευθερίας, έναν αστερισμό ο οποίος με τη σειρά του αμφισβητεί όχι μόνο τον καπιταλισμό, αλλά και αυτό που αποκαλούμε «πολιτισμό».

Το ριζοσπαστικό κατεστημένο σε όλες του τις εκφάνσεις —η «Αριστερά» όπως έχει βαφτιστεί από τη γένεσή της, την περίοδο των Γιακωβίνων της Γαλλικής Επανάστασης— υποθάλπει το είδωλο του εργαζομένου σαν κατόχου της εργασίας, ενός πλάσματος κατευθυνόμενου από το ωμό «συμφέρον», ενός πλάσματος το οποίο ενσαρκώνει την κτηνώδη ανάγκη σε βάρος όλων των υπόλοιπων ανθρώπινων χαρακτηριστικών που έχει ως συνειδητό και ορθολογικό άτομο. Δίνει την κοινωνική και ψυχολογική πρωτοκαθεδρία στον εργαζόμενο ακριβώς εκεί όπου αυτός (ή αυτή) είναι περισσότερο προσδεδεμένος στον καπιταλισμό και περισσότερο εκφυλισμένος ως ανθρώπινο ον: στο χώρο εργασίας. Μυθοποιεί την αρένα του εργοστασίου ακριβώς με το να την εξυψώνει σαν τον «ιστορικό» τόπο της αναμέτρησης μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου. Οποιοσδήποτε επιζητήσει να υπερβεί αυτόν τον τόπο κάνοντας έσκληση στην ανθρωπιά, στη συνείδηση και στην προσωπικότητα του εργάτη, σε ένα ον δηλαδή πλουσιότερο από την αφηρημένη μαρξική κατηγορία, καταγγέλεται σαν «θιασώτης της ταξικής συνεργασίας». Οποιοσδήποτε χώνει τη μύτη του στις διαπραγματεύσεις μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου, διαπραγματεύσεις κατά τις οποίες ο εργαζόμενος, με την ιδεολογική ενθάρρυνση των μαρξιστών και των συνδικαλιστών, γίνεται συνένοχος στην ίδια του την εξαχρέωση, καταγγέλεται τόσο από την «Αριστερά» όσο και από τη «Δεξιά» σαν «εμπόδιο στην κοινωνική πρόοδο».

Εντούτοις οι εργαζόμενοι έχουν τη δυνατότητα να υπερβούν την τάξη τους και τις μυθικά πραγματοποιημένες ταξικές ιδιότητές τους όταν ως ειρηνιστές, ως φεμινίστριες, ως εθνικές μειονότητες, ως ομοφυλόφιλοι, ως περιβαλλοντιστές, ως μέλη του κινήματος αντικουλτούρας θέτουν το ηθικό ζήτημα της συνενοχής στο милитарισμό (συμπεριλαμβανομένου του милитарισμού των εργοστασίων όπλων), της συνενοχής στη φαλλοκρατική νοοτροπία, της συνενοχής στο ρατσισμό, όπως και άλλα ζητήματα που αφορούν τις σεξουαλικές προτιμήσεις, τον υποβιβασμό του φυσικού κόσμου, τις ιεραρχικές μορφές εκπαίδευσης και τους εξαχρειωμένους τρόπους ζωής του «προλεταριάτου». Η ιδεολογική πράκλση που εγείρει ο αποκλεισμός ενός εργοστασίου όπλων τοποθετείται σε ένα υψηλότερο ποιοτικά επίπεδο από την απόπειρα των σοσιαλιστών και των συνδικαλιστών να εξαγοράσουν την υιοστήριξη του «προλεταριάτου» καταγγέλλοντας τέτοιες ενέργειες και προκλήσεις. Είτε το γνωρίζουν είτε όχι, οι αγωνιστές του ειρηνιστικού κινήματος εγείρουν ηθικά ζητήματα που μονάχα αυτά μπορούν μέσα στον κάθε εργαζόμενο να ξεχωρίσουν το ανθρώπινο ον από το οικονομικό ον. Θέτουν τα ηθικά διλήμματα που μονάχα αυτά μπορούν να μετατρέψουν τον εργαζόμενο από απλό «εκτελεστικό όργανο» σε ένα συνειδητό πρόσωπο και να πυροδοτήσουν το σπινθήρα της ανθρωπιάς που ενυπάρχει μέσα στο κάθε εργαζόμενο άτομο. Εγείρουν ακόμη το κρίσιμο ζήτημα της εργασίας μέσα στην υπάρχουσα κοινωνία, το ζήτημα του νοήματος, των στόχων και της δημιουργικότητας της εργασίας σε αντιδιαστολή με την εξαχρείωση της ανθρώπινης ψυχής που επιφέρει σήμερα η εργασία, το ζήτημα του

ρόλου της ως μοχλού αναπαραγωγής της κοινωνικής και βιομηχανικής ιεραρχίας και της λειτουργίας της στην παραγωγή κέρδους και θανατηφόρων μέσων καταστροφής.

Το γεγονός ότι οι αγωνιστές του ειρηνιστικού κινήματος βρίσκονται μπροστά από τις πύλες των εργοστασίων και συχνά κακοποιούνται βάνουσα είναι απόδειξη των βαθιών προκαταλήψεων που αναμοχλεύουν. Τέτοιες προκαταλήψεις δεν εξαφανίζονται εύκολα. Ούτε θα έπρεπε να περιμένουμε ότι θα μπορούσε να είναι διαφορετικά. Οι εργαζόμενοι που αντιδρούν σε τέτοιες απόπειρες αναμόχλευσης των προκαταλήψεών τους απλώς ενεργούν σύμφωνα με βαθύτερες μέσα τους ροπές ή, μάλλον, είναι τα ενεργούμενα αυτών των ροπών. Η αυταρέσκειά τους ποτέ δε θα ταρακουνηθεί από «αριστεριστές» που φτάνουν στο σημείο να δικαιώνουν αυτές τις προκαταλήψεις ή ακόμη και να τις ισχυροποιούν προκειμένου να χειραγωγήσουν πιο εύκολα την εργατική τάξη. Στο σημείο αυτό η «Αριστερά» παίζει έναν ιδιαίτερα αντιδραστικό και σκοτεινό ρόλο όταν επιχειρεί να εισάγει στο ίδιο το ειρηνιστικό κίνημα, συχνά για καθαρά καιροσκοπικούς και ποταπούς λόγους, τις προκαταλήψεις των ομοιογενοποιημένων εργαζομένων. Το θέμα δεν είναι αν η πολεμική μηχανή θα σταματήσει να λειτουργεί εξαιτίας των «αποκλεισμών» του ειρηνιστικού κινήματος. Αυτό που πραγματικά μετράει είναι ότι προκαταλήψεις αιώνων, από την ηθική της εργασίας μέχρι την έννοια του «συμφέροντος», κλονίζονται και ότι εξαιτίας των προκλήσεων, που θέτουν μια ορθολογική και ηθική συμπεριφορά, οι συνειδήσεις βαθαίνουν.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μόνο οι αποκλεισμοί των ειρη-

νιστών δεν επηρεάζουν τη συνείδηση των εργαζομένων ούτε τη λειτουργία των εργοστασίων όπλων. Ευρύτερες διαδικασίες έχουν τεθεί σε λειτουργία και διαβρώνουν το «προλεταριάτο» ως τάξη, προκαλώντας μακράς εμβέλειας επιδράσεις που τελικά έχουν ήδη οδηγήσει το μικροκαλλιεργητή και την αγροτιά σε ουσιαστική εξαφάνιση. Η ρομποτική, η κυβερνητική και οι ιαπωνικές τεχνικές διαχείρισης θα μας αφήσουν με μια εργατική τάξη τόσο μικρή αριθμητικά και τόσο παραμορφωμένη πολιτισμικά, ώστε δε θα είναι αναγνωρίσιμη ούτε από τους ιδεολόγους οπαδούς της στην «Αριστερά». Σε πείσμα των προφητειών του Μαρξ και του Ένγκελς, σε αυξανόμενο βαθμό μας περικυκλώνει ένας νεκροζώντανος βιομηχανικός κόσμος. Οι βιομηχανίες με τα φουγάρα και η παραδοσιακή αλυσίδα παραγωγής εγκαταλείπονται για τα καλά και βρισκόμαστε μπροστά σε μια εξέλιξη της οποίας η πλήρης έκβαση είναι αδύνατο να προβλεφθεί με τα δεδομένα του αιώνα μας. Ο «ιστορικός» ρόλος του «προλεταριάτου» έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση. Αυτή καθαυτή η τάξη αλλάζει ριζικά ως προς τη δομή και το μέγεθός της και αλλάζει πολύ πιο ριζικά απ' όσο η ίδια άλλαξε ποτέ την κοινωνία.

Αυτές οι σαρωτικές αλλαγές στην παραδοσιακή ταξική δομή της αστικής κοινωνίας, καθώς θίγουν όλα τα κοινωνικά στρώματα που αναδύθηκαν στο παρελθόν, παίζουν ένα κρίσιμο ρόλο. Μέσα από την αποσύνθεση του προλεταριάτου, της μικροαστικής τάξης και των αγροτικών στρωμάτων ξεπηδάει ένα νέο φαινόμενο. Καθώς μεγαλώνει η διάσταση μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος, η παλιά κοινωνική δεξαμενή που την αποκαλούσαν «λαό» ξανακάνει την εμφάνισή της. Πρόκει-

ται για μια αταξική «τάξη», παρόμοια με τους Ξεβράκωτους, που αποτελείται από άτομα που έχουν από οικονομική, πολιτισμική και τεχνολογική σκοπιά παραγκωνιστεί. Οι άντρες με τις κλονισμένες χαρακτηροδομές, οι γυναίκες που έχουν συνείδηση του φύλου τους, οι μειονότητες που ζουν μέσα στη στέρση, οι ηλικιωμένοι που αισθάνονται ότι δεν έχουν πλέον καμιά θέση μέσα στην κοινωνία, οι νέοι που αισθάνονται ότι δεν έχουν μέλλον, οι διαφωνούντες με το συγκεκριμένο πολιτισμικό μόρφωμα —όλοι έχουν το αίσθημα ότι δεν υπάρχει χώρος γι' αυτούς μέσα στην κοινωνία ή ότι διακυβεύεται η ύπαρξή τους. Αν τους βαφτίσουμε «νέο προλεταριάτο» ισοδυναμεί με το να αδειάσουμε από κάθε νόημα τη λέξη «προλεταριάτο», που σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη σημαίνει την τάξη την «πειθαρχημένη» και «εκωμένη» από την καπιταλιστική διαδικασία παραγωγής. Θα ήταν πιο ορθό να πούμε ότι όλοι αυτοί αποτελούν αυτό που έξυπνα οι συνδικαλιστές αποκαλούν «περιθώριο», ένα «περιθώριο» το οποίο, όπως όλες οι περιθωριακές κοινωνικές ομάδες μέσα στην ιστορία, απειλεί να κινηθεί προς το κέντρο της κοινωνίας και να γίνει μια πηγή ατέλειωτου αναβρασμού και αποθεσμοποίησης.

Μια τέτοια αταξική «τάξη» είναι περισσότερο δεκτική στις ευρύτερες απαιτήσεις και στα ζητήματα που θέτει η αποσυντιθέμενη παραδοσιακή κοινωνία. Αναφέρομαι στις απαιτήσεις και στα ζητήματα της ειρήνης, της σεξουαλικής ελευθερίας και της θέσμησης ενός εναλλακτικού τρόπου ζωής, ο οποίος από οικολογική, κοινωνική και πολιτισμική πλευρά θα είναι πλήρης νοήματος. Και είναι απ' αυτή την αταξική «τάξη» που το ειρηνιστικό κίνημα μπορεί να προσελκύσει τους

πιο αποφασιστικούς και μαχητικούς αγωνιστές του. Αυτή η αταξική «τάξη» θα μπορεί να υπάρξει μόνο για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα, συγκεκριμένα για το διάστημα που θα μεσολαβήσει ανάμεσα στην κατάρρευση μιας σχετικά δημοκρατικής κοινωνίας και την εμφάνιση μιας έντονα συγκροτημένης, καλά αστυνομευόμενης και στρατιωτικοποιημένης κοινωνίας — εκτός κι αν ο πόλεμος και η οικολογική κατάρρευση θέσουν ένα τέλος σε ολόκληρη την ανθρώπινη περιπέτεια. Εάν αυτή η αταξική «τάξη» δεν ανακαλύψει το «πρόγραμμά» της και τις οργανωτικές της μορφές μέσα σε μια ή δυο γενιές, θα εξαλειφθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, όπως συνέβη με προγενέστερα παραδοσιακά κοινωνικά στρώματα, από ένα ολοκληρωτικό σύστημα που θα κλείσει όλες τις πόρτες στην κοινωνική αλλαγή.

Ένα άλλο ζήτημα που αποφεύγουν οι σοσιαλιστές και οι συνδικαλιστές είναι ότι οι εργαζόμενοι ζουν σε δήμους και κοινότητες και όχι μόνο στα εργοστάσια. Στις γειτονιές τους και στις πόλεις τους έχουν την τάση να αποκαλύπτουν αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά, διαφορετικά απ' αυτά που αναπτύσσουν στους χώρους εργασίας τους. Είναι άντρες που φοβούνται να γίνουν βορά των κανονιών, γυναίκες που αισθάνονται υποβιβασμένες στο ανδροκρατούμενο περιβάλλον τους, μέλη συγκεκριμένων εθνότητων που κουβαλάνε το επιπρόσθετο φορτίο της φυλετικής διάκρισης, ομοφυλόφιλοι που υποχρεώνονται να κρύβουν τις σεξουαλικές προτιμήσεις τους, ανήσυχοι κάτοικοι περιοχών με υψηλή ρύπανση και άτομα πολιτικά αποδυναμωμένα που επιζητούν περισσότερο έλεγχο πάνω στην καθημερινή τους ζωή. Είναι γονείς, νέοι, αδελφές και

αδελφοί, ανήσυχoi ή φοβισμένοι άνθρωποι που αναζητούν τα χαμένα δικαιώματα του πολίτη. Για πολλούς απ' αυτούς η δουλειά τους είναι απλώς το μέσο για την επίτευξη ενός σκοπού — συχνά τόσο ευγενικού, ειρηνικού και, ναι, ιδεαλιστικού όσο και εκείνου για το οποίο αγωνίζονται οι ειρηνιστές που αποκλείουν τα εργοστάσια. Γι' αυτό μπορούμε να τους πλησιάσουμε πολύ πιο εύκολα ως γείτονες παρά σαν μεταφυσικά όντα που περικλείονται σε μια αφηρημένη κατηγορία που ονομάζεται «προλεταριάτο». Τα σπίτια τους, οι οικογένειές τους, οι φίλοι τους, τα καθημερινά τους προβλήματα σημαίνουν γι' αυτούς περισσότερα πράγματα από τα ταξικά τους «συμφέροντα», πόσο μάλλον από τη μυστικιστική ερμηνεία τους από την «Αριστερά». Το ανθρώπινο περιβάλλον τους είναι ο δήμος ή η κοινότητα στην οποία ζουν, όχι το εργοστάσιο στο οποίο δουλεύουν. Στο μεταβατικό κόσμο των αποσυντιθέμενων τάξεων οι εργαζόμενοι μπορούν να είναι περισσότερο ανοιχτοί στον ουσιαστικό διάλογο ως άνθρωποι παρά ως «προλετάριοι».

Ο σοσιαλισμός και ο συνδικαλισμός, εμποτισμένοι από την αστική νοοτροπία του οικονομικού ανταγωνισμού, αρνούνται στους εργαζομένους την ανθρώπινη ουσία τους. Αντίθετα οι ειρηνιστές αγωνιστές χτίζουν πάνω στην προσωπικότητα και την ατομικότητα και κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούν να διαχωρίζουν την ατομική τους υπόσταση από την εργατική τους υπόσταση, την ανθρωπιά τους από την οικονομική τους εξαχρέωση, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που θα έπρεπε να έχουν ως ενεργοί πολίτες από τη σχέση παθητικής υποταγής που συνεπάγεται η ιδιότητα του φορολογούμενου. Καταλή-

γουν έτσι να είναι εν δυνάμει επαναστάτες, μια δυνατότητα που ο παθητικοποιημένος ρεφορμιστής προτιμά να συγκαλύπτει. Πίσω από το σοσιαλισμό και το συνδικαλισμό κρύβονται σχεδόν δύο αιώνες αβυσσαλέας αποτυχίας και εντεινόμενου δογματισμού. Οι ακόλουθοί τους μπορούν μόνο να γαυγίζουν —και να αισθάνονται ενοχή— σαν η ζωή τους να είναι βουτηγμένη στις τύψεις για το θνησιγενή κόσμο τους και τη φενακισμένη τους ερμηνεία για την πραγματικότητα. Πολλές προκαταλήψεις πρέπει ακόμη να συντριβούν και όχι μόνο ανάμεσα στους εργαζομένους, αλλά και ανάμεσα σ' εκείνα τα στοιχεία που ενθαρρύνουν αυτές τις προκαταλήψεις και εξωθούν τους εργαζομένους να προσαρμοστούν σ' αυτή την κατεστραμμένη κοινωνία για την οποία δεν υπάρχει μελλοντική δυνατότητα σωτηρίας. Δεν είναι δυνατό να τεθεί τέρμα στην πολιτική ανυπακοή ούτε είναι δυνατό οι υποστηρικτές της να υποκύψουν στον πόνο που συνεπάγεται η διαδικασία διάλυσης των προκαταλήψεων και των δογμάτων, εκτός κι αν το ειρηνιστικό κίνημα αποφασίσει να μην ορθώνει πια φραγμούς στο δρόμο προς τη ζοφερή καταστροφή της φύσης και της κοινωνίας. Από τη στιγμή που, είτε λόγω ενοχής είτε λόγω αβειβαιότητας, αρθούν τα εμπόδια προς αυτή την ολέθρια πορεία, το τέλος του πλανήτη θα αποτελεί μια ακλόνητη βεβαιότητα και δε θα υπάρχει πλέον η δυνατότητα νεκρανάστασης της ανθρωπότητας και του ανθρώπινου πνεύματος μέσα από μια πορεία επανόρθωσης.

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΟΥ ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΑ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ*

1. «Άκου Μαρξιστή!», Α' έκδοση: Περιοδικό *Πολικό Αστέρι*, Τεύχος 1, Αθήνα, Δεκέμβριος 1974, Β' έκδοση: Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1975.

2. «Αυθορημητισμός και Οργάνωση», συλλογή που περιέχει μεταξύ άλλων το κείμενο του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Αυθορημητισμός και Οργάνωση*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1976.

3. «Η Οικολογία και η Επαναστατική Σκέψη», συλλογή που περιέχει μεταξύ άλλων τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Για μια Οικολογική Λύση, Η Δύναμη να Καταστρέφεις, η Δύναμη να Δημιουργείς, Παρατηρήσεις στον «Κλασικό Αναρχισμό» και τη Σύγχρονη Οικολογία*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1977.

4. «Ιεραρχία και Κυριαρχία», συλλογή που περιέχει τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Ιεραρχία και Κυριαρχία, Αναρχία και Οργάνωση, Η Χίπιικη Κουλτούρα — μια αναρχοκομμουνιστική άποψη, Η Εξέγερση της Κρονστάνδης*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1977.

5. «Η Οικολογία της Ελευθερίας», συλλογή που περιέχει τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Αντί για Πρόλογο, Οικολογία και Επαναστατική Σκέψη, Ενέργεια, «Οικοτεχνοκρατία» και Οικολογία*,

* Τον κατάλογο των έργων του Μάρεϊ Μπούικτσιν, που έχουν δημοσιευτεί στα ελληνικά, συνέταξε ο Μιχαήλ Πρωτοψάλτης.

Προς μια Οικολογική Κοινωνία, Εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ιανουάριος 1978.

6. «Επιθυμία και Ανάγκη στο Επαναστατικό Κίνημα», συλλογή που περιέχει τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Επιθυμία και Ανάγκη στο Επαναστατικό Κίνημα*, Μάης '68: Ένα Κίνημα για Ζωή, Απόσπασμα μιας Επιστολής, Περιοδικό Πεζοδρόμιο, Τεύχος 8, Εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Νοέμβριος 1978.

7. «Τα Όρια της Πόλης», Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1979.

8. «Προς μian Απελευθερωτική Τεχνολογία», συλλογή που περιέχει μεταξύ άλλων τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Προς μian Απελευθερωτική Τεχνολογία, Η Αυτοδιεύθυνση και η Νέα Τεχνολογία*, Εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Οκτώβριος 1979.

9. «Ανοιχτή Επιστολή προς το Οικολογικό Κίνημα», Περιοδικό Μαύρος Ήλιος, Τεύχος 1, Αθήνα, Πρώτο τρίμηνο 1981.

10. «Εισαγωγικό Δοκίμιο», που περιέχεται στο βιβλίο ΣΑΜ ΝΤΟΛΓΚΟΦ: *Αναρχικές Κολλεκτίβες*, Εκδόσεις Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, Ιανουάριος 1982.

11. «Συνέντευξη», που παραχωρήθηκε στο Περιοδικό *Open Road*, Βανκούβερ, Σεπτέμβριος 1981, Περιοδικό Άναρχος, Τεύχος 2, Αθήνα, Μάρτιος 1984.

12. «Συνέντευξη», Περιοδικό Άναρχος, Τεύχος 3, Αθήνα, Φεβρουάριος 1985.

13. «Η Ριζοσπαστικοποίηση της Φύσης», συλλογή που περιέχει τα κείμενα του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Η Ριζοσπαστικοποίηση της Φύσης, Θέσεις για την Ελευθεριακή Δημοτική Αυτοδιεύθυνση, Το «1984» και το Φάσμα Εξάλειψης της Μνήμης*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 1985.

14. «Αναρχισμός και Κοινωνική Οικολογία», αποσπάσματα συνέντευξης που παραχωρήθηκε στο Περιοδικό *Informations et Reflexions*

Libertaires, Τεύχος 60, Λυών, Μάρτιος-Απρίλιος 1985, Α' έκδοση: ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Μάιος 1986, Β' έκδοση: Περιοδικό *Φάσμα*, Τεύχος 1, Αθήνα, Απρίλιος 1987.

15. «Ο Μαρξισμός σαν Αστική Κοινωνιολογία», συλλογή που περιέχει τα κείμενα του ΜΑΡΕΙ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Για το Νεομαρξισμό, τη Γραφειοκρατία και το Πολιτικό Σώμα, Ο Αντρέ Γκορτζ Ξαναχτυπά ή η Πολιτική σαν Περιβαλλοντολογία*, Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, Οκτώβριος 1987.

16. «Μάης '68: Ένα Κίνημα για Ζωή», αποσπάσματα κειμένου, Β' έκδοση: Περιοδικό *Φάσμα*, Τεύχος 6, Αθήνα, Ιούνιος 1988.

17. «Οι Φασίστες του Οικολογικού Κινήματος», αποσπάσματα της ομιλίας του ΜΑΡΕΙ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ στο Άμερστ της Μασσαχουσέττης, Καλοκαίρι 1987, Περιοδικό *Ανοιχτή Πόλη*, Τεύχος 15, Αθήνα, Καλοκαίρι 1988.

18. «Θέσεις για την Ελευθεριακή Δημοτική Αυτοδιεύθυνση», Β' έκδοση: Περιοδικό *Αυτόνομη Δράση*, Τεύχος 4, Πειραιάς, Ιανουάριος 1990.

19. «Εμείς οι Πράσινοι, Εμείς οι Αναρχικοί», Περιοδικό *Ανοιχτή Πόλη*, Τεύχος 21, Αθήνα, Φεβρουάριος 1990.

20. «Κάναμε Λάθος;», Περιοδικό *Λεβιάθαν*, Τεύχος 10, Αθήνα, Ιούνιος 1991.

21. «Να Ξαναφτιάξουμε την Κοινωνία», συνέντευξη στο Περιοδικό *Αρνούμαι*, Τεύχος 6, Θεσσαλονίκη, Φεβρουάριος 1992.

22. «Τι είναι Κοινωνική Οικολογία», συλλογή που περιέχει το κείμενο του ΜΑΡΕΙ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ: *Τι είναι Κοινωνική Οικολογία και σε Γ' έκδοση τη συνέντευξη Αναρχισμός και Κοινωνική Οικολογία*, Εκδόσεις Βιβλιόπολις, Αθήνα, Μάιος 1992.

23. «Η Γη και οι Πόλεις», «Ελευθεριακή Τοπική Αυτοδιεύθυνση», Περιοδικό *Κοινωνία και Φύση*, Τεύχος 1, Αθήνα, Μάιος-Αύγουστος 1992.

24. «Ένας Φιλοσοφικός Νατουραλισμός», «Αποκαθιστώντας την Εξέλιξη», «Μαρξισμός και Αστική Κοινωνιολογία», Περιοδικό Κοινωνία και Φύση, Τεύχος 2, Αθήνα, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1992.

25. «Η Βουλή Διαφθείρει», συνέντευξη στο Περιοδικό Αρνούμαι, Τεύχος 8, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1992.

26. «Η Σημασία του Συνομοσπονδισμού», «Η Μετάβαση στην Οικολογική Κοινωνία» (αποκλειστική συνέντευξη), «Ριζοσπαστικά Οράματα και Στρατηγικές» (αποσπάσματα συζήτησης του ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ με τη ΛΙΝΤΑ ΝΤΑΒΙΝΤΟΦ και τον ΝΤΕΪΒ ΦΟΡΜΑΝ), Περιοδικό Κοινωνία και Φύση, Τεύχος 3, Αθήνα, Ιανουάριος-Απρίλιος 1993.

27. «Σχόλια για την Κρίση της Αριστερής Πολιτικής», Περιοδικό Κοινωνία και Φύση, Τεύχος 4, Αθήνα, Μάιος-Αύγουστος 1993.

28. «Ξαναφτιάχνοντας την Κοινωνία», Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1993.

29. «Εθνικισμός και το "εθνικό ζήτημα"», Περιοδικό Φύση και Κοινωνία, Τεύχος 5, Αθήνα, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1993.

30. «Η Σύγχρονη Οικολογική Κρίση», Εκδόσεις Βιβλιόπολις, Αθήνα, Δεκέμβριος 1993.

31. «Για μια Οικολογική Κοινωνία», Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1994.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 7

Αναθεωρώντας την Ηθική, τη Φύση και την Κοινωνία 11

Οικονομία της Αγοράς ή Ηθική Οικονομία 81

Έκκληση για μια Κοινωνική και Οικολογική Ισορροπία 111

Εργαζόμενοι και Ειρηνιστικό Κίνημα 199

Έργα και Δημοσιεύματα του Μάρεϊ Μπούκτσιν 243

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΜΑΡΕΪ ΜΠΟΤΚΤΣΙΝ
Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ
ΜΕΤΕΦΡΑΣΕ Ο ΜΑΚΗΣ ΚΟΡΑΚΙΑΝΙ
ΤΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΜΙΧΑΗΛ
ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ, ΠΟΥ ΕΚΑΝΕ ΚΑΙ ΤΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ. ΣΤΟΙ
ΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΘΗ
ΚΕ ΣΤΟ «ΑΝΑΓΡΑΜΜΑ», ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗ
ΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΡΟΥΛΑΚΗ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟΥΣ ΑΓΓΕΛΟΥΣ ΕΛΕΤ
ΘΕΡΟΥ. ΤΟ ΣΩΜΑ ΚΑΙ ΤΑ ΧΑΡΤΟΔΕΤΑ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ
ΤΟΥΣ ΘΩΔΩΡΟ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟ - ΠΑΝΤΕ
ΛΗ ΡΟΔΟΠΟΥΛΟ ΕΝΩ ΤΑ ΠΑΝΟΔΕ
ΤΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ
ΒΟΜΠΡΑ ΤΟ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ ΧΙΛΙΑ
ΕΝΝΙΑΚΟΣΙΑ ΕΝΕΝΗΝΤΑ ΤΡΙΑ ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΙΣ

“ Αυτό που έχω στο νου μου είναι περισσότερο ένα σύστημα παρά διάφορες τεχνικές επινοήσεις ή άλλες τεχνολογικές ρυθμίσεις που με ιδιαίτερο ζήλο προωθούν οι λεγόμενοι ρεαλιστές του περιβαλλοντικού κινήματος. Αναφέρομαι σε ένα σύνολο νέων ευαισθησιών, σε μια ολότητα νέων πολιτισμικών μορφών· σε μια ηθική οικονομία στο πλαίσιο της οποίας η λέξη «οικονομία» θα υποδηλώνει την επανοικειοποίηση του αρχαίου ελληνικού όρου, δηλαδή τη διαχείριση του οίκου. Αναφέρομαι, τέλος, σε μια νέα πολιτική που δε θα είναι τίποτα άλλο από επανοικειοποίηση του αρχαίου ελληνικού ορισμού της, δηλαδή διαχείριση της τοπικής κοινότητας.”

